

ЫҒАДЫЗ

1983

4

ИҲЛАДИЗ

1983

№ 4

Июль

Август

ОЗЪБЕКСТАН ЯЗЫДЖЫЛАРЫ
БИРЛИГИНИНЪ ОРГАНЫ

ЭКИ АЙЛЫКЪ ИЧТИМАИЙ-
СИЯСИЙ ВЕ ЭДЕБИЙ-БЕДИЙ
ЖУРНАЛ

ДЕРДИНДЖИ СЕНЕ ЧЫКУВЫ

Мундеридаже

ВЕЛИ ИСМАИЛОВ. Джиан халкъларынынъ талабы бир: Дженкке имкян берильмесин.	3
ШАКИР СЕЛИМ. Тур аркъадаш! Танъ агъарды. Поэма.	8
ИБРАИМ ПАШИ. Алтын боялар. Повесть.	19
ЭНВЕР АРИФОВ, ДЖЕВДЕТ АМЕТОВ Абдул Тейфыйк. Повесть	57
РУСТЕМ МУЕДИН. Языкълар олсун. Икяе.	93
ВЛАДИМИР МАЯКОВСКИЙНИНЪ ДОГЪЪАНЫНА 90 ЙЫЛ ОЛУВЫ МУНАСЕБЕТИ ИЛЕ	
РЕШИТ МУРАТ. Къалемни сюнгюге чевирип.	94
□	
ИСХАКЪ ЗАБИРОВ. «Къыркъ олюмден кечерек...»	96
МАМБЕТ АБЛЯЛИМ. Зулейха. Унутмадым. Наврез. Секизликлер.	100
АЗИЗ АБДУРАЗЗАКЪ. Эйкель огюнде. Фалгъа джевап. Беяз булут. Мен сенинъ тюшюндем. Кунеш къонды. Шиирлер.	103
ХОДЖАБЕК СЕИТОВ. Шаир ве бульбуль. Озъбекстан диярында. Ананынъ гонъю балада. Денъиз сырлары. Шиирлер.	105
ФАЙЗИ ШАХИСМАИЛЬ. Инсан. Ленин эвинде. Муджде. Къоян. Шиирлер.	107
АДАМЛАР. ТАКЪДИРЛЕР.	
АБСЕЛЯМ ИСЛЯМОВ. Йыллар ве ёллар. Илим огърунда.	108
АБДУРАМАН МОЛЛА. Хайырлы субет	120
□	

ДЖЕНКЯВЕР ШУРЕТ ИЗИНДЕН

АРСЕН АЛЬЧИКОВ. Юрек де ойле... эп тепине. 121

БАЛАЛАР ИЧЮН

ЗЕДЛА АКЪСАКЪОВ. Джиренче. Масал. 126

БИЗ НАСЫЛ ЯЗАМЫЗ!

СЕИЯР МУРТАЗАЕВ. Тилимиз саде ве зенгин олсун. 133

БОРИС ГРОМОВ. Сизге чокъ тешеккюр, Факидов аркъадаш! 135

ЭШМЫРЗАНЫНЪ ДОГЪЪАНЫНА 180 ЙЫЛ ТОЛУВЫ МУНАСЕБЕТИ ИЛЕ

ИСМАИЛЬ КЕРИМОВ. Буюк кедай. 137

ЭДЕБИЙ АСАБАЛЫГЪЫМЫЗДАН

БАСЫР ГЪАФАР. Ашыкъ Умэр бизим заманымызда. 139

САНЪАТ

ГЪАНИ МУРАД. Ильки корюшюв. 141

Баш редактор: **ШАМИЛЬ АЛЯДИН.**

Редколлегия: Юсуф **БОЛАТ**, Абселям **ИСЛЯМОВ**, Закир **КЪУРТНЕЗИР** (баш редактор муавини), Айдер **ОСМАН** (мессуль секретарь), Борис **ТИХОМОЛОВ**, Нузет **УМЭРОВ**, Миад **ХАКИМОВ**, Риза **ХАЛИД**, **ЧЕРКЕЗ-АЛИ**, Урие **ЭДЕМОВА**, Адиль **ЯКЪУБОВ**.

Журналнынъ джылтында Советлер Бирлигининъ эки дефа
Къараманы **АМЕТ-ХАН СУЛТАННЫНЪ** сурети.

Рессам Зарема Трасинова.

Джиан халкъларынынз талабы бир: ДЖЕНККЕ ИМКЯН БЕРИЛЬМЕСИН!

Соньки девирде джиан сиясетинде хусусан эки догърулыш козьге ачыкъ ко-
рюмекте. Бир якътан Советлер Бирлиги ве социалистик мемлекетлерининь, бутюн
мутераккъый инсанлыкънынъ сияланув ярышыны бугъавламакъ, барышыкъны пек-
итмек, кергинлики йымшатмакъ, халкъларнынъ озь девлетине саиплик укьукълары-
ны ве сербестликлерини къорчаламакъ ичюн куреши, дигер якътан империализм
къуветлерининъ кергинлики арттырувгъа, сияланувны кенишлетювге догърултыл-
гъан гъайрети, къоркъузув ве башкъа девлетлерининъ ишлерине къарышув, азатлыкъ
курешининъ ёлуна сед чекюв сиясетиدير. Империализмнинъ бу агрессив сиясети бар-
ышыкъ ичюн телюке догъурмакъта.

Инсанлыкъ тарихы чокъ дженклер ве арбий чатышувлар биле. Дженклер халкъ-
ларгъа даима фелякетлер ве джефалар кетирди. Дженклерде чокътан-чокъ къурбан-
лар берильди. Советлер Бирлигиндеки ве тыш мемлекетлердеки алимлерининъ исап-
лавларына коре, соньки 5566 йыл девамьнда сейяремизининъ халкълары 14550 кучюк
ве буюк дженклер корип-кечирген ве оларда 3 миллиард 640,5 миллион адам эляк
олгъан. Бу мыкъдар, шимди ер юзюнде яшагъан эалининъ аман-аман 80 проценти-
дир. Биринджи джиан дженкинде 10 миллионгъа якъын адам, экинджи джиан джен-
кинде исе 55 миллион адам эляк олды.

Бу соньки йылларда зиядесиле кергинлеше башлагъан девлетлер арасындаки
вазиеат халкъларда буюк раатсызлыкълар догъурмакъта. Ер юзюндеки бутюн зенгин-
ликлернинъ энъ къыйметлиси инсанлар, оларнынъ аятлары ве сагълыкъларыдыр.
Гъайып олгъан маддий байлыкъларнынъ ерини толдырмакъ мумкюн, лякин дженкте
къурбан кеткен аятларнынъ ерлерини толдырмакъ мумкюн дегиль. О себептен,
ядро асырында дженк ве барышыкъ иши эсас проблемагъа чевирилди, бутюн ин-
санлыкънынъ аяты бу проблеманынъ чезилювине багълы олып къалды. Йигирмин-
джи асырынъ соньки эки он йылы инсанлыккъа не кетиреджек? Адамлар термо-
ядро дженкининъ телюкесинден къуртулып, бутюн къуветлерини ве зенгинликлерини
инсан ичюн дегерли аят къуруджылыгъына сарф этеджеклерми, ёкъса белялы акъи-
бетлер догъура биледжек телюкели ёлнен кетеджеклерми? Бу меселе ер юзюндеки
бутюн мемлекетлерни раатсызлай. Советлер Бирлиги Коммунист партиясы XXVI
съездининъ къарарында: «Бизим партиямыз, халкъымыз ичюн, ер юзюндеки бутюн
халкълар ичюн ал-азырда дуньяда барышыкъны къорчалавдан да муим вазифе ёкъ-
тыр»,— деп язылды.

Барышыкъ ичюн куруш — аят ичюн куруштир. Онынъ сакъланылмасы ве пекин-
меси ичюн куруш Советлер Бирлиги сиясетининъ эсасыны тешкиль эте. Совет Со-
циалистик Республикалары Бирлиги мейдангъа кельгенден бери Коммунист партиясы-
нынъ тышкъы сиясий ёлу бу улу макъсадкъа догърултылгъандыр. Совет девлетининъ
догъувы барышыкъ акъкъындаки Декрет иле бир вакъытта илян этильди ве Ленин-
нинъ васиетлерини эда этерек, Коммунист партиясы о вакъыттан бери бу ёлны из-
ченликнен кутъмекте. «Бутюн дуньяда дженкке къаршы айтылгъан джумлелер, лаф-
лар, ишандырувлар, кимерде исе, атьта, еминлер къарардан зияде чокъ ишитильмек-
те... Бизлер исе умумий беянатларны, тантаналы ваделерни, джиддий джумлелерни,
мумкюн олдыгъы къадар, аз ишитмек ве керчектен де дженкке къаршы аракетлерден
ибарет энъ адий, энъ айдын къарарларны ве тедебирлерни олдыкъча чокъ коръмек
истеймиз...» (Эсерлерининъ толу джыйынтыгъы, 45-нджи том, 241-нджи саифе).

Советлер Бирлиги Коммунист партиясынынъ XXVI съездинде къабул этильген
Барышыкъ программасы — Советлер Бирлиги Коммунист партиясынынъ ве Совет дев-
летининъ барышыкъ ве халкълар телюкесизлиги, сияланув ярышыны токътатув огъ-
рундаки гъайретли курушининъ конкрет, амелий темсили олды. Советлер Бирлиги
Коммунист партиясынынъ XXVI съездинде къабул этильген, XXV съездинде текмил-
ленген ве кенишлетильген Барышыкъ программасы узун муддетке къарарлаштырыл-
гъан барышыкънынъ реалъ догърулышларыны белгиледи. Совет халкъларында бар-
ышыкъ огърунда эр шейни япмакъ ичюн алынъыз истек дегиль, айны заманда, сия-
сий ираде де бар экенини партиямыз бутюн джиан халкълары огюнде исбат этти.
Дженк стратегиясына къаршы — барышыкъ стратегиясыны къойды. Онынъ ичюн Со-
ветлер Бирлиги джиан халкъларынынъ дженкке къаршы курушининъ илери сафларын-
да булунмакъта. Соньки йыллар Совет Социалистик Республикалары Бирлиги, джиан
джемаатчылыгъы таракъындан буюк мемнуиетле къаршыланып алынгъан янъы, муим

барышык тешеббюслеринен чыкышта булунды. О арбий чатышувларнын огюни алувы, Авропада ишанч ёлагыны кенишлетювни, бутюн менфаатдар мемлекетлер-иле бирликте Узакь Шаркь боюнджа ишанч тедбирлери ишлеп чыкыарувны теклиф этти. Бизим мемлекетимиз Афгъанстан меселесининь халкыара джеэзтерини Фарс корьфезиндеки телюкесизлик ишинен багылы суретте музакере этмеге азыр экенини бильдирди.

Советлер Бирлиги Авропада орта узакылыктаки яныь ракета-ядро сиялары ерлештирювнинь кьатнен токтатылмасыны теклиф этти. О алимлерининь итибарлы халкыара комитети тешкиль этильмесини ве бу комитет ядро дженки догъура биле-джек акъибетлерни огренип, бойле дженкининь огюни алувынын аятый заруриетини косьтермесини теклиф этти. Советлер Бирлиги Коммунист партиясынын XXVI съезди минберинден, халкыара вазияetni сагъламлаштырув ве дженкке ёл бермеюв ёлларыны берабер тапув ичюн Телюкесизлик Советининь, шу Советининь азалары сайылгъан бутюн девлетлерининь алий рутбели реберлерининь иштирак иле махсус меджлисини чагъырув акъкында давет янъгырады. Бу саада конкрет теклифлер берильди.

Инсанлыкынын талийи бир чокь джеэзтен эки буюк мемлекетининь — Совет Социалистик Республикалары Бирлигининь ве Америка Къошма Штатларынынь сиясе-тине багылдыр. Джиан халкылары буны пек яхшы анылайлар. Совет Социалистик Республикалары Бирлиги сейярани ядро дженкинден кьуртармакь ичюн кьуветини аджымай. Халкылар оны ишанчлы истинад ве кьорчалайыджы деп билелер. Советлер Бирлиги арбий конфликтлернинь мевджут оджакыларыны сёндиirmeге ве янылылары-нынь огюни алмагъа тырыша, Америка Къошма Штатлары исе, аксиндже, афгъан халкына кыаршы илян этильмеген дженкни эп алевлендире, Мозамбикнинь, Ангола-нынь, Никарагуанынь ве дигер мемлекетлерининь сынырларында чатышувлар теш-киль эте, Орта ве Якъын Шаркьта, Инд океаны ёлагында, Меркезий Америкада ва-зияetni кергинлештире.

Бойледже, ресмий Вашингтон Совет укуметининь дунья сиясети меселелери боюнджа барышыкь ишлерине дженкявер арекетлернен джевап бере. Бизим мемле-кетимизни кьоркьузмакь истей... Лякин бизни ич бир тюрлю телюкенен кьоркьузмакь мумкюн дегиль. Бир чокь мутиракыкий девлетлерининь кениш джемаатчылыгы тарафындан сексенинжи йылларнынь барышыкь хартиясы оларакь танылгъан бизим Барышыкь программамыз халкыларны барышыкь ичюн даа гъайретли курешке чагъ-ыракакь, ер курресини имае этмекте. Бу весикьада яныь теклифлер де бар. Совет Социалистик Республикалары Бирлиги 1981 сенеси Авропада арбий кергинлики йым-шатув проблемасы боюнджа чарелер корювни, ер курресининь чешит ерлеринде ядросыз ве барышыкь ёлакылары мейдангъа кетирювни, сияланув ярышыны токтатувны ве халкыара иклимни сагъламлаштырувны теклиф этти. 1982 сенесининь март айында мемлекетимизининь Авропа кьысымында орта узакылыктаки ядро сиялары ерлештирювге сынъыр чекюв акъкында бир якълы кьарар кьабул этти. Совет укумети, халкыара вазияette яныь кергинлик догъмагъаны такъдирде, 1982 се-неси озюнинь орта узакылыктаки ракеталарынынь бир кьысымыны кьыскьартмакь мерамыны бильдирди. Совет Социалистик Республикалары Бирлиги, айны вакъытта, Америка Къошма Штатларына сияланув ярышынынь яныь джерьяныны догъурма-макь акъкында берабер кьарар кьабул этмекни, бутюн менфаатдар якъларнынь дензилерде ве океанларда ишанч тедбирлери корьмелерини ве менфаатдар дев-летлерининь Узакь Шаркьта да айны шойле тедбирлер кьуullanмаларыны теклиф этти.

Совет девлети, 1982 сенесининь майыс айында, стратегик сиялар чыкыарувгъа сынъыр чекюв ве оларны кьыскьартув меселелери боюнджа бирликте бу сой сия-ларнынь истисалыны токтатмагъа ве оларны мукеммеллештирюв ишине сынъыр чекмеге азыр экенини бильдирди. 1982 сенесининь июнь айында Совет Социалистик Республикалары Бирлиги Бирлешкен Миллетлер Тешкиляты Баш Ассамблеясынынь сиясызланув боюнджа экинжи хусусий сессиясына ёллагъан беяннамесинде бирин-джи оларакь ядро сиясы кьуullanмаюв меджбуриетини озь узерине алгъаныны аны-латты. А. А. Громыко Советлер Бирлиги адындан сессия меджлисини «Эп артмакьта олгъан ядро дженки телюкеси огюни алув, сияланув ярышыны токтатув» акъкында меморандум теклиф этти. Бу меморандумда Совет Социалистик Республикалары Бирлигининь барышыкь ве халкылар телюкесизлиги меселелери боюнджа муми фи-кирлери ве теклифлери бар эди. Ю. В. Андропов аркьадашнынь 1982 сенеси декабрь 21-де Совет Социалистик Республикалары Бирлигининь 60 йыллыгы мунасебетинен якъан докладында: «Советлер Бирлиги барышыкылы келеджекни темин этмек ичюн озюне багылы ишлерининь эписини япар. Бу бизим партиямызнынь махьсады, биз бу махьсаддан ред этмемиз», — деди.

Америка укумети совет теклифлерини ишитир-ишитмез, ред этти ве оларнынь омюрге кечирилювине исарарлыкьнен аля мани олмакьта. Ама Вашингтоннынь озю-нинь арбий сиялар истисалыны арттырув он йыллыкь программасы бар. 1981 се-неси Америка Къошма Штатларынынь тазыйкыы алтында Гъарбий Авропада орта узакылыктаки америка ракеталарыны ерлештирювге азырлыкь башлады. Президент Рейган Хиросима кьурбанларыны хатырлав кунюнде нейтрон сиясынынь истисалыны кенишлетюв акъкында косьтериш берди, 1982 сенеси исе Акъ уй яныь химиевий сияны кутлевий суретте чыкыарув акъкында кьарар кьабул этти, даа афатлы «гамма-бомба»нынь яратылувы ишлерини тезлештирди.

Аль-азырда инсан ичюн телюкели арбий вазияет асыл олувынынь себеплери не-де? Бу суальге джевап бермек ичюн базы тарихий делиллерни, сонъки йылларда олып кечкен базы вакъияларны хатырламакь керек. Малюм ки, Советлер Бирлиги-нинь тарихы — чешит ичтимаий-сиясий кьурумлы девлетлерининь бири-бирлеринен

барышык ышавлары акъкъындаки лениндже принципни аяткъа тедбикъ этилюви ичюн куреш тарихыдыр. Бизим партиямыз барышык акъкъындаки тарихий декреттен башлап, совет Барышык программасына кельгендже ер юзюнде олган барышык ве халкълар телюкесизлиги огърунда къараманане курешнин агъыр ёлундан кечип кельди. Буржуазия мефкюреджилери Советлер Бирлигинин барышык ве кержинлики йымшатув огърундаки куреш тарихыны бозып косътеререк, Советлер Бирлиги барышык ёлунен дуньягъа аким олмак истей дие анылаталар. Оларнын акылгъа ятмаз бу уйдурмаларыны аят, тарих инкар этти. Экинджи джиан дженкинден сонъ бизим мемлекетимиз барышыкны эльде этюв ве сиясызланув боюнда 130-даа зияде конкрет ве эр джезеттен эсасландырылган теклифлернен чыкъышта булунды.

Бу теклифлерге империализм насыл джевап берди? Онын тарихы ер юзюнде халкъларнын къанынен ве козъашынен язылды.

Биринджи джиан муаребесинден он беш йыл эвель империализм отуз алты кере, биринджи ве экинджи джиан дженклери арасында исе сексен кере, экинджи джиан дженкинден сонъ кечкен девирде эки юзден зияде дженкявер арекетлер ве арбий чатышувлар юз бермесине себепчи олды. Экинджи джиан дженкинден сонъки девирде империализм девлетлери себебинден башланган мааллий дженклерде ве арбий чатышувларда 20—22 миллион адам эляк олды. Бу джумleden, Индстан ве Пакстан 10 миллион, Корея 1,7 миллион, Вьетнам 3 миллион адам гъайып этти. Юзге якъын дженк ве арбий чатышув НАТО агрессив блокына аза девлетлеринин догърудан-догъру, яхут гизли иштиракнен башланды. Бу иште Израиль ве Дженубий Африка Республикасы киби девлетлер фааль иштирак этмектелер. Америка Къошма Штатлары башкъа мемлекетлерге къаршы 215 кере сила къулланды, я да дженк ачам деп къоркъузды.

Инкишафлы капиталистик мемлекетлернин арбий масрафлары 1980 сенесинин башларына къадар, 1950 сенесине нисбетен 10 къат артты, бу орта йыллык осям суръаты иле 8,5 процентни тешкиль эте. Бу масрафлар 1930 сенеси 25 миллиард долларны, 1960 сенеси 130 миллиард долларны тешкиль эткен олсалар, 1980 сенеси 500 миллиард долларны тешкиль этти. Эки биньинджи сенеси исе 820 миллиард долларгъа чыкъаджакъ. Бутюн дуньядаки масрафларны эали эсабына ургъанда 1978 сенеси адам башына 41 доллар къадар акъча тюшти, бу джумleden Шималий Америка мемлекетлеринде 431, Европада 204, Якъын Шаркъта 250, Океанияда 165, Африкада, Латин Америкасында ве Асияда адам башына 10 доллар олды.

«Совет телюкеси» акъкъындаки уйдурма алтынды сияланув ярышыны эп айдаштырган Америка Къошма Штатлары президент Рейганнын ёлбашчылыгы алтынды озы планларыны Советлер Бирлигине нисбетен арбий устюнлик эльде этювге ве бизим мемлекет тарафындан эндириледжек акс дарбенин огюни алуvgъа догърулта. Америка Къошма Штатлары Советлер Бирлигине истенильген вакытта дарбе эндирмек мумкюн олур деп тюшонселер керек. Совет Социалистик Республикалары Бирлиги Ватанымызнын телюкесизлигине зарар кетириджи ракета-ядро устюнлигине ёл бермейджегини «сыфыр варианты» рухында бир якълы сиясызланувгъа разы олмайджакъыны энъ юксек seviyelerde беян этти. Советлер Бирлиги Коммунист партиясы Меркезий Комитетинин ноябрь (1982 с.) Пленумында Ю. В. Андропов аркъадаш бу меселе боюнда ачыкъ ве айдын фикирини билдирди. «Кимсе бизден бир якълы сиясызланув беклемесин,— деди о.— Бизлер бу иште аджеми гдамлар дегильмиз». Акъ уй ве Пентагон, Советлер Бирлиги оларгъа озы талиини таинлемеге изин берир, ер юзюндеки барышык ве телюкесизлик иле багълы меселелерни озылериндже чезмеге имкан берир деп тюшонмесинлер. Эгер Вашингтон озюнин агрессив планларыны амелияткъа кечирмек истесе, Советлер Бирлигинде онын бу планларыны аст-устъ этиджи дарбенен джевап бермек ичюн керекли ве семерели васыталар мевджут.

Америка Къошма Штатлары, озюнин земаневий арбий доктринасы муджиби эсас къуветлеринин уджюмге икътидарлы стратегик сааларыны инкишаф эттирмектелер. Пентагон Советлер Бирлигини «сарып алув стратегиясыны омюрге кечирмек ниетинен джнаннын 114 мемлекетинде 2500 арбий база ве арбий истинад нокъталары тутта. Оларнын дёрт юз данеси догърудан-догъру Советлер Бирлигинин этрафында ерлештирилген. Советлер Бирлигинин исе Америка Къошма Штатларынын не сувдаки ве не къарадаки сынъырларында ве умумен дигер мемлекетлер топракъларында ич бир дане биле арбий базасы ёкъ. Пентагон бунын иле де къаанаатланмай. О фезада ракета ве ядро сиялары ерлештирмек истей, анда дженк алып бармак ичюн махсус космик командалар тертип эте. Америка Къошма Штатларынын арбий доктринасы гъалибане ядро дженкинин энъ догъру усулларыны кешф этмек истей. Боиле усулларнын бири — Советлер Бирлигине къаршы япыладжакъ «девалы» ядро дженкинин комплексли стратегик планыдыр ки, о, Американын чабик арекетлерини ве Советлер Бирлигини джевап джебэсинден марум этиюни козьде тутта. «Догърудан-догъру къаршы турув» деп адландырылган, бутюн сиясий ве икътисадий арекетлерни, тешвикъатны ве дигер хусусий тедбирлерни Советлер Бирлигине ве дигер социализм мемлекетлерине къаршы тиджарет, кредит ве ильмий-техникий дженк рухындаки дигер усул да озы неветини беклемекте. Боиле усуллар саесинде социалистик мемлекетлерге къаршы кениш колемде гъаввий ве психологик куреш алып барув да козьде тутула. «Социализмни, ичтимаий-сиясий система оларакъ, ёкъ этюв» шиары Америка Къошма Штатларынын шимдикли девирде алып барган сиясетинин эсасыны тешкиль этмекте.

Империалистик пропаганда, Советлер Бирлигини, дженктен сонъки девирде сияланув ярышыны чабиклештирювде къабаатламакъле ялан сёйлей. Халкълар та-

рихны яхшы билелер. Америка биринджи атом бомбасыны 1945 сенеси патлатты, Советлер Бирлиги исе бойле бомбаны 1949 сенеси тек сынавдан кечирди. Америка биринджи термоядро бомбасыны 1952 сенеси, Советлер Бирлиги исе 1953 сенеси сынавдан кечирдилер. Америка Къошма Штатларынынъ тешевбюси саесинде НАТО, СЕАТО, АНЗЮС, СЕНТО киби бир такым агрессия блоклар тешкиль этильди. Варшава Мукъавелеси тешкиляты 1955 сенеси мейдангъа кетирильди. Америка Къошма Штатлары 1957 сенеси къыталарарасы сиясы чыкъарды, бизим мемлекетимизининъ Сиялы Кучълери айны сияны 1957 сенеси озь ихтиярына алды. Америка Къошма Штатлары буюк исралыкнен тюрю яны сиялар — нейтрон бомбасы, къанатлы ракеталар, орта узакълыкъ ракеталары ве дигерлерини — тюшонип чыкъармакъта. Лакин, насыл сия тюшонип чыкъарсалар-чыкъарсынлар Советлер Бирлиги социализмни ве барышыкыны къорчаламакъ ичюн оларгъа къаршы сияларны чыкъарув къабилиетине саиб.

Советлер Бирлиги озюнинъ телюкесизлигини хауф алтында къалдырып арбий мувазенетини бозулмасына ёл бермейджегини Америка Къошма Штатларынынъ уюмдар даирелери аныламакъ истемейлер. Олар Ю. В. Андропов аркъадашнынъ «Кимсе янълъыш тюшонмесин... биз озюмизининъ ве иттифакъчыларымызнынъ телюкесизлиги хауф алтында къалмасына ёл бермемиз», деген сёзлерини унутмакъ кереклер.

Пентагоннынъ милитаризм сиясети ялынъыз чешит ичтимаий къурумлы девлетлерге дегиль, капитализм мемлекетлериндеки эмендарларнынъ кунъделик аятына да буюк зарар кетире. Мисаль ичюн шуны хатырлатмакъ мумкюн ки, 1979—1980 сенелеринде (18 ай ичинде) Америка Къошма Штатларында 151 кере «ялан» ядро дженки хусусында тревога илян этильди. Америка матбуатында бу актъа чокъ языла. Сабыкъ президент Картерининъ миллий телюкесизлик боюнда жарымджысы, Советлерге къаршы ишлерде намлы З. Бжезинский 1972 сенеси: «эгер бизлер ве руслар ихтиярымызда олгъан бутюн ядро сияларыны къуллансакъ, инсанлыкынынъ он проценти телеф ола билир» деген фикирни айткъан эди. 1977 сенеси Пентагонда исаппал бакътылар ве «ядро дженкинде эки якълы дарбелер нетиджесинде 100 миллион адам эляк ола биледжек деген хуласагъа кельдилер. Америка алимлери дженклешкен якъларнынъ эр биринде 95 миллиондан 100 миллионгъадже адам эляк оладжакъыны айттылар. Бойле дженктен сонъ адам сагъ къалса биле, ондан сагълам бала догъмайджакъ, демек бутюн несиллер эляк оладжакъ.

Эвельки дженклерде эсасен аскерлер дженклешкен ве къырылгъан олсалар, шимдики дженклерде адамлар туташ ёкъ этиледжек ядро дженкине ичте ёл бермек мумкюн дегиль. Шимдики вакъытта бундан муим ве джиддий вазифе ёкъ. Корюмли Америка алими А. Уэстинг: «Ядро ве дигер куълевиый ёкъ этиюв сияларыны берабер ве тамамиле ясакъ этмек гъает муим меселе», дей.

Истикъбаль,— дженк кергинлигини йымшатув сиясетининъ тарафдары. Буюк колемдеки дженклернинъ огюни алмакъ мумкюнми? Эгер революцион ве демократик кучълер реакция ве дженк къувветлерине къаршы умумий курушке бирлешселер, мумкюн. Ядро феякетининъ огюни ала биледжек къувветлер бар, олар — социалистик девлетлер, инкишаф этеяткъан девлетлер, джиан ишчилер сыныфынынъ революцион арекети.

Джиан социализм системасы — инсанлыкыны дженктен къорчалавнынъ къавий къалкъаны. Бунынъ ичюн, империализм озь планларыны амелияткъа кечирип, халкъларны янъы джиан арбий конфликтине чекип оламай. Социализм достлыгъы мемлекетлерининъ къудрети ве ачыккъозьлюги базы империалистик сиясетчилерчинъ кыызгын мийлерини сувута.

Инкишаф этеяткъан мемлекетлер — сабыкъ мустемлекелер ве яры мустемлекелер бутюн халкъара сиясетининъ кетишатына буюк тесир косътермектелер. Джиан коммунист арекети бутюн дунъяда барышыкъ ичюн курушини къудретли ибретидир. Сексенинджи йылларнынъ башында бу арекетининъ сафлары баягъы кенишледи, куътелерге тесири артты. Шимди джианнынъ 94 мемлекетинде коммунист ве ишчи партиялары бу огъурда арекет этмекте ве 70 миллиондан зияде коммунистни озь сафларында бирлештирмектелер. Коммунистлер ачыкъ чалышкъан мемлекетлерде сайлавджылар олар ичюн 40 миллионгъадже рей берелер.

Дженкке къаршы къудретли арекетлер Германия Федератив Республикасы, Италия, Ингильтере, Франция, Бельгия, Япония, Голландия, Америка Къошма Штатлары, Португалия, Канада, Испания, Австралия киби бир чокъ девлетлерининъ сиясий аятында тесири къуветке чевирилъмекте. 1982 сенесининъ бааринде ве язында капитализм мемлекетлеринде ядро дженкине къаршы арекетлерде 20 миллиондан зияде адам иштирак этти. Бу, кечкен йыл иштиракчилеринден дёрт кере зияде. Германия Федератив Республикасында, укюметни мемлекетте янъы ракеталар ерлештирювден ред этиюге чагъыргъан Крефельд даветнамесине 2 миллиондан зияде адам имза чекти. Ингильтередекі ядро сиясызлануву арекетине 30 бинъ адам ве бинъден зияде мааллий тешкилят къошула. Францияда сиясызланув афталыгъы, Барышыкъ маршы олып кечти. Америка Къошма Штатларында «Пентагоннынъ арбий машинасы токъатылсын!», «Бизге топ дегиль, отьмек керек!», «Ядро сиясынынъ ёлу къапатылсын!» деген шиарлар алтында дженкке къаршы отькерилеяткъан протестлерининъ, нумайышларнынъ арды кесильмей. Шимди бутюн джианда халкълар ядро сиясынынъ артувына къаршы арекетке котерилъмектелер.

Барышыкъ ве дженк къувветлери арасындаки куруште инсанлыкынынъ талий чезильмекте. Сексенинджи йылларгъа къарарлаштырылгъан совет Барышыкъ программасы — инсанлыкынынъ келеджеги ичюн куруш программасыдыр. Советлер

Бирлигинин бу тышкы сиясет тедбирлери ер юзюндеки адамларнын буюк эксериетинин умюдине ве ынтылувларына келише.

Бу сене июнь 28-де Москвада еди социалистик мемлекетнин партия ве девлет реберлеринин корюшюви олып кечти. Бу корюшювде бирлешик баянат кябул этильди. Кярдаш партияларнын ве девлетлернин шимдики халкыара вазиятке бакышларынын бир экенини косьтериджи бу документнин муим эмиетини итираф этерек, Советлер Бирлиги Коммунист партиясы Меркезий Комитетинин Сиясий бюросы озюнин меджлисинде шуны айрыджа кяйд этти: «Халкыара вазият кергинлешейткан, девлетлара мунасебетлер денъишип алып турган, ядро дженки телюкеси эп артаяткан, сияланув кюшусынын колеми токтавсыз кенишлеген бир вакытта бойле меселелерде бакышлар бирлиги гьает муимдир».

Социализм девлетлеринин бирлешик баянатына бутюн дюньяда муим халкыара эмиетке малик документ деп бакылмакта. Чюнки о социализмни «бутюн джан сиясетине аль этиджи тесир косьтере биледжек куветке чевирюв» акъындаки лениндже талиматны акъикьатка чевирген девлетлер тарафындан имзаланды. Социализм девлетлери, оларнын халкыара мыкыстаки фаалиети, КПСС Меркезий Комитетинин июнь (1983 с.) Пленумында кяйд этильгени киби, ер юзюнде къавий тынчылыкны пекитюв огьрундаки курушинин озегини тешкиль этелер. «Бизим девиримизде социализм,— деди Ю. В. Андропов аркыадаш Пленумда айткан нуткында,— халкыара мунасебетлерде сагьлам бакышларнын энъ изчен тарафдары, кергинлики йымшатув ве барышыкы яшатув тарафдары, эр бир халкынын ве бутюн инсанлыкнын менфаатларына кюруйджи кувет оларакъ иш корьмекте».

Джиянда вазият даа эп кергинлешкен вакытта Москва корюшювинде иштирак эткен девлетлер сияланув ярышынын огюне сед чекмек, джиянын ядро беласына таба джылышувыны токтатмакъ ичюн бутюн чарелерни кореджеклери акъында меджбуриет алдылар. Олар бутюн мемлекетлери халкыара вазиятнин инкишафындаки шимдики телюкели тенденцияларга сагьлам акъылнен кыймет кесмеге ве халкыларнын тамыр менфаатларына уйгун хулясалар чыкармагъа давет этилер. Социалистик девлетлер умумий даветнен сынъырланып кьалмадан сияланув кюшусыны токтатув ве халкыара вазиятни сагьламлаштырув боюнда конкрет теклифлерде булунмакталар.

Социализм мемлекетлери, айны вакытта, АКЪШ ве НАТОнын весвесесине кьапылмайджакъларыны, оларнын устюнликлерине ёл бермейджеклерини ачыкъ билдирдилер. «Социализм ве империализм арасындаки арбий-стратегик мувазенет,— дениле КПСС Меркезий Комитетинин Пленумында,— барышыкъ яшав ичюн объектив шараит догьура. Бу мувазенетке иришюв сонъки он йылнын муим кьазанчларындан биридир. Бизим халкымыз ве дигер социализм мемлекетлеринин халкылары бу саада буюк кувет ве сермия сарф этилер ве биз онын — бу мувазенетнин,— бозулмасына ёл бермемиз».

Москва корюшювинин нетиджесине кыймет кесерек, дюнья халкылары социализм мемлекетлери косьтерген кьатиятни ве эминликини, оларнын барышыкъ огьрундаки курушинин даимийлигини ве изченлигини кяйд этмектелер.

Кярдаш социализм мемлекетлери озь халкыларынын яратыджылыкъ эмеги ичюн барышыкыны пекитюв огьрунда бутюн керекли чарелерни корьмеге азырлар. Оларнын тышкы сиясет саасындаки тешеббюслери — сияланувны сынъырлав ве эксильтюв, халкыара мунасебетлери сиясий ве арбий джезттен йымшатув киби муим вазифелерни чезюв ёлуны ёрулмадан араштырувнын айдын нумайышдыр.

Сияланув капитализм дунъясында эр сене 550 миллиард доллар параны чекип ала, агьыр юк олып, бутюн халкыларнын омузларындан ашагъы баса, бир чокъ ичтимаий ве икътисадий проблемаларнын чезилювини чаналата. Арбий тедъикъятлар саасында 500 бинь алим ве инженер чалыша, йылда оларга 35 миллиард доллар сарф этиле. Бутюн арбий санайыда ве арбий кучьлерде 60 миллион адам чалыша ве хызмет эте. Буларнын эписи инсанлыкъ огюнде турган энъ муим ве биринджи дереджели вазифелернин эдасына менфий тесир эте.

Шимдики вакытта ер юзюнде бир бучукъ миллиард адам медицина ярдымындан марум, секиз юз миллион адам фукареликте яшай, еди юз миллион уйкен яшлы адам джаил. Бутюн дунъяда эр сене сия ичюн сарф этильген сермиянын тек онда бир кысымы, инкишаф этиджи мемлекетлерде ачылыкъ ве хасталыкъларны бир тамам ёкъ этюв ичюн кяфий.

Шунын ичюн Советлер Бирлиги ве дигер социалистик мемлекетлер ер юзюнде барышыкыны яшатмакъ ве пекитмек ичюн ёрулмадан, усанмадан курушмектелер. Бугунь совет язиджылары огюнде гьает муим ве мукъаддес вазифе тура — бутюн эдебий яратыджылыкыны атомлы сия дженкине кяршы хызмет эттирмек, девлетлернин ве халкыларнын дженкни енъюв арекетине ярдым косьтермек керек.

Барышыкъ огьрундаки курушимиз мутлакъа гьалип кельмек керек. Бугунинь кьатий талабы ойле.

В. ИСМАИЛОВ.

Шакир Селим

Шакир Селим поэзиямызда тазе фикирлер ве янъылыклар араштырувы иле белли. «Акъбардакъ», «Арзуларым», «Севги алеви» киби джыйынтыкларынен озюни истидатлы шаир оларакъ косьтерди. 1978 сенеси Москвада отъкерильген Бутюниттифакъ яш шаирлер мушавересининъ иштиракчиси. Якъынларда Советлер Бирлиги Языджылары ттифакъы азалыгъына къабул олунды.

ТУР АРКЪАДАШ! ТАНЪ АГЪАРДЫ...

Поэма

ЫРГЪАТ КЪАДЫРНЫНЪ хатиресине.

К И Р И Ш

Дженкчи Шаир!
Къабул эйле сатырларымны
Омюр-билля санъа борджлу къалгъан несильден.
Сенинъ киби алев къальпли батырларыны
Анги бир халкъ, анги бир иль хатырдан сильген?

Дестанымны узакътаки къабир ташынъа
Къоюладжакъ чембер киби орымектем, янынъ.
Бойле къысмет язылмагъан олса башыма,
Яшар эдим мен озюмни бахытлы санып.

Дженкчи Шаир!
Ант этерек, джанынъны бердинъ
Меним киби миллионларнынъ догъмасы ичюн.
Къалем иле, сюнгю иле душманны сердинъ
Тувгъан юртнынъ сербест, бахтлы олмасы ичюн.

Инанмайым яткъанынъа сувукъ къабирде,
Затен, адынъ нидже йылдыр, халкъымнен яшай,
Инанмайым «шаир ольди» деген табирге,
Шаир ольмей, о эбедий дженкчиге ошай.

Дженкчи Шаир!
Санъа ойле берильген рутбе.
Инсан ичюн бармы бундан мукъаддес къыймет?
Халкъым санъа озь къальбинде яратты дюрбе,
Шу дюрбенъе менден кучюк чембер къабул эт!

«ТУР, АРКЪАДАШ!»

Кимлер ичюн яраттынъ
Бу аджайип йырынъны?
«Тур, аркъадаш, танъ атты»,
Деп уянттынъ Къырымны.

Хаберджи бир кзуш киби
Учты йырынъ коклерге,
Эеджанлы тюш киби,
Кирип кельди эвлерге.

Бутюн яшлыкъ сесленди
Бу дженкявер йырынъа.
Арбий ишке бельсенди,
Тизилишип сырагъа.

Йырладылар йырынъны
Ялы бойда ве чельде,
Муджизели сырынъны
Ашладынъ эр гонъюльге.

Къайдан бильдинъ... чокъ кечмей
Иль къалкъаджакъ курешке!
Къарт-яш, эр кес ант ичип,
Ынтыладжакъ енъишке.

Къайдан бильдинъ... озюнъ де
Шу йырынъа сесленип,

Кетеджексинъ сюнгюнен
Улу дженкке бельсенип?

Ах, бир шаир истерми
Гульбагъча солгъаныны,
Азиз Ана-Ватаны
Куль-виран олгъаныны?

Кельди бир кунъ, къарарды
Сен йырлагъан гузель танъ.
Гульбагъчалар сарарды,
Котерильди урь Ватан.

«Тур, аркъадаш!» маршынъле
Иль джебэге атланды.
Йырынъ душман къальбине
Къуршун олып сапланды.

Котерильди урь Ватан,
Котерильди джебэге.
Алмакъ ичюн джангъа-джан
Йыр чагъыра кетмеге:

«Айды, айды, айды,
Даим илери!
Урь Ватаннынъ джесюр,
Яш аскерлери!..»

22 ИЮНЬ. 1941.

Къара денъиз котерильди,—
Къопты дешет-фыртына,
Олюм-къалым куню кельди
Шаирнинъ саф юртына.

Къара дагънынъ уджларына
Энди къара думанлар.
Денъиз яна, дагълар яна,
Къара олып яналар.

Къара къаргъыш иле къаргъай
Алманларны аналар.
Къартлар агълай, бала агълай,
Койлер, кентлер яналар.

Къара къаргъа киби уча
Кокте къара хачлылар.
Ашлыкъ дегиль, къуршун сача —
Къара эджель сачалар.

Къара ниет бар душманда:
«Ер-кок янсын, сув янсын.
Ёкъ олсун аят джианда,
Атъта кунеш къарарсын.

Къара олсун халкъ такъдири,
Ичи-багъры дерт толсун!
Догъып оськен топрагъына
Омюр-билля зар олсун!

Ер юзюнде яшамасын
Шаир деген ич бир зат,
Ер юзюнде йыр олмасын —
Шаирни ат, йырны ат!

Къара тюсте ачсын гуллер,
Ерни зульмет къапласын,
Къаранлыкъта къалсын иллер,
Танъ агъарып атмасын...»

Къара денъиз котерильди,
Къопты дешет фыртына.
Олюм-къалым куню кельди.
Шаирнинъ саф юртына.

Кетмек керек, кетмек керек,
Кетмек керек илери!
Эпкин-эпкин ура юрек,
Кетти Шаир... Келирми?

САГЪЛЫКЪЛАШУВ

... Севимли Фатма ве Эмиль! Бизлерни
кысымларга болип джебэге ёллайлар.
Меним ичюн раатсызланманъыз. Мен
сагъ-селямет къайтып келирим.

Халиль. Июнь 23, 1941.

Сагълыкънен къалынъыз, сербест далгъалар,
Сагълыкънен къалынъыз, чимен йылгъалар.
Сагълыкънен къалынъыз, зумрют дагъларым,
Сагълыкънен къалынъыз, яшлыкъ чагъларым!

Сагълыкънен къалынъыз, къалемдешлерим,
Сагълыкънен къалынъыз, эй, койдешлерим,
Сагълыкънен къалынъыз, Фатмам, Эмилим,
Сагълыкънен къалынъыз, юртум-темелим!

Сагълыкънен къалынъыз, йырджы булбуллер,
Сагълыкънен къалынъыз, мен севген гуллер,
Сагълыкънен къалынъыз, арзу-умютим,
Нурлы шеэрлерим, тувгъан Ускютим!

Сагълыкънен къалынъыз, чёлюм, чокърагъым,
Дюньяда энъ тузель джумерт топрагъым.
Уфукъкъа туташкъан ешилъ занларым,
Сагълыкънен къалынъыз, рушен анларым!

Душманны ер иле эксан эткен сонъ,
Берлинде имзамны салып келирим.
Юртумдан бир тамам афат кеткен сонъ,
Козъайдын хабери алып келирим.

Сагълыкънен къалынъыз, эй, ватандашлар,
Ыргъатны урь эткен джандаш-къандашлар.
Гъалебе йырыны айтып келирим,
Иншалла, селямет къайтып келирим!

* * *

Фатма ханым!
Чюйге илинъиз
Онынъ мандолинасыны.
Козъден яшны силинъиз,
Ынджытманъыз
Онынъ айдын лирасыны.

Фатма ханым!
Шаир къайтып
«Шинанай»¹ны йырлайджакъ.
Шадлыкъ иле
Эпимизнинъ
Къальбимизни сырлайджакъ.

Фатма ханым!
Даа чокъ кере
Къучакълайджакъ
Сизни онынъ эллери.
Чюйге илинъ. Узюльмесин
Мандолина теллери...

Фатма ханым,
Гедженъиз хайыр!
Ана, энди кунеш де батты...
Ана, Эмиль
Къызыл уфукъкъа
Эльчиклерини узатты...

¹ Шаирнинъ мандолина чалып йырагъан севимли тюркюси.

УЧЬ КОШЕЛИ МЕКТЮПЛЕР

Учь кошели кучюк мектюплер
Язы столымда яталар.
Олар дженкни хатырлаталар,
Олар мен кечмеген мектеплер.

Бундан тамам кыркъ йыл эвельси
Дженкчи эллеринен язылган,
Тюбюне кятмер гуль сызылган
Мектюплернинъ тынган нефеси.

Олар откъа янмаз къуш киби
Алевлерден учып кечкенлер,
Асрет юреклерге еткенлер;
Олар шимди аджджы тюш киби...

Топлансалар эгер бир ерге
20 миллион къалып мектюплери —
Шейнтлернинъ шахэсерлери;
Бармаз эдим башкъа сергиге

Ах, талийнинъ эмиринен менде
Олса эди истидатлы эль,
Къурар эдим гузель бир эйкель
Учь кошели мектюп шеклинде.

Ве 20 миллион сатыр
Ойып язар эдим мермерге.

Дженктен сонъки яш несиллерге
Эбедиен олсун деп хатыр...

Нидже умют, нидже истеклер
Мектюплерде сёнип къалдылар.
Ялынъыз бир гонъюль алдылар
Учь кошели шу саф мектюплер.

Ах, не олур эди алынъыз,
Эй, аналар, эй, яш келинлер?
Шу самимий, адий мектюплер
Кельгеничюн сиз сагъ къалдынъыз!

Олар умют ашлады сизге
Тувган топракъ инълеп янганда;
Асрет чекип хасталанганда,
Мельэм олды гонъюлинъизге.

... Мына шимди къаршымда
бир-къач
Тыпкъы шойле мектюплер ята:
(Гедже битти. Артыкъ, танъ ата).
Юрегим дей: Ал, буны да ач!

Ачам мектюпни мен яваштан,
Садеф киби тегиз сатырлар;
Олар манъа нелер айтырлар?...
Вуджудымда телаш, эеджан.

ДУШМАНГЪА НЕФРЕТ БЕСЛЕ!

Невбеттеки мектюбинен берабер шаир
огълуна бир фото-сурет ёллай. Анда фа-
шистлернинъ вахшийликлери, мектеп та-
лебелерини атып ольдюргенлери акс
этильген. «Душмангъа нефрет беслемекни
огрен, огълум!» деп яза о огълуна.

«Аджеба, ким эди о талелелер?
Насыл бир акъланмаз гунях яптылар?
Ничюн атылдылар о мектеплилер?
Ничюн озъ юртунда эджель таптылар?

Къырмазы галстук такъкъаны ичюнми?
Душмангъа нефретнен бакъкъаны ичюнми?
Фашист штабыны якъкъаны ичюнми?
«Допрос»та индемей къаткъаны ичюнми?»

Титреди шаирнинъ юреги шу анъ,
Бакъаркен тикилип кучюк ресимге.
Кимлерни атмакъта пис, алчакъ душман?
Шаир талелелерни ошатты кимге?

Ошаттымы ёкъса огълу Эмильге?
Ошаттымы ёкъса гуль-фиданларгъа?
Ошаттымы ёкъса хорланган ильге?
Ошаттымы дешет сес-фиганларгъа?

Джанланды шаирнинъ козю огюнде
Кокте сербест учкъан шень гогерджинлер.

Энди исе олар кършун тюбюнде!
Кърбанларчюн джевап береджек кимлер?

Дженкчиде нефретнен кързгъалды юрек,
Унутты бу анъде шаир олгъаныны.
Онъа тек дженклешмек, дженклешмек керек,
Косьтерир о негъа кьадыр олгъаныны!

Дженк кете аламде акърансыз, дешет,
Бойле дженк аламде асыл ким корьген?
Къыскъа мектюп яза, тизде планшет:
«Нефрет беслемекни, огълум, сен огрен!»

Душмангъа сынъырсыз нефрет беслемек —
Ватанны сынъырсыз севмек демектир.
Душмангъа сынъырсыз нефрет беслемек —
Керексе Ватанчюн ольмек демектир.

«... Ачыкъкозь олмакъны огрен сен, огълум»,—
Ягъмур сувы акъсын, акъмасын къанлар.
«Ачыкъкозь олмакъны огрен сен, огълум!»—
Ачыкъкозь олунъыз, азиз инсанлар!

ШАИР ВЕ ДЖЕНК

Шаир олып догъгъан инсангъа
Дженкчи олмакъ истегеи эрек.
Тынчлыкъ истеп бутюн джиангъа
Йыр, дестанлар догъурмакъ
керек.

Шаирге тек яраша къалем,
Къалем тутсын онынъ эллери.
Дженк ичинде къалмасын алам,
Къутурмасын эджель еллери.

Аят, аят! Гузеллигинъ чокъ,
Олса биле кяде агъувынъ.
Эбет, сенинъ къабаатынъ ёкъ,
Девам этер эпкин акъувынъ.

Кяде санъа къабаат юклеп,
Кендимизни саямыз акълы.
Башымызны юрьсек де тиклеп,
Умютимиз тек сеннен багълы.

Догъар экен юртта шаирлер,
Умютимиз артар, эксильмез;
Шаирлернен яшай Ана-Ер,
Шаир олса аят кесильмез.

Шаир ве дженк —
Къадимий ерде
Бу эки сёз бир-бирине ят.
Сен оларны ничюн кимерде
Кетиресинъ козь-козьге, аят?!

Шаир ве дженк — сув иле алев,
Шаир ве дженк — аят ве эджель;
Бирисинен гузель бу алам,
Дигеринен сарсыла темель.

... Сарсытса да душман аламни,
Кечсе биле иль сынъырыны,
Енъалмады кучюк къалемни —
Шаирлернинъ куреш йырыны.

Моабитнинъ чёкур теллери
Арасында йыр тизди Шаир.
Балта туткъан джеллят эллери
Корьмедилер, корьмезлер хайыр.

Халкъымнынъ да юрек тёрюнде
«Он экилер» хатрасы яшай.
Олар алев олып корюне,
Алев олып къаладжакълар шай.

«Он экилер» адыны анъсам,
Юрегимден чыкъа бир хытап:
— Олар киби ялкъ этип янсам,
Яраталсам ольмез бир китап.

Олса онда он эки дестан
«Он экилер» хатиресине.
Ах, сен, лирам, кършулып олсанъ,
Шу он эки шаир сесине!

Янмаз эдим кечкен омрюме,
«Он экилер» адын сакъласам,
Шаирлигим оделир эди,
«Он экилер» рухун акъласам.

Бугунъ мени дертлер
сыкъкъанда,
Бир арзунен чапалана джан.
Ер юзюнде дженклер акъкъында
Язылмасын шиир ве дестан.

Барсын, сонъки шаир олайым мен
Дженкнинъ сонъки дердини чеккен
Шаир дженксиз яшасын даима,
Дженкте ольген шаирлер еткен!

Эй, сен янъы келеджек Асыр,
Шаирлерчюн ол гузель заман,

Дженк даvasы унутылсын асыл,
Бутюн халкълар олсунлар аман!

Мектюплерни ачам яваштан,
Садеф киби тегиз сатырлар;
Олар манъа нелер айтырлар?..
Вуджудымда бинъ бир эеджан.

МУКЯФАТ

«... Бугуныкы кунъ меним ичюн пек буюк байрам олды. Мени мукяфатлар болюгине чагъырып, 1944 сенеси август 12 эмиринен «Ватан дженки» ордени иле мукяфатлангъанымны бильдирдилер».

Халиль. 1944 с. октябрь 18.

1944 сенеси.

Октябрь 18...

Артыкъ кокте кузьнинъ нефеси;
Мектюп къыскъа. Сатырлар тегиз.

Эр сатырда гъурур сезиле
«Ватан дженки» ордени ичюн.
Эбет, темиз намусы иле
Дженкте азмы сарф этти кучюн!

Азмы къуршун кечти янындан,
Аскер лескеринен окоплар къазды?
Азмы кере кечти джанындан?
Дженк этти, эм шиирлер язды:

«Къалкъынъыз, тувгъанлар, уджюмге!
Сабыргъа чыдам ёкъ, ер де ёкъ.
Кельди кунъ амансыз курешке,
Сизлерни тутаджакъ къудрет ёкъ.
Динъленъиз енъиш салютыны
Нелер бар бу ярыкъ дюньяда.
Къалкъынъыз,
Къанынъыз къайнасын
Фашисттен къангъа-къан алгъанда!..»

Бар эди Халильнинъ элинде
Енъильмез къудретли чифт силя:
Курешти сюнгю ве къалемнен,
Ягъдырып душмангъа бинъ беля.

Мукяфат къазанмакъ бир заман
Кельмеди шаирнинъ эсине.
Алевде къалгъанда урь Ватан,
Алевден кучъ алды сесине.

«Менимчюн пек буюк байрам» деп,
Яздынъ сен гизлемей бахтынъны.
Чюнки сен енъишни анъдынъ эп,
Ве анъдынъ севимли халкъынъны.

«Къалкъынъыз, тувгъанлар, уджюмге!»
Сёзлеринъ халкъкъа кучъ бердилер.
Халкъынънынъ сен киби бинълердже
Эрлери уджюмге кирдилер.

Боранда кългъан гондже киби,
Ачылмай махв олды Алиме.
О да дженклешти сенинъ киби,
Садыкъ олып кълды илине.

Къанаты кылычны анъдыргъан
Амет-Хан доланды коклерде.
Душманны титретип ойнагъан
Бу шаин дестандыр тиллерде.

Екъ, даа адлары бельгисиз
Юзлердже, бинълердже батырнынъ.
Огълунъ киби кълды бабасыз,
Огълу да «Мишкә-Татар»нынъ.¹

Осман² да гестапо элинде
Джан берип, сырыны бермеди.
Огълунънынъ аддашы Эмиль³ де
Баба къуванчыны корьмеди.

Денъизнинъ инълеген далгъасы
Ювмакъта Меннаннынъ⁴ юзюни.
Битсе де сонъки дакъикъасы,
Душмангъа тикледи козюни.

О козьлер дерсинъ ки сёйлейлер:
«Эй, аят, не яптым мен санъа?
Сенинъчюн токъудым шиирлер,
Бакъ энди ят олдынъ сен манъа.

Мен сени севердим эй, аят,
Инан сен, джанымнен, анъымнен.
Энди шу севгимни... Эй-ат!
Одейим мукъаддес къанымнен».

Ах, Халиль, достлардан бирининъ
Шай эди яныкълы нидасы.
Къучакълап Ана-юрт Ерини,
Шай эди энъ сонъки ведасы.

Олар да сен киби, сен киби,
Бир даа ич кълдыт кельмейджек.
Сен бугунъ мукафат саиби,
Тек олар ич буны бильмейджек.

Санъа шу берильген мукафат
Йылтырап турмакъта къларшымда
Кълч йылдыр, тынса да дженк-афат,
Хаяллар долана башымда:

Дженкявер достларынъ топлана,
Озьара шенъ субет этелер.
Ордининъ эль-эльден айлана,
Фикирлер эп арткъа кетелер.

— Эй, дженкте махв олгъан,
батырлар!—
Дейим мен гъурурлы сесимнен.—

¹ Къараманлыкълары дженктен сонъ белли олгъан мешур Польша партизаны Умер Акъмолла Адаманов.

² Осман Амит — белли шаиримиз, гестапо элинде эляк олды.

³ Осман Амитнинъ огълу, языджымыз Эмиль Амит.

⁴ Меннан Джаманакълы — денъизджи, шаир къараманджа эляк олды.

Халкъ сизни Шеит деп хатырлай,
Мен дейим сизинъ де шу Орден.

Халильге берильген Муляфат
Алтында корем мен халкъымны.
Къач йылдыр, кечсе де, дженк-афат,
Шу Орден деп билем акъкъыны.

ИЫЛБАШ ГЕДЖЕСИ ЯЗЫЛГЪАН МЕКТЮП

«Азиз огъулчыгъым! Шимдичик сенден мектюп алдым. Гъает хошнут олдым, чюнки бу 1945 сенеси алгъан биринджи мектюбим. Мен йылбашны бу йыл дахи пек муреккеп шараитта къаршыладым. Арбий постымда эдим, алчакъ фрицлерни къуршун ягъмурынен сыйладым. Меним ичюн раатсыз олманъыз. Язып тур, огъулчыгъым.

Халиль. Январь 1, 1945 с.»

1945-нджи Йылбаш геджеси.
Алманларнынъ топрагъында адджы ель инълей.
Ёкъ, ель дегиль, бу — дешетли къуршунлар сеси,
Къачаяткъан душман артыкъ шойле «йыр»
динълей.

Ах, нелерни хатырладынь, Халиль, бу гедже;
Козъ огюнъе тувгъанларынъ келип-кечтимиз?
Шимди олар къайда экен, аллары нидже?..
Хатиринъе я да башкъа Йылбаш тюштимиз?

Акълынъдамы, дженк арфеси, 40-нджы сене,
Янъы Йылны достлар иле къаршылагъанынь?
Шуминанынь саде, кениш, джыллы эвинде
Сабагъадже «Эдием»ни йырлап талгъанынь?

Акълынъдамы, шамлар янгъан гузель ёлканынь
Этрафында Эмильчикнинъ чапкъалагъаны?
Озюнъ де гурь сесинъ иле йырлап талгъанынь,
Мандолина теллерини чертип чалгъанынь?

Я хатринъе тюштимикен Шемьи-заденинь
Ойчан, ири козьлеринен бакъып тургъаны?
Шу геджеси шиир окъуп, эр бир сёзюнинъ
Эеджанлы юреклерге барып ургъаны?

Елькъуванлар он экини ургъанда «данъ-данъ»,
«Ер юзюнде барышыкъ ве тынчлыкъ олсун!» деп,
«Айрылмасын адамлар озь тувгъанларындан,
Балаларнынъ омюрлери бахыткъа толсун!» деп.

Йылбаш къаде сёзлерини сен айттынъ, Халиль.
Эй-ат, эй-ат! Шимди исе къалдынъ узакъта,
Ве шу айткъан сёзлеринъе акс бир делиль
Олып татлы хаялларынъ дженкте янмакъта.

Юрегинъде сакълы тургъан нидже йырларынъ
Дерья киби ташып даа тёкюльмедилер.
Язылмады даа нидже айдын ойларынъ,
Дёрдинджи йыл дженк кетмекте. Яна кок ве Ер.

Бугунь Йылбаш. Тар землянка. Къалем элинъде.
«Ягъдырамыз фрицлерге къуршун ягъмуры...»
Къыскъа мектюп язмакътасынъ огълунъ Эмильге,
Гурьлемекте алевленген къальбинънинъ къоры.

Ювасына сокъулмакъта эзилген йылан —
Шиддет иле уджюм эте Къызыл аскерлер,
Сонъки уджюм, сонъки дарбе ве сонъки къурбан,
Енъиш куню якъынлаша! Огде Кенигсберг...

СОНЪКИ МЕКТЮП

«Огъулчыгъым, якъында сенден мектюп алдым. Ресиминъ яхшы, лякин язынъ даа тюзельмеген. Догъру язмагъа мырад эт! Азджа ойна, дерс азырламагъа вакъыт чокъ къалдыр. Тек «аля» ве «яхшы» ишаретлер ал, «орта» ишаретлери алма.

Мен тек аля дереджеде дженклешем. Мени бекленъиз, тезден эвге енъишнен къайтып келирим, сонъра даима берабер олурмыз.

Халиль. Январь 16, 1945 с.»

Эй, гонъюльчен Инсан сени!
Умют иле яшайсынъ,
Нидже-нидже къыйынлыкълар
Турса биле къаршында.
Гонъюль берген сырлы Умран
Мелегине ошайсынъ,
Озь кунешинъ сёнеяткъан
Олса биле башынъда.

Эй, шефкъатлы Инсан сени!
Сынъырсыздыр хаялынъ;
Сынъырсыздыр яшайышкъа
Олгъан татлы истегинъ.
Сынъырсыздыр омюр адлы
Гурь денъизде кенъ ялынъ,
Шу ялыгъа ынтылгъангъа
Битмей эйн тилегинъ.

Эй, къудретли Инсан сени!
Санъа еткен кучъ бармы,
Тувгъан Ватан ве халкъым, деп
Тутушкъанда душманнен.
Урь Ватансыз, халкъсыз инсан
Юксеклерге учармы?
Дженкчи-Шаир къудретинъе
Текрар шашып къалам мен.

Гонъюльченлик, эйилик
Джойылмады къальбинъден,
Къарсамбалы дженк ёллары
Сени дертке чексе де.
Умют йипинъ узюльмеди
Эвлядынъдан, эвинъден,
Нидже кере эджель ели
Баш устюнъден отъсе де.

Асыл «орта» ишаретлер
Алма, огълум», дегенсинъ,
Эвлядынъа сонъки кере
Шойле огют бергенсинъ...
Эбет, эпкин сель олмаса,
Улукъ сувгъа толурмы?
Сенинъ киби акъикъий эр
Орта къарар олурмы?

Орта къарар дегиль эди
Сенинъ дженклешкенлеринъ,
Орта къарар дегиль эди
Къайнап чыкъкъан йырларынъ.
Орта къарар дегиль эди
Шириет ишлеринъ,
Орта къарар дегиль эди
Биз бильмеген сырларынъ...

Сенде эр шей аля эди
Ана айткъан сёз киби.
Аля эди сёйленювинъ,
Аля эди кулюшинъ;
Халкънынъ джевеэр юзюгинс
Пек ярашкъан козь киби
Аля эди омюринъде
Эр арекет, эр ишинъ.

«Мен енъишнен къайтырым», деп
Язгъанынъ да алядыр,
Янъылмадынъ, янъылмадынъ —
Къайтып кельдинъ Енъишнен!
Сенинъ киби шейтлернинъ
Рухлары акъ тааладыр,
Сен «Ольдю» деп анъылмадынъ,
Яшайсынъ эп Енъишнен!

Сен беклеген Гъалевге
Учъ бучукъ ай къалгъанда,
Сыджакъ, сезгир юрегинъе
Тийди сувукъ бир къуршун.
Джан эвлядынъ сенден сонъки
Шу мектюпни алгъанда,
Аля сезе, дуя эди
Юрегинънинъ урушын...

Эй-ат, эй-ат! Кенигсбергнинъ
Сонъки штурмларында
Артыкъ токътап къалгъан эди
Дженкчи-Шаир юреги.
Сизлер, бизлер ичюн акъкъан
Саф, мукъаддес къанында
Эбедиен къатып къалгъан
Эди арзу-тилеги.

Хатиме

«Кыйметли достлар! Мен шаир олмасам да, Улу Ватан дженкинде эляк олган ходжам, белли языджымыз Ыргъат Кыдырнынъ хатрасына багъышлап бир шаир язмакны чокътан арзу эте эдим. Буюн омюрим бою юрегимде онъа, онынъ сөн-

мез, эбедий хатиресине беслеген дуйгъуларымны шу кыска сатырларда акс этеджек олып тырыштым... бу шаирни сизинъ ве кыйметли окъуйджыларымызнынъ диккъатына тевсие этем.

Фатма Ибраимова. Майыс 9, 1979 с.»

Акъяр сув киби омюрим кечсе де,
Акълымдан чыкъмайсынъ, сени беклейим;
Тек айлар дегиль, йыллар кечсе де,
Козълерим ёлларда, сени беклейим.

Джыйын-тойларда «Тур, аркъадаш!» чалына,
Ольмединъ, яшайсынъ, сени беклейим.
Йырынъны ишитсем, козълерим торлана,
Сакълъсынъ къальбимде, сени беклейим.

Достларнынъ хатиринде даима яшарсынъ,
Сёзлеринъ акълымда, сени беклейим.
Муляйим кулюшинъ, назлы бакъышынъ
Омюрлик къальбимде, сени беклейим!

* * *

Фатма ханым!
Сизинъ шу самимий учъ бейитинъизнен
Къоям дестаныма энъ сонъки нокъта.
Екъ, ёкъ, язалмайым зияде Сизден,
Эй зайыф къалемим, язувдан токъта!

Фатма ханым!
Сизинъ шаиране учъ бейитинъизде
Иляий сёзлер ёкъ, эписи саде.
Шаирнинъ руху бар джан-тенинъизде,
Шаирнинъ севгиси ольмеген Сизде!

Фатма ханым!
Мен Сизни ошатам ана-Ватангъа,
Ватан унутырма къараманыны?
Мен Сизни ошатам саф, айдын тангъа,
Шу тангъюн тёккендир Шаир къаныны.

Фатма ханым!
Мен Сизни ошатам тувган халкъыма,
Халкъымнынъ акълында онынъ сёзлери.
Шаирлер язалаз онынъ акъкъында,
Сиз киби ёлларгъа тикип козълерин.

Фатма ханым!
Алынъыз Шаирнинъ мандолинасыны,
«Тур, аркъадаш»ны чертсинлер эллер.
Анъайыкъ Шаирнинъ айдын лирасыны,
Йырлайыкъ, къуракъшып къалмасын теллер!

1980-1982 с.

Ибраим Паши

Алтын боялар

Повестъ

Ишчилер къасабасынынъ меркезинде, Къуруджылыкъ сокъагынынъ копюрге бурулгъан еринде, толадан япылгъан дѣрт къатлы эски бина бар. Онынъ къалын диварлары вакъытнынъ кечмесинден къарарып, къияфетсиз корюниш алгъан. Бу эвнинъ экинджи къатындаки одада Джелиль Эминов яшай. О, узун бойлу, къара къашлы адам. Къач йыллар эвельси чакъмакъташ киби сап-сагълам бу къарт, шимди сагълыгъына шикъет эте: «Зайыфлыкъ, алсызлыкъ мени къырпалай», дей. О, ода ичинде доланмакътан безип, маса янындаки скемлеге отурды. Раатланмагъа, ич бир шей акъкъында тюшюнмемеге къарар берсе де, китапларны четке итеди ве башыны юкъары котерди, козьлерине софа янында мазум алда тургъан къарысы Саре илишти. Акъылына башкъа шейлернен бирге огълу Мидат тюшти.

— Даа кельмедими?— деп сорады Джелиль Асанович къолларыны тизлери узерине къойып. О, огълуна илядж кетирмесини сымарлагъан эди. Шимди оны сабырсызлыкънен беклей.

— Екъ, кельмеди,— деди Саре теляшлы давушнен.

О, сабырлы адымларнен огге юрди, гузель къаплангъан китапларны алды да, о ягъын-бу ягъыны бакъып, тозуны сильген сонъ, рафларгъа ерлештирди. Джелиль Асанович агроном олып, тереклерни насыл инджеликнен, истекнен пытагъан олса, шимди бильги хазинесининъ менбаы сайылгъан бу китапларны да меракънен, дикъкъатнен, ич бир ерини бурюштурмей, буклемей къаплады. Саре оларгъа назар ташлагъан сайын, ходжасынынъ озь ишине намуснен янашкъаныны къанына синъип къалгъан адет, деп анълады. Омюрининъ талабы ойле, чалышмадан яшамакъ мумкюн дегиль. Бу ал истер къанынъа синъсин, истер синъмесин, шай олмакъ керек. Башкъа тюрлю ола бильмез! Ишке алышкъан адам ишлемесе, джан сыкъысындан патлап олер. Валлан, патлап олер. Джелиль Асанович де ойле. Бош отурмай. Саре буларны хатырламакънен, фикирлери кене огълуна къайтты.

— Къайда къалгъан экен,— деди ана раатсызланып.— Эр вакъыт бу маальде келе тургъан эди. Бугунъ не олгъан, алла бильсин.

— Не олур беллейсинъ, акъранларынен эгленип къалгъандыр.

Лакъырды бунынъле битсе де, Саре тынч отурып оламады. Ичини-багърыны санарсынъ мышыкълар кемирмекте. Ана юреги сзекли, огълу кеч къалдымы, акъылына тюрлю мусибетлер келе. Мидат энди яш бала олмаса да, ананынъ юреги тырмалана, машина къазасына огърамагъайды, ярамазларнен котеклешмегейди, деген шейлер онъа раатлыкъ бермейлер. Огълу кельгенге къадар тюфюльдеп, ах чекип отура. Энъ сонъунда бутюн аскъы бабагъа патлай.

— Сен огълунъы къайгъырмайсынъ,— дей Саре онъа. Баба исе бунъа енгиль кулькюннен джевап бере.

Шимди ананынъ кокреги тюбюнде яралы бодене киби дюкюльдеген юреги, дерсинъ, кокюсинден чыккып кетеджек.

Ана-баба къайгъы ичинде чапалангъанда Мидат Эминов окъув юртунынъ мермер басамакъларындан ашагъы энип, къапугъа догъру адымлады. Сокъакъкъа чыккыканынен бир анъ токъталып, чевре-четке козъ ташлады. Кок къуббеси балыкъ пулларына ошагъан, липильдеп тургъан ирили, уфакълы йылдызчыкъларнен толу. Мулайим, тазе ве йымшакъ ава, яшнынъ алевленип янгъан янакъларыны охшады. Мидатнынъ кейфи ёкъ эди. О, терен тюшюнджелерге далгъан. Онъа чалышмакъ ичюн ёлланманы шеэрге дегиль де, кой районларындан бирине бергенлер. Мидатнынъ озю разы, факъат эвде къаршы чыкъаджакъларыны ашагъан отъмеги киби биле. Шимди о ойле басыкъ, эзнет бериджи вазиятте булуна эди ки, ана-бабасына не айтаджакъыны хаялына биле кетирип оламады. «Ничюн шай олып чыкты?— деди озь-озюне.— Аслында ниетим койге кетмек, анда чалышмакъ эди. Бабам, билем, бунъа къаршы чыкъмаз. Лякин анамнен анылашмакъ къыйын. О, ялынъыз шеэрде къалмамны истей. Биз къартларны быраккып къайда кетеджексинъ, яхшы анылаткъан олсанъ, сени динълер эдилер, дер!»

Мидат башыны тебен алып, ёлуны девам этти. О, ялынъыз бир шей акъкъында: о да келеджектеки ишлери хусусында ве булардан бошалгъанда дюнь таныш олгъан къыз акъкъында ойлана. Анджакъ не къадар чекишип, азапланса да, иш боюнджа белли-башлы нетиджеге келип оламады. Бундан кедери артты, юзюни къайгъы кольгелери басты. Олар оны чокъ вакъыткъадже терк этмедилер. Шимди эвге барса, бабасы ондан эр шейни сорап анылайджакъ, озъ талийине енгиль бакъкъаны ичюн оны, шубесиз тазирлейджек. Эбет, Мидат буны яхшы биле. Лякин о бабасынынъ тазиринден дегиль де, анасынынъ ачувындан, куськюн чырайындан, азап толу козьлеринден, онынъ ерли-ерсиз аскъы ве опыкелеринден къоркъа. Бундан да гъайры бабасына керек олгъан иляджны тапып оламады. Бутюн аптекаларны доланды, эр ерде ёкъ, дедилер. Ама бабасы о иляджны сабырсызлыкънен беклей.

Бу арада сокъакъта дюньки къыз пейда олды. Хатидже. Олар бу ерде, къарагъач тереги кольгесинде таныш олгъан эдилер. Қъара козьлер, чатма къашлар, индже бурун, индже, сылакъ дудакълар... огъланынъ козьлери огюнде текрар джанландылар. Олар ян-янаша адымлап дерслер, имтианлар акъкъында лаф эттилер. Чокъракъ янына кельгенде къызнынъ къолтугъына къыстырылгъан дефтерлерден бири ерге тюшти. Мидат деръал оны котерип Хатиджеге узатыркен, козьлерине тикилип бакъты. Анда севги къыгъылчымлары парылдагъаныны эседди. Қъыз буны дуйдымы, ёкъмы, огълан бильмеди. Чюнки орталыкъ янъы къаранлыкълашмагъа башлагъан эди. Генчлер эртеси куню корюшеджек олып айырылыштылар. Қъыз дегенини япты, кельди.

Эки генч киногъа кирди, андан чыккып, «Рузгяр» кафесинде къапынды, омюр, севги акъкъында лаф этип дагъылыштылар...

Ананынъ сабырсызлыкъы нафиле чыкты. Мидат къартлар ятмагъа азырлангъанда эвге кельди. Ана огълуну иляве этип:

— Вакъытлы вакъытсыз анда-мында юрип, биз къартларны къасеветке къойма,— деди.— Саат он эки олгъан. Сен исе... бабанъа илядж кетирдинъми?

— Илядж тапамадым.

— Қыдыргъан олсанъ тапар эдинъ, ама къыдырмагъандырсынъ.

— Бармагъан ерим къалмады.

— Къайда баргъанынъ бизге малюм дегиль. Сен вакътында эвге кельмесенъ, козюмизге юкъу кирмей.

Баба лафкъа къошулмады. О, къарысынынъ бираз мызмыз олгъаныны, пирени деве япмагъа севгенини биле. Онынъ ичюн де, сёз къатмай, эп динъледи.

Мидат къызны кене шу ерде, къарагъач тереги янында расткетирди. Хатидже чичекли басмадан антерини кийген. Чораплары аякъларынынъ ренкинден айырды этильмей. Генчлер тоз баскъан тереклер тюбюнден кетер экенлер, отургъычларда отурып, багъырып лаф эткен яшларгъа козь ташладылар.

— Панти бурунлыны бегенмедим,— деди олардан бириси сигарыны думанлатып,— кузь чичеги киби сувукъ, къокъумай. Чий козьлерине тюкюреджек олдым, ама тюкюрмедим.

— Быракъ, шапырып-копюрме,— деди дигери.— Мен сенинъ макътанмагъа севгенинъни билем.

— Ким, сенми?

— Эбет, мен. Ёкъса ишитмейсинъми?

Генчлер энди оларны динълемей эдилер.

— Бешаретлер, вакъытларыны бош ерде кечирелер. Не бабаларына, не девлетке айдалары токъуна,— деди къыз.

— Буларны коръсем,— деди Мидат,— достум Адиль акъылыма тюше. Былтыр о иштен къайта экен. Яры къаранлыкъ фенер диреги тюбюнде баяз кольмекли эки йигит, бир къызнен чеккелеше. Онъа къылынаджакъ олалар. Адиль оларны корип къала. «Токъунманъыз, къызгъа!» деп багъыра. Акъибети о къызны чапкъынларнынъ къолундан къуртарып ала ама, оны пычакънен уралар. Эки афта хастаханеде яткъан, къыз барып биле бакъмагъан.

— Инсафсыз экен де.

— Эбет, инсан кимерде, озю япкъанына эсап берип оламай. Гражданлыкъ борджу неден ибарет экенини бильмей. Сен олсанъ, хастаханеге барыр эдинъми?

— Бармакъ дегиль, гедже-кунъдюз башы уджунда отурыр эдим.

Яшлар терек тюбюне келип отурдылар. Мидат къызнынъ индже пармакъларыны къолундан ташламай, тизлерини Хатидженинъ тегерек, йымшакъ тизлерине тиреп, козьлерине бакъа, ялынъыз адамлар кельген вакъытта незакетсиз корюнмемек хатири ичюн кенаргъа чекиле. Къыз Мидатнынъ бойле эдепли олгъаныны бегенгенинден, онынъ янында озюни тенъ укъукълы зат оларакъ зан этти. Ёкъ, олар бири-бирине мухтадж эдилер. Бир кунъ Мидат къыздан:

— Менимнен таныш олгъанынъны ананъа айттынъмы?— деп сорады.

— Айттым,— деди къыз.— Факъат анам ачувланмады. Тек адынъны ишиткенинен терен тюшюнджеге далды, сонъра чырайы бирден денъишти.

— Итимал. Аналар эвлятлары ичюн янып куелер. Киевлерининъ насыл адам экенини тюшюнелер.

Мидат къызнынъ тирсегинден тутып сыкъаракъ, биринджи кере оны севгенини, омюрини онынънен багъламакъ истегенини айтты. Хатидже огъланнынъ бу сёзлерини сувукълыкънен къабул этсе де, онынъ мытлакъа бойле айтаджагъыны чокътан беклегенинден къашларыны, козьлерини эндирип йылмайды ве енгильден кулип, бунынънен гонъюлининъ хош олгъаныны бильдирди. Огълан къызнынъ илдемегенине тарсыкъаракъ:

— Ачувланасынъмы?— деп сорады. Къыз, ёкъ дер киби башыны къакъып алды, сонъра дудакълары арасындан фысылдап:

— Ачувланмайым. Мен де сени севем,— деди.

Олар бу дакъкъалары озьлерини бахтлы сайып, дерсинъ лейлеклер киби юксеклерде, чыбалыкъ булутлар арасында авеленелер. Ойле де, хош дуйгъуларнен, буюк умютнен айрылыштылар.

Куньлернинъ биринде эки генч озен ялысында кезинген вакъытта, Хатидже кенар бир ерде оларны къоллап тургъан къызчыкъны корип, кедерли давушнен:

— Мидат, сагъда сугют тереги тюбюндеки къызчыкъны коресинъ-ми?— деди.

— Корем, сонъ не олгъан!

— О, Гульшерфе аптенинъ къызы Васфие. Арадан эки кунъ кеч-мез, Гульшерфе апте бизим акъкъымызда ошек даркъатып юрер.

— Даркъатса не. Биз ошектен къоркъмаймыз. Айтыр, сонъра ме-рамындан къайтыр.

— Бильмем ола...

— Къулакъ асма, Хатидже. Биз ошекчилернинъ агъызларыны къа-патырмыз.

Хатидже озъ мерамында янъылмагъан эди. О, Гульшерфе апте-нинъ табиятыны, къылыкъларыны яхшы бильгенинден, не къадар му-къайт олмагъа тырышса да, Мидатнынъ эсассыз эмнш-демишлерге къулакъ асмагъаны, къызыны бираз тынчландырды. Мидат Гульшерфе аптенинъ уйдура биледжек ошегинден къоркъмай ве онъа аслы эмиет бермей эди. О, къызыны алдатмакъ ичюн юрмей. Не айтсалар айтсын-лар, истеселер патлап-чатласынлар. Олар бири-бирини севелер, эм де Гульшерфе киби инсанларнынъ зытына басып энъкъастан адамлар чокъ олгъан ерлерде юрер, эгленирлер.

Салы куню. Саре тюкяндан къайткъанда, эски досты Гульшерфени расткетирди. Ал-хатыр сораштылар. Лаф лафны ача дейлер. Гульшер-фе къара, чатма къашларыны ойнатып, шакъа тарзында:

— Акъыз, Саре, аз къалды унутаязгъаным,— деди.— Хайырлы ол-сун, Мидатны нишанлагъан экенсиз де, нишан къавеси ичмеге биле чагъырмадынъыз.

Саре буз-бузлады. Гульшерфе шакъа этедир беллеп, башта онынъ айткъаныны первасыз къабул этеджек олса да, достынынъ джиддий тавурнен эм де азачыкъ санчып алмасы, оны мугъайтты.

— О да насыл нишан?— деп багъырды ве башкъалары ишитмеген экенми, дер киби этрафына бакъынып алды.— Олгъан шей дегиль. Кимге? Ким айта оны? Ялан, валлаи, ялан...

Саре Гульшерфенинъ семиз, къаба омузыны шамарнен таптагъаны алда, зорнен хихильдеп кульди. Юзюнде шенълик, шаянлыкъ пейда олса да, юреги агълай эди.

— Токъта, сен кульме,— деди Гульшерфе дудакъларыны бурюш-тирип.

— Ашагъы малледе оны эр кес айта. Озю де кимге, билесинъми, Къасапчы Меметнинъ къызы Хатиджеге.

«Ёкъ, Гульшерфенинъ айткъанларына инанмакъ оламы? О ялан айтадыр. Мени сынамакъ, эриштирмек истегендир. Мидат ана-бабасы-нынъ разылыгъы олмадан, ойле иш япармы?»

Саренинъ зенинде догъгъан бу фикирлерни башкъа тюшюндже-лер денъиштирди ве о айтылгъанларнынъ фаркъына тек шимди барды, къааръланди, чырайы бирден тюрленди.

— Къасапчы Меметнинъ къызына дединъми?— деп сорады.— Вай, аллам, бу насыл шей! Тевбе,— деди де, дикъкъатнен достына бакъты.

Ниае, онынъ алдатмагъанына къани олгъан сонъ, арктъач лаф этмектен къачынаракъ, аджеле адымларнен эвине къайтты. Мийине къан ургъандай олды. Козълерине къаранлыкъ чёкти. Ачувындан эль-аягъы япракъ киби къалтырады, юреги устюне дерсинъ буз къойыл-гъан. Зор-белянен эвине келип етти. Эвде не Джелиль, не де огълу Мидат барлар. Ананынъ кедерли юреги даа да зияде сикъылды. Гуя, дёрт дивар авдарылып оны басты да, нефес алмагъа зорлукъ догъурды. Янъгъызылыкъ оны эзиетледди. Дердини айтып юрегини бошатмагъа, гонъюлине теселли бермеге кимсе ёкъ. О, къолундаки богъчаны таш-

ламагъа унутса керек, ода ичинде оны элинде тутып юре. Сонъра буны абайлады. Оны ерге къойды ве скемлеге отурып, тирсеклерини масагъа тиреди, къолларынен башына япышып, терен тюшюнджелерге далды. О, Гульшерфенинъ айткъанларына эм инана, эм де инанмай эди. Анджакъ инанув устюнлик алды.

Чокъ йыллар эвельси койде Къасапчы Мемет акъкъында эшиткенлери къулакъларында чынълады. Къасапчы Мемет къарысына эр вакъыт огъланлары олмасыны, несилининъ гъайып олмай, девам этмеси ни истеп, о гъарипнинъ джаныны якъкъан эди. О, бу хусуста мунасебети олса да, олмаса да, айтаберди.

Къасапчы Мемет бала олмагъанындан эвге даима саргъуш кельди. Къарысына терс сёзлер айтып, оны эзиедди. Яш къадын арада айрылыкъ чыкъмамасы ичюн эр сой зорлукъкъа, ашшалыкъкъа даянды, ходжасыны акъаретлемеди.

Къасапчы Мемет шишман, токъ бетли, къырмызы черели, ешилъ козь адам. Акъшам башындан юкъламагъа ята, кеч маальде тура, бутюн гедже фышнап чыкъа. Агъызындан бутюн вакъыт ракъы къокъусы келе.

О, бугунъ де иштен саргъуш къайтып кельди. Аякъкъапларыны чыкъармай, дос-догъру ичери одагъа сокъуладжакъ олды. Къарысы Зулейха онынъ перишан алыны корип, бир джеэтен аджыса да, дигер джеэтен онъа нефрети къозгъалды, кендисини тутып оламады. Ишине шейтан къарышты, гъалиба. О, ходжасынынъ огюне чыкъып:

— Чамурлы потиклеринънен къайда кетесинъ?— деди. Къасапчы Мемет къызаргъан, кин толу козьлерини къарысына тикти. О, къолунен Зулейханы четке итеди.

— Чекиль ёлумдан,— деди къолуны терс къакъып. Зулейха еринден къыбырдамады.

— Даа янъычыкъ полны ювдым. Чыкъар потиклеринъни!— деди, онынъ аякъларына козь ташлап.

Къасапчы Мемет ичери фырланды, диван узерине ерлешерек, чамурлы аякъкъапларыны зорнен чыкъарды, къапы артына котерип атты. Эвнинъ табанында аякъкъапларынынъ изи къалды. Чамур къапунынъ тахтасына барып япышты, сонъра ерге тюшти.

Къасапчы Мемет диванда созулып, къысылгъан уфакъ козьлерини юмып ятса да, фышнагъаны, сыкъ-сыкъ нефес алгъаны ишитиле. О хайли вакъыт бойле арекетсиз ятты, сонъра козьлерини ачты. Къаршысында къарысынынъ отургъаныны корип, ачувы текрар, янъыдан къозгъады. Къааръленюви даа зияде артты.

— Гель, отур бурая,— деди Къасапчы Мемет къолуны къарысына таба узатып.— Айт, бойле яшав олурмы? Сен мейвасыз терексинъ. Манъа, ойле терс бакъма, анъладынъмы? Манъа эвлят керек, эвлят!!

— Мемет, бойле сёз айтмагъа, насыл тилинъ вара!

— Тиль, о кемиксиз. Сен сус, сенинъ тельсизлигинъ бизим бутюн тынчлыгъымызны боза. Фикирлерими, истегими чиль-парча эте.

— Сен юкъла, ёрулгъансынъ. Башымызгъа тюрюлю мусибетлер кетирме. Меним башым сенсиз де белялы. Эр кунъ саргъуш келип, башыма экинджи яраны ачасынъ.

Зулейха авучларынен бетини къапатып, агъламагъа башлады.

— Ким кетире о мусибетлерни? Менми, ёкъса сенми?— деди Къасапчы Мемет.— Сен манъа къарылыкъ этмединъ, баш белясы олдынъ.

— Яраббн, меним ишиткенлерим, бу не экен! Козъ юрекиннъ кузьгюсидир, деп айталар. Насыл олды да, сенинъ бозукъ къалипли олгъанынъны корип оламадым.

— Деф ол, деф ол башымдан! Аладжагъынъ алты талакъ дегильми? Ал да, мени боша... Сизлерден къуртулайым!

Зулейха диваннынъ кенарына отурып, агъламакъта, буллюр кнби козьашлары токъ янакълары узеринден тыгъырып къолуна, этегине тюшмекте. Оны бу арада меджалсызлыкъ делеялети къаплап алды. О,

бундан къуртулмакъ ичюн озюнде не джисманий, не де рухий къувет тапты. Ходжасынынъ эдепсизлигини о юрек агърысынен, намус-виджданынен къабул этти, оны ич бир вакъыт, атьта барышмакъ сырасы кельгенде биле, багъышлайджагъы, онынъ кемириджи тесирини унута-джагъы кельмеди.

Заваллы чокъ яшамады, апансыздан хасталанып дюньясындан кетти. Къасапчы Мемет экинджи бир къадынъа эвлени. Баласы олмай, деп оны да айырды. Шимди учюнджи къарысы Аджымелекнен яшамакъта. Ондан Хатидже къызы олды. Аджымелек ярамаз къадын олып, Къасапчы Меметни бираз тыйгъан. О да энди яшлыгъы явал-яваш кеткеннини дуйуп, эвельки зыпкъынлыгъыны япмай.

Аслында онынъ эмалджылыгъы чокъ эди. Бир йыл Джелиль Эминовъа уфюртилип семиртильген ат саткъан. О вакъыт оны алем масхарасы эткен эдилер. Тюкянда да шай. Чекиде алдаткъаны алдаткъан, парада да алдата. Айткъанларгъа исе озюни сыкъмай:

— Агъыр юкюнъни енгиллештирмек истедим, онъа да разы олмадынъ,— дей.

Саре буларны козь огюне кетирип, Къасапчы Мемет киби адамнен къуда оладжагъына ойлана. Ама буны кимге аңлатырсынъ. Атьта озъ эвлядынъ биле аңламакъ истемей. Гуль киби тазе, темиз къызларны бегенмей, чуллу башларгъа севда олалар. Бунъа шаша да къаласынъ. Эшрефнинъ къызы ярамаймы ёкъса, лякин джинабетнинъ баласы якъын биле алмай.

Шимди Гульшерфенинъ адджы мыскъылы ве ннает энъ мешакъатлысы Къасапчы Меметнинъ къызы. Бу не, такъдирми? «Джумле джемааткъа айыплы оладжакъмыз. Кимсенинъ бегенмеген къызыны бизим будала бегенген. Арымдан патлап оледжегим».

Саре къызгъа нефрет беслемеди, лякин онъа сайгъы ве севгинен де бакъмады. Арада сувукъ бошлукъ, титис учурым асыл олды.

О, ёл бою аджеле адымларнен кетерек, къаршысына расткельген адамларгъа урунгъаныны, ташларгъа сюрюнгенини дуймады.

Эвге ель киби кирди. Лякин нафиле, эвде кимсе ёкъ. Сонъундан огълу кельди. Мидат диван узеринде отуруп, анасына бакъты. Онынъ эеджанлы экенини корип, раатсызланды. Омузларыны къысты, козьлерини къымды. Еринден турмагъа ынтылды, насылдыр къувет оны тутып къалдырды. Ананынъ нефеси-нефесине кельмей эди. Қозълери алевленди, бурюшкен янакъларыны къызарынтылар басты. Гъарип ананынъ къоллары, тизлери япракъ киби къалтырадылар.

— Ярабби!— деп ах чекти о.— Недир бу меним чеккеним. Сен хайырсыз эвлят, бизим разылыгъымыз олмадан кимге нишан вергенсинъ! Насыл Хатиджедир о, айт!

Диваннынъ кенарында отургъан Мидат башыны ашагъы эндириди ве къолларынен тизлерини сыкъты. О, не япаджагъыны бильмеген адам киби, къолларыны де кокреги узерине кетире, де ашагъы ала. Беяз кольмеги беденини сыкъып туткъанындан, Мидаткъа даа зияде эзиег бере башлады. О, анасынынъ сорауларына джевап бермеге ашыкъмады, эп динъледиди. Бесе-белли анасыны къыйнамакъ, ачуватмакъ мерамында дегиль эди.

Саре эп огълуна бакъмакъта. Бирден артына айланып, маса узериндеки суретке тикильди.

— Я бу ким?— деп сорады котеринки давушнен.

Мидат сусмакъта, анасы да сусмакъта. Сонъра, Мидат джесаретленип, яваш ве тыныкъ сеснен сёйленди.

— Ким оладжакъ, таныш къыз... Хатидже,— деди. Бу ад тилинден насыл сыптырылып чыкъкъаныны озю де дуймай къалды.

— Ах, ойлеми?

Саренинъ къоллары къалтырады. Онынъ зеининде Къасапчы Меметнинъ чиркин, титис къыяфети джанланды. Бу адамнен багълы кечмишни хатырлав онынъ беденини титрете, къальбини боза, этрафкъа ачыкъ гонъюльнен бакъмагъа кедер эте.

Саре текрар стол узериндеки суретке тикильди. Ойле афакъанлангъан, мувазенеттен чыкъкъан эди ки, не япкъаныны, не айткъаныны озю де яхшы анълап оламады. О, суретни нефретнен аларакъ, парча-парча этип, ерге ташлады. Бу да азлыкъ эткен киби, онынъ уфакъ парчачыкъларыны аягъынен таптады.

— Ма санъа, ма, корьдинъми?— деп багъырды о кийик давушнен.— Бу эдеписизлик бизни текмиль эляк этеджек. Аджеба бундан къуртулмакъ мумкюн оладжакъмы? Бала бабаны, баба да баланы танымай. Насыл дюнья олды, бу?

Мидат маса янында насыл тургъан олса, ойле де еринде къатып къалды. Юреги токътагъан киби олды. Сонъра эвнинъ табанында сачылып ташлангъан сурет парчаларына бир къач сание къарап турды. Юреги ынджынувдан агълай эди. Акъибети олдурамады, сурет парчаларыны джыйыштырып, китабы ичине къойды.

Саре тюшюнде сандыракълагъан адам киби сейленди. О, базыда не айткъанынынъ фаркъына бармай. Онъа бу эв де, эшьялар да, акълангъан дёрт дивар да керексиз олып къалдылар. Бу арада одагъа ходжасы Джелиль кирип кельди. Бутюн беля онынъ гъарип башына патлайджакъ эди ама, Саре буны япмады, ходжасынынъ кейфи олмагъаныны корип, онъа даа зияде эзнет бермек истемеди. Аксине гонъюлини хошламакъ, ёргъунлыгъынынъ тез кечмеси ичюн къаве къайнатып кетирди. Олар эм сейленди, эм де къаве ичтилер.

— Инсан огълу,— деди Саре,— чий сют эммиш. Кимерде джумерт, кимерде серт ола. Къомшумыз Мерзие де торуны Салеге джаны агъыра. Яхшы, намуслы къыз таптыкъ, дей. О да бизим Мидаткъа ошап разы олмай. Даа эрте дей. Керек, олса, озюм тапарым, деп баш кестире экен. Мына, санъа земане яшлары... Не ананы саялар, не де бабаны...

— Яшларнынъ истегини де козь огюне алмакъ керек.

— Яшларнынъ истеги не о! Ёкъса оларгъа феналыкъ тилейлерми? Ах, напайым, адетлеримиз тапталып виран олды. Тек чуллу баш къызларнынъ пешинден ювуралар. Мидат бизге эвлят дегиль, анпа¹ олды.

Саре мораргъан дудакъларыны тишлеп алды. Ынджынгъан тарзда ходжасына бакъты. Не япсын, оны эписинден зияде эвлятларынынъ сёз динълемегени, оларнынъ гонъюль бермеген къызына эвленмек истегени дегиль де, умумен яшларнынъ итаатсызлыгъы къоркъуза. О, аслында адетлеримизнинъ бозулгъаныны, тапталгъаныны ялынъыз бунда корьди. Генчлернинъ истеги, темиз севгиси, фикирде мустакъиль олмалары кимсени меракъландырмады. Буны баштакъсызлыкъ, деп сандылар. Яшлар исе озь арзуларына, севгилерине садыкъ къалмагъа, оны къорчаламагъа тырышып, кимерде ана ве бабасынынъ гъазабыны къозгъасалар да, феналыкъ этмек, итаатсыз олмакъ мерамында дегиль эдилер.

Саре шимди ходжасыны баштан аякъ сюзип чыкъты, башларына кельген бу белягъа пек янды. Бундан къуртулмакънынъ ёлларыны да тапамай. Не япсын, тек такъдирине таби олды.

Джелиль не къадар асабий олса да, кендисини тутты. Эеджанланмады. Факъат юрегининъ азапланып янгъаныны озю билъди. Онъа да къолай дегиль.

— Эбет, мераметсиз яшлар чокъ,— деди о.— Лякин сен нафиле ерде эфкъярланасынъ. Сабыр этмели. Сабырнынъ тюбю сары алтын, дейлер.

— Пычакъ кемикке тирельген сонъмы?— деп кестирди Саре.— Огютинъ ичюн сагъ ол! Онда яхшысыны тапмагъансынъ.

Бу арада онынъ бутюн тюшюнджелери огълуна, онынъ талийине догърултылгъан эди. О, арадаки лакъырдыдан озюни тынчландырмакъ, юрегине теселли олмакъ истесе де, оны тапамады. Аксине, раатсызлыгъы даа да артты. Эвде не олып кечкени ве оны илериде нелер

¹ Анпа — беля.

беклегени вуджудыны орюмчек киби сарып алды. Огълунунъ о кызыны севмеси, онъа эвленмеге разылыкъ бермеси фикиринен аслы къайилъ олмады. Буны ана-бабаны урьмет этмемек, деп санды.

Отургъан еринде сув чыкъкъан киби кыбырдана берди ве акъибети олдырамай ходжасы Джелильни зорлмагъа башлады. О, эм агълай, эм де зорнен сёйлене, азаплана эди. Джелильге онынъ аскъысыны динълемек гъает агъыр кельди.

— Огълунъа озюнънинъ баба экенинъни танытмайсынъ,— деди ана.

Ходжасы даянып оламады, о Мидатнынъ акъсызлыгъыны бильсе де, эркек киши оларакъ оны догъру анъламагъа тырышты. Лякин Са-реге буны насыл анълатырсынъ. Эм о буны догъру анълармы?

— Ашыкъма,— деди Джелиль кызышып.— Сув корьмезден эвель папуч чыкъарма.

— Бакъ сен онъа, эрте экен! Ёкъса, къарыны-буруны толып кельмесини беклейсинъми?

— Тап о къадаргъа бармаз, беллейим. Мидат, эр алда, эдепсиз яшлардан дегиль.

— Ах, сен де бир худжурсынъ. Бизни чамургъа булгъап чыкъарды, онъа да шукюр этесинъми?

— Кедерленме, мен оны къандырырым. Сен манъа иляч бер, иляч, баш агърым тутты.

— Иляч? Бельки къаве ичерсинъ.

— Бер, не олса олсун, тек башымнынъ агърысы токътасын.

Джелиль къара къашларыны ойнатыр экен, къавени ютум-ютум ичти. Азгъана тынчлангъан сонъ, къалкъып одадан чыкъты. Мидат эвде ёкъ эди. Баба онынъ кельмесини сабырсызлыкънен бекледи. Эбет, о илле кельмек борджлу. Мына, бу дакъкъалары. Эвге кельмей, о даа къайда бара билир. Арман къазыгъы мында. Лякин баба ичюн эр дакъкъа алтындан да паалы. Демирни кыызгъын экенде дёгмек керек, дейлер. Джелиль де шай япаджакъ ола, кыызгъынлыкъ кечмезден эвель огълунен козьме-козь лаф этеджек, оны къандырмагъа, туткъан мерамындан вазгечтирмеге тырышаджакъ. Ниетине иришеджекми? О, бу-нъа догърусы, къани дегиль. Затен баба огълунунъ севгисине къаршы чыкъмакъ мерамында дегиль. Мадамки олар бири-бирини севе экенлер, барсын эвленсинлер, озълери бахтлы омюр къурсынлар. Ничюн биз оларгъа кедер этмек борджлымыз. Ничюн?

Джелиль бойле фикирлернен чекишип отургъан арада, Мидат кельди. Олар одагъа берабер кирдилер. Мидатнынъ гонъюли хош, ири къара козьлеринде тебессюм кыгъылчымлары парылдай. О, диванда, бабасы янында отуракакъ, къуванчлы тавурнен:

— «Азат» колхозына ёллайлар,— деди о.— Факъат чокъ узакъ ер дегиль.

— Разы олдынъмы?

Бабанынъ давушы къатты чыкъты. Мидат башыны терс къакъып, бабасына тикильди. «Ич бир шей анълап оламайым,— деди о озъ-озъ-люгинден.— Бабам анда ёллагъанларына къаршымы, ёкъса? Я мени даа къайда ёллай билелер. Шеэрде зоотехник ичюн иш ёкъ. Башкъа ишке, хайыр, бу мумкюн дегиль!»

Мидат озъ фикирлерининъ сонъуна чыкъып етиштирамады, текрар баба сёйленди:

— Ананъны ынджытасынъ... О, гевезенинъ кызына ола ананы эзнетлемек олурмы? Ана-бабагъа урьмет, ана-баба юртуна севги ёкъ. Инсаннынъ таянгъан темелли ери олмакъ керек.

— Бойле агъыр къабаатны танып оламайым баба,— деди о.— Эм къавий севги ана-баба журтундан догъа. Анджакъ мен ярамагъан иш япмадым.— О, акъикъятны айтса да, башындан ашагъы буз киби салкъын сув тёкюльгени киби кельди. Ишиткенлери тюш дегиль. Янын-да отурып, сагъ къолуны огълунунъ сол аягъы устуне къойгъан ве онъа бакъмай, иддетликнен сёйленген бабасынынъ давушы. Мидатнынъ

тизлери къалтырады. О, апасыны аджыды, лякин Хатиджени де гонъюлинден чыкъарып атмады. Онынъ келеджектеки яшайышы бу къызнен бирликте кечеджек, талийлери зынджыр алкъалары киби бири-биринен багъланып кетеджек. О, озюнен Хатидже арасында ич бир тюрлю фаркъ корьмеди. Олар бир текненинъ хамуры олып къалдылар.

Джелиль сигар якъты. Оны ичмеден арды-сыра эки кере оксюрип алды. Онъа огълунен сёйленмек къыйын, гъает къыйын. Сёйленмей, мерамыны айтмамакъ да оны эзиедлей. Козьлери яшланды. Козьяшларыны косътергич пармагъынен силерек, сигарыны иче берди. Юзюнде кедерлик бар.

— О къыздан вазгеч,— деди сонъ.

— Ничюн?

— Онынъ себеплери чокъ.— Баба кене оксюрди.— Къасапчы Мемет насыл адам олгъаныны билесинъ. О озь итибарыны озю тюшюрди.— О, текрар токътады, дудакъларыны ялады, эеджанлангъанындан отургъан еринде къыбырданаберди.— Къасабада оны урьмет эткен адам биле ёкъ. Биз ойле адамнен къуда оладжакъмызмы? Екъ, огълум, бу даяныладжакъ дерт дегиль.

Мидат бабасынынъ айткъанларыны первасызлыкънен динъледи ве бунда адеттен тыш бир шей корьмеди. Озюни олдыкча тынч тутмагъа тырышты. Джелиль сёзюни девам этти:

— Мен Къасапчы Меметнен къуда олмакъ истемейим.

— Сонъ, бунда къызнынъ не къабааты бар? Биз бири-биримизни седемиз. Эвленеджек олып разылаштыкъ.

Джелиль бирден джевап бермеди. Огълуна бакъты, утангъан киби олып башыны ашагъы эндирди. Бу акъта сёйленмек оны азаплай эди. О, огълунунъ табиятыны яхшы билъгеннен зорламады. Лякин къолайлыкънен разы олмакъны да ерсиз сайды.

— Сен, седем деп, бизни азаплама. Тюшюнип бакъ. Я умумен ишлеринъ насыл?

— Ишлеримми?— деди Мидат биринджи суальге джевап бермей.— Шимдилик зарарсыз. Эр шейни азырладым. Ялынъыз кетмек меселеси къалды. Лякин бараджакъ колхозым, ишиткениме коре, пек ойле метинли дегиль.

— Сени анда яшатмазлар. Ыйкъылгъан ходжалыкъкъа бармакъ ичюн дёрт йыл окъумакъ керек эдимми?— деди баба дудакъларыны тишлеп.— Эр кес андан къача, сен исе...

— Эбет, мен иштен къачмайым, къоркъмайым. Зор олгъан ерге бармагъа тырышам. Сиз озюнъиз де шай япа эдинъиз, баба, унутынъызмы?

Джелиль элесленип башыны котерди. Юзюнде, эвеля, дудакъларында тебессюм аляметлери ойнады. «Унутмагъан, эписини биле», деди озь-озьлюгинден Джелиль.

— Ишинъе бек олгъанынъ яхшы, ама макъсадкъа иришмек ичюн бу етерлик дегиль.

— Макъсадкъа ялынъыз исрарлы эмекнен иришиле. Албу исе о менде ёкъ дегиль. Эм юрегимнинъ алевленгенини дуям. Бу сыджакълыкъ, менимджесине, аз шей дегиль.

— Тырыш, мытлакъ тырыш. Тек, янъгъыз атнынъ тозу чыкъмай, дейлер.

— Мен янъгъыз дегилим. Ничюн янъгъыз олайым?

Баба ходжалыкъ акъкында лаф кочюрмекнен огълунунъ севгисини унутмагъа тырышты. Оны хатырламакътан юреги сызлады, фикрлери къарышты, къарысынынъ агълап, козьяш тёмеси онъа рухий азап кетирди. Огълунунъ айткъанлары, дегенинден къайтмагъаны бабаны тынчландырмады, аксине кейфини бозды.

Бугунъки лаф бунынънен битти. Мидат эвдеки даваны чокъ вакъыт къыздан гизледи. Ана-бабасынынъ иддетленгенини айтып къызнынъ гонъюлини къырмакъ, араларындаки мунасебетлерине зеэр къатмакъ истемеди. О, бутюн бу анылашамамазлыкъларнынъ эрте-кеч би-

теджегине, олар озь севгилерине кьавушаджакъларына эмин. Лякин бойле кетсе, тойнынъ олмайджакъгы оны текмиль абдыратты. О, къызнынъ бу меселеге насыл бакъаджакъгыны бильмей ве кьаарьлене эди. Той, инсаннынъ омюринде бир кере ола. «Демек, бизим тойымыз олмайджакъ! Буны Хатиджеге насыл айтырым». Бугуньде эр сой кыйынлыкъкьа даянмагъа кьарар берген огълан, юректен окюнсе де, къызнен корюшкенде, козьлеринде ялынъыз кулькю аляметлери йылырай эди.

Эвде вазнет эп агъырлашты. Анасы, Хатидже акъкъында лаф кьабул этмей. Мидатны бу муиттен кьуртараджакъ бир шей олса, о да онъа якъын районгъа дегиль де, даа да узакъ ерге кетмек керек. Шимди кесен-кес, ана-бабасынынъ зытына басып, янъы ерге кетмеге кьарар берди. Бунъа эки кунъ кьалгъанда, Мидат озюни гъает фена дуя башлады. Бойле ал онынънен даа ич бир вакъыт олмагъан эди. О, эвеле къызнен корюшмек истеди. Арада не олмасын, нenen битмесин, дердини къызгъа айтаджакъ, онынъ фикирини биледжек.

— Ах, Хатидже,— деди къызнен корюшкенде,— юрегим янып куль оладжакъ. Сенинъ бир шейден хаберинъ ёкъ. Валлаи, сен первасызсынъ. Лякин, манъа ачувланма. Мен сени севем, эм сени кимсеге бермем.

— Сандыракълайсынъ, Мидат... Тынчлан, кедерленме. Я, не олгъан!

— Ким сандыракълай, менми? Ёкъ, мен не япкъанымны билем. Эбет, билем. Анам да, бабам да севгимизге кьаршылар.

Хатидже бир адым кери чекильди. Темиз, назик юзюни ачув кольгелери кьаплады. Ал янакъларында сарымтылы бенеклер асыл олды. Козьлери яшланып, буллуор киби тамчылар тыгъырып ерге тюшти, о кьолларынен юзюни кьапатты.

— Буны маиъа ничюн айтасынъ?— деди къыз кескин козьлерини огълангъа тикип. Мидат терен нефес алып деди:

— Менде сенден гизли сыр ёкъ. О къызгъа эвленсенъ, дей анам, арам эвлядым олурсынъ. Бильмейим, не япмалы. Менимджесине, ялынъыз бир ёл бар, о да якъын ерге берильген ёлланманы узакъ ерге денъиштирмектир. Мен министрликте тесадюфен бир совхоз директорыннен таныш олдым. О, бизге зоотехниклер керек, кель деген эди. Мен о вакъыт разы олмадым. Шимди акъылыма тюшти. О тарафларгъа кетейик. Бельки сен де кетмеге разы олурсынъ. Лаборанткагъа анда да иш тапылыр.

Къыз шашкынлыкънен Мидаткъа бакъты. О, огъланнынъ теклифине кьайль олмады. Ниает кендисини кьолгъа алып:

— Кетмек ойле кьолай беллейсинъми!

— Не себептен?

— Сен анда озюнтининъ темелли кьаладжакъгынъа эминсинъми? Бельки эки куньден я да бир айдан сонъ, андан зуваджакъсынъ, шаймы?

Мидат кульди ве къызнынъ кьолуны алып, авучында бир анъ туткъандан сонъ, бошады.

— Энъ муими, рухтан тюшмемек, анъладынъмы!— деди огълан.— Инсан къайда чокъ файда кетирсе, анда чалышмакъ борджлы. Мен шимди анда, совхоз фермасында кереким.

— Эр алда, барып оламайым. Сонъундан... о башкъа меселе. Оны анълашырмыз.

— Мен мерамынъы къатий оларакъ бильмек кереким.

— Ничюн? Анджакъ билирсинъ, о зорлукъ догъурмаз. Я тойымыз! Олмайджакъкьа ошай, ойлеми?

— Эбет, шай, лякин биз бир ерде оладжакъмыз. Бу энъ муими.

Къыз, башыны яшнынъ омузына тиреди. О, агълай эди. Омузлары яваштан котерилип энелер. Мидат онъа гонъюль бермек истеп:

— Кетейик, мында кьалмайыкъ,— деди.

Хатидже бир кереден разы ола кьоймады.

Мидат кѳолунда чемоданы станция этрафындаки багъчаларны, бостанлыкъларны айланып, орманлыкъларга келип чыкълар. Акъларгайын ве эмен тереклери арасындан кеткен ёлчылъ бою адымлады. Фикирлери корюшеджек адамларнен, оны анда беклеген ишнен багълар эди. Дагъл ёлчыгълар орманлыкъларны экиге болип, ташёлгълар келип чыкълар.

Мидат эм юре, эм де этрафкълар, та узакълар корюнген мор кълаларгълар козъл ташлай. Орманлыкъларга ава бирден денълшти, сакълыз кълкълуды. Яш, озенчик устюндеки копюрчикке кельгенде токълтады, чемоданы устюне отурып раатланды. Сонъл кене ёлуна девам этти. Огде уджсыз-буджакълсыз тегиз чёллер, сюрюльген тарлалар джайрап ятмакълар. Анда сийрек-сепелек тереклер корюне. Кечинмек ичюн нефакълар кълдыргълан къларгълалар чивильдеп учушалар.

Койде оны кимсе къларшылап алмады. Аслына бакълсанъл онынъл ким экенини директор ве партком секретарындан башкълар бильген де ёкъл. Мусафир идареге кирмезден эвель аланлыкъларгъларга, акъл балчыкъларнен акълангълан алчакъл эвчиклерге, сокъларкъларда быралкълаланып, кимерде тишлерини ырджайтып юрген копеклерге козъл атып, сары кълум тёшельген ёлчылъ бою кетип, чардакълар эвге котерильди. Идареде бухгалтер, эсапчы кълызлардан башкълар кимсе ёкъл. Гуръл, сары сачлы кълызлардан бири козълерини кълмып Мидаткълар бакълты-бакълты да, дудакъларындаки тебессюмни гизлеп оламай, сакин сеснен сёлленди:

- Бизгеми?
- Эбет, сизге.
- Шеэрден сонъл мында джансыкълары олур.
- Сизлер джансыкълары олса да яшайсынълыз, ойлеми?
- Эбет, яшаймыз. Лякин сен яшап олурсынълмы?
- Оламайджагълармыни кълайдан билесинъл.

Оданы сукюнет басты. Ялынълыз чётки ташларынынъл шытырдысы тынчлыкъларны бозмакълар. Экинджи кълыз кълашларыны ойнатып, недир айтмакъл истеди, ама не ичюндир эеджанлангъларындан козълерини бир нокълтагълар тикип кълалды. Онынъл шубели бакълшындан достыннынъл айткъланларынен разымы, ёкълмы, бильмек кълыйын. О, текрар сёлленеджек олып, дудакъларыны кълбырдатты, бекледи сонълрар:

— Эбет, бизде шеэрдеки киби дегиль,— деди элемнен.— Клуб яхшы, лякин кино сийрек ола. Мына былтыр, Мирон агъларынъл кълызы шеэрге кеткен эди. Не олды, не олмады, кене койге кълайтып кельди.

О, достына терен назар атты, бираз йылмайды, сонъл мусафирге тикилип:

— Чалышмасанъл, шеэрде де алышып оламазсынъл. Валентина, догълрусы, ишлемекни севмей. Шимди о, фермада сагълдыжы. Гълани Джемилевнинъл ишанчлы адамы.

- Гълани Джемилев дегенинъл ким о?
- Ким оладжакъл, ферма мудир.
- Сонъл, бунда не феноалыкъл бар?
- Эр иште феноалыкъл кълдырмангълыз. О, кълызларгълар тыным бермей. Тек планнен яшай.
- Я сизлер не япмакъл истединълыз?
- Йырмамакъл, ойнамакъл истеймиз. Ама топланмагълар вакълт таппаймыз.

- Директор не айтар?
- План дегенде, о да токълтала. Сиз бизге кълолтутар эдинълизми?
- Эбет. Мен институтта окълугъланда оджаларымыздан бири алтын боялар ресимни насыл яраштыргълан олса, сиз яшлар да омюримизни ойле яраштыраджакъл алтын бояларсынълыз, дей эди.
- Олмаса, бизге бир адам даа кълошулды. Энди бельки Гълани агълары енълермиз.

Оданы кергин сукюнет басты. Кълызлар гонълюльсизленип, де оглеринде джайрап яткълан кягълытларгъларга, де мусафирге тылсымлы назар

атып, суса ве сѣзге киришмектен кѡачына эдилер. Олар бу дакъкъалары иш акъкъында дегиль де, эвге тез къайтмакъны, иш кунюнинъ тынч кечкенини тюшюнелер. Юксек къырлар артына гизленген кунешнинъ шавлелери ачыкъ пенджереден ичери сокъулып, оданынъ табанында ойнап къалтырады.

Мидат идарсенден чыкъып, дос-догъру мусафирханеге кетти. О, бугунъ ойле де директорнен корюшип оламады. Саат еди къарарлары олса да, о аля даа райондан кельмеген эди. Алчакъ бойлу, сепкиль бетли Насибе апте босагъа янында туруп, Мидатны ичери ёлламагъа истемеди. О, бу йигитнинъ зоотехник экенине бирден инана къоймады. Инанса да, инатлыкъ этти, озюнинъ негедир месулиетли экенини исбатламагъа тырышты. Эгер бу арада сары сачлы къыз келип, беш адамгъа аш азырламакъ кереклигини айтмагъан, Мидатнен таныш адам киби сѣйленмеген олса, Насибе апте бельки къапыны ачмаз, мусафирни ерлештирмез эди.

Къаранлыкълашмагъа башлагъанда, азбарда давушлар ишитильди.

— Насибе апте, мусафирни ерлештирдинъизми?

Лаф эткен совхоз директоры Икрам Валиевич эди. Мидат яткъан еринден атылып турды, къапыгъа догъру адымлар экен, кольмегини кие башлады. Козълери юкъудан кереги киби ачылмагъан. Ёрулгъанындан, кроватта узангъанынен юкъугъа кетти. Шимди о директорны ве онынънен кельген дигер адамларны кечитте расткетирип, селямлашты, къол тутушты.

— Сонъ, насыл, бизим тарафларны бегендинъми?— деди Икрам Валиевич Мидатнынъ тирсегинден тутуп.

Бегенмедим десе, онынъ джаныны агъыртаджакъ. О чокъ ойланмай:

— Бегендим, эм зарарсыз ерлер,— деди азгъана йылмайып.

Узун столларнен донатылгъан ашханеге кечтилер. Диварларда денъизни, чѣлни тасвирлеген ресимлер асылгъан. Ерте бойдан бойгъа килим тѣшельген. Бу арада къапы янында Насибе апте пейда олды. Икрам Валиевич онъа иляве этип:

— Насибе апте биз кельдик. Ненен сыйлайджакъ оласынъыз?— деди ве янындаки адамгъа ишмар этип, козъ къымды. Шу арада софра узеринде ракъы шишелери, къаделер пейда олды. Къавурылгъан эт, къатыкъ, пенир, отъмек кетирильди. Шишелерни узун бойлу, къамбыр бурунлы Гъани Джемилев ачты. Мидат ферма мудирини деръал таныды. Идареде къызлар оны шай тарифлеген эдилер. О, ачувлы алда отура, къашлары туюмчикленген.

— Мына энди таныштыкъ,— деди Икрам Валиевич къадени бошатып.— Энден сонъ даима бир ерте оладжакъ, берабер чалышаджакъмыз. Иш аз дегиль, богъурдакътан.— О, токътап, ашкъа зорлады ве бираз къапынгъан сонъ девам этти.— Эв якъында азыр оладжакъ. Коче билесинъ.

— Къорантанъ буюкми?— деп сорады Иван Иванович.

— Эки джан.

— Сизге яшамакъ къолай, къайгъы-къасевет аз.

— Даа якъында эвлендик.

— Пек яхшы. Бизде балалы-чагъалы олурсынъыз. Эвленмеген олсанъыз, бизде дживан къызлар чокъ, къудалыкъ япа билемиз.

Кулюшти ве текрар къаделерни котердилер. Ичмеген бир адам олса, о да директор муавини Салим Салимович эди. Экимлер онъа ичмекни ясакъ эткенлер. «Яшамакъ истесенъ, ичме», дегенлер. О, бу къадени бозмай, онъа риает эте. Шимди о ракъы къадесини дудакъларына токъундырып, деръал кери алды.

— Бу насыл шей, Салим Салимович,— деди партком секретары Иван Иванович шакъа тарзда. О, Салим Салимовичнинъ ичмегенини бильсе де, тааджиПЛенген киби сорады.— Азгъана ичмекнен ич бир шей олмаз,— деп кшошты.

— Ёкъ, джаным, оны зорламанъыз. Онъа къатиен ичмек олмай.

— Я ичмек кимге рухсет этильген? Шай, дост, джемиет хатири ичюн ичесинъ.

— Ойле дегиль. Дохторлар Салимовичке ичмекни ясакъ эттилер.

Иван Иванович мугъайгъан киби олса да, зорламакътан вазгечти. Къадесини бошатып, къапынмады биле, бир анъ Салим Салимовичке бакъып турды. О, къонушув вакътында бир де-бирининъ ичмегенини коръсе, отургъанларны урьмет этмей деп тюшонмекнен, кейфи бозула ве не иче, не де ашап ола. Не япаджакъсынъ, табияты ойле. Аркъадашлары буны билелер. Шу себептен онъа саташмадылар, тек гонъюлини алмагъа тырыштылар, арадаки кергинликни къабартмакъ истемедилер. Бу къызгъынлыкъ невбеттеки къадени котерген сонъ, бирден кечип кетти. Эм Салим Салимович де озюни раат дуйды. Оны зорлагъан, онъа элем эткен киши тапылмады.

Икрам Валиевич эт кесегини кемирлр экен, кедернен, ынджынувнен сёйленди:

— Сен Иван Иванович, эвли адамгъа токъунма...

— Ойле исе лафым ёкъ,— деди Иван Иванович ве директорнынъ омузыны исарнен таптады.

Ички арасы олгъан лакъырды Икрам Валиевични аслы къанаатлендирмеди. О, шимди ходжалыкънынъ юксек мертебели адамларынен корюшкенде, совхознынъ ишлери акъкъында сёз башламакъпен, бу акъта Мидатнынъ фикирлерини бильмек истеди.

— Йылда элли учъ бинъ рубле кяр аламыз. Бу, зан этсем аз дегиль, не дейсинъ Иван Иванович,— деди о.— Лякин сютнинъ микъдары аслы артмай. Ем етерлик, ишлемек ичюн шараит бар, факъат сют артмай. Ницюн?

Иван Иванович директоргъа итираз бильдирмеди. Тек омузларыны къакъты ве:

— Оны Джемилевден сорамады. Эм керчек, Гъани, не себепген артмай, сен бунъа не дерсинъ?

Джемилев джевап бермеге ашыкъмады. Эвеля, ойланды, даа догърусы оны къоркъу делялети тутты. Лякин кулюмсиреди. Сонъра, башыны тёбен алып:

— Алгъанымыз, мен беллесем, аз дегиль,— деди о эт парчасыны софра узерине ташлап.— Факъат даа да чокъ алмакънынъ имкяны бар. Шимди онъа тырышамыз.

— Бизни ишнинъ нетиджеси меракъландыра, асабам.

Икрам Валиевич Мидаткъа чевирильди. Къолуны онынъ омузына къойды:

— Мидат Джемилиевич, сизинъ фикиринъиз насыл?— деп сорады.

— Меним фикиримми!— деди Мидат.— Насыл дейим, сизге ферманъыз ичюн бу, эльбетте, аз. Валлаи, аз. Подряд бригадалары тешкиль этмели. Оларнынъ иши кузьгюдеки киби ачыкъ корюне. Биз ахырки нетиджелерге коре акъ тёлемек керекмиз.

— Керчекми? Иван Иванович, бакъ сен о не айта. Гъани, эшите-синъми?

Гъани Джемилевнинъ юзюнде къайгъы аляметлери пейда олды. Аст дудагъы ачувдан тартылды, бакъышындан, гуя айтылгъанларда манъа аит бир шей ёкъ, деген мана анълашыла. О, лафкъа къошулмагъа да ашыкъмады, индемей отурмакънен Мидатнынъ фикирлеринен разы олмагъаныны косьтермеге тырышты. Тиль кемиксиз, не истесенъ айтмакъ мумкюн, деди ичинден. Ахры-сонъу озюни тутып оламай, буруны тюбюнден мырылданды:

— О, Эминовнынъ шахсий фикери,— деди.

Акъшам кеч олгъанындан, шише тюбюнде къалгъан ракъыны кимсе ичмеди. Иван Иванович шишени Салим Салимовичке таба итеп:

— Сизинъ пайынъыз къалды, азизим,— деди.

Онъа кимсе джевап бермеди. Ялынъыз енгильден кулюштилер. Икрам Валиевич отурмагъа ер тапамай, элли учъ бинъ акъкъында

баш ёрмакъя, оны арттырмакъян багылы тедбирлер хусусында тыш-
юнмекте. Ёкъ, о Мидатнынъ айткъанларыны бош сёз, макътанчакъ-
лыкънынъ белясы деп анъламады. Анда акъикъат, эсас бар, деп
тышюнди.

Ойле де, шише тюбюнде къалгъан ракъныны ичмедилер. Эртеси
куню Мидат ашкъа-сугъа бакъмай, дос-догъру фермагъа кетти. О,
мында сагъыджылардан ялынъыз эки къадын корип, айретте къалды.
Бу арада сютли къолларыны ювып, азбаргъа чыкъкъан ве онъа тыл-
сымлы назар аткъан эсмер, токъ бетли, томалакъ къыз онынъ дикъ-
къатыны джелъп этти.

Мидат тыныкъ сеснен сорады:

— Адамлар къайда?

Таямалар янында тургъан къыз джевап бермек ерине, енгильден
кульди. Сонъра:

— Сизге насыл адам керек?— деди о.

— Сагъыджылар, ферма мудирин...

— Сагъыджылар... Мен бригадирим, Асие исе сагъыджы. Бу ет-
мейми?

Мидат къызларнен лаф этер экен, чевре-четке козь ташлады. Озю-
нинъ аджизлигини дуйдурмакъ истемеди.

— Сыгъырларны шай, даима кеч сагъасынъызмы?— деп сорады.
Эр вакъыт лакъырдыны озю башлагъанына джаны сыкъылса да, къыз-
лар онъа такълит этмей эп суса ве сёйленмектен баш тарта эдилер.

— Кимерде кеч сагъамыз,— деди токъ бетли къыз.

Мидат къызларнынъ эр шейни айтмагъанларыны, недир гизлеген-
лерини, ачыкъ гонъюльден лаф этмегенлерини анълады. Алие эля
козьлерини о якъкъа-бу якъкъа фырландырып:

— Багъышланъыз,— деди икметли давушнен.— Сиз ким ола-
сынъыз?

«Мен ким олам?» деп тышюнди Мидат. Сонъра кулюмсиреп дже-
вап берди:

— Баш зоотехник олам,— деди.— Дюнъ кельдим.

О, ойле демекнен аркъасынен кочерме къапычыкъкъа даянды, на-
зар дикъкъатыны къызлардан алмады.

— Ойлеми,— деди Алие.

Арасы ярым саат кечмеди, ферма янына ешилъ «Жигули» маши-
насы келип токътады. Гъани Джемилев машинадан чыкъып, чокъракъ
башында былашкъан чызмаларыны ашыкъмай ювды, сонъ адамларгъа
таба адымлады.

— Мына, Гъани Джемилевич де кельди,— деди Алие оны косьте-
рип.— Онынънен лаф этинъиз.

Гъани Джемилевич къызларнен селямлашыр экен, кенъ авучыны
Мидаткъа узатты. Козълери кенаргъа, орманлар тарафкъа догърул-
гъан.

Ферма мудирини чалыкъ адам. Къамбыр буруны тюбюнде кучюк
мыйыкълары кирпичинелери киби къадалып туралар. Онынъ инсанлар-
гъа мунасебети де, бойле тикенли. Уфакъ козьлери ичке батып кет-
кенлер.

Мидат дюнъ акъшам мусафирханеде Гъани Джемилевнинъ айт-
къанларына эмиет берсе де, чокъ шей анъламады, чюнки ферма
мудирининъ фикирлери туманлы, къарма-къарышыкъ эди. Шимди оны
текраар коръгенинен, бутюн назар дикъкъатыны онъа тикти. О, акъшам-
ки киби козьлерини ондан гизлемеге тырыша, юрегинде насылдыр
анълашылмаз къоркъу сезе. Къаршысындаки адамнынъ Гъани Дже-
милев экенине бирден инана къоймады. «Не себептен менден къоркъа.
Мен онъа не феналыкъ япа биледжегим. Бири-биримизни биринджи
кере коремиз, ама бу корюшювден сакъына, къоркъамыз». Мидат Дже-
милевге не къадар бакъса да, оны анълап оламады. Бу суаллер, шай
да, джевапсыз къалды.

Гъани Джемилев Мидаткъа якъыплашып:

— Кельдинъми, йигит!— деди.— Икрам Валиевич манъа эр шейни айтып анълатты.— Мерамынъ пек яхшы, пек яхшы...

Мидат насыл мерам акъкъында сѣз кеткенини, анълап оламады. Анъламаса да индемеди. Тек йылмайып, башыны саллады.

Гъани Джемилев бригадирден не къадар сют сагъылгъаныны со-рамайджакъ олды, ама оны, янъы мутехассысны айретте къалдыра-джакъ олып:

— Алие, ишлер насыл?— деди токъ бетли къызгъа.

— Яхшы дегиль,— деди Алие.— Дюнъкине коре аз.

— Азмы? Ничюн?

Алие бир шейден хабери олмагъан киби омузларыны къысты. Гъа-ни Джемилевнинъ аткъан къуршуны нишангъа тиймеди. Ялынъыз бош лаф олып чыкъты, авагъа синъип кетти. Не де олса ферма мудире озю-ни чокъ сыкъмады, иш одасына догъру адымлады. Джемилев мешин-нен къаплы къапыны яваштан ачты.

— Буюрынъыз!— деди о Мидаткъа.

Олар алчакъ таванлы, узунджа кельген одагъа кирдилер. Тоз бас-къан маса башында къаршы къаршыгъа кечип отурдылар. Алие, Ми-датнынъ сагъ тарафына ерлешти. Ондан пичен къокъусы келе. Эгер Алиени эсапкъа алмасакъ, мында отургъанлардан бири омюрде чокъ шей корьген, лякин эписини яхшы анълап етиштирамагъан, дуйгъулар-ыны даима гизлемеге тырышкъан эсли-башлы адам. Дигери ирадели, ниетинден вазгечмеге истемеген яш мутехассыс. Оларны тек бунынънен айырды этмек янълыш. Араларында фаркъ чокъ. Эр экисининъ ишке бакъышлары, олып кечкен вакъиаларны анълавлары бам-башкъа. Бир олмакъ шарт олмаса да, эр алда насылдыр умумийлик олмакъ керек. Чокъ теэссюф ки, бу да ёкъ.

Мидат кимерде лаф арасы зенаатдашына тылсымлы назар ташлай ве онынъ уфакъ, айнеджи козьлеринде шек-шубе сезе. Олар инсанны назарламагъа, алдатмагъа азырлар.

Гъани Джемилев зоотехник яшнынъ дикъкъатыны ис этерек, козь-лерини котермей, къаршысында отургъан адамгъа урьметнен бакъмай. Мидатнынъ зораки урьметке итияджи олмаса да, инсан олгъан сонъ, сенинънен тенъ лаф этмелерини арзу этесинъ ве онъа ынтыласынъ. Ама ферма мудиринде бойле незакет ёкъ.

Ниает, Гъани Джемилев инсаниетсизликнинъ фена бир шей эке-нини анълагъан киби олып, яваштан сѣйленип башлады. Дуюла, о озю-нинъ киббарлыгъынен гъурурлана.

— Бизе зоотехниклер чокъ келип кеттилер,— деди о къашларыны ойнатып.— Ич бириси темелли олмады. Файдалы иш де япмадылар. Тек ашадылар, ичтилер, кейф чаттылар.

О, бунынънен сен де кельмеге кельдинъ, илле кетерсинъ, кене биз-лер къалармыз, демек истей эди.

— Бельки ойледир,— деди Мидат ачувнен,— дава этмейим. Лякин оларнынъ эписи кечмиште олгъан шейлер. Шимди вакъыт башкъа. Сагъыджылар меселеси, дейим, тез чезиледжекми?

— Оны мен аль этип оламайым. Я сен, меселя, не теклиф эте-синъ?

Гъани Джемилев бригадирге бакъты, козьлерини ашагъы эндирди. Мидат бу суальге бир кереден насыл джевап бермекни билъмеди. Ишиткенине коре, сагъыджылар сыгъырларны достына ишанып, озь-лери пичен чалмагъа кете экенлер. Буны эвеля, директорнен анълаш-макъ керек эди. Ама бу иш даа япылмады. Догърусыны айта къойса феналыкъ, джан агъыртысы чыкъмазмы? Акъыл-идраки бойле дейджек олса да, юреги толып ташты.

— Директорнен анълашмалы. Пиченсиз къалгъан адам олмаз, беллейим,— деди.

Алие йылмайды. О бу эки адамнынъ арасындаки лафлардан яхшы бир нетидже бекледи. Албуки янъылды. Субетнинъ сонъу давагъа че-

вирильди. Корюле, зоотехникнинъ айткъанлары Гъани Джемилевге ярашмады. О, сёзюне девам этип:

— Сен хардаш, туз киби эр шейе харышып юрме,— деди.— Эгер чалышмах ниетинъ олса, биз ярдым этермиз.

Джемилевнинъ къоллары къалтырады, сесинде сертлик дуолды.

Мидат ферма мудирининъ айткъанларына итираз бильдирмеди. Тек сёзнен иш бир олмакъ керек, деди. Эм буны талап этти. Оны эпсинден зияде Гъани Джемилевнинъ табияты, недендир къоркъу раатсызлай эди. Бельки онынъ туткъан ёлу, мерамы бардыр? Лякин чокъ языкъ ки, о бу акъта бир тюрлю янъы теклиф бермеди. Акъшам къоноушкъанда директорнынъ айткъанларыны хатырлады. «Ем бар, ишлемек ичюн шараит бар, ама сютнинъ мыкъдары артмай», деген эди о. Ницюн? Ницюн?..

Гъани Джемилев бунъа джевап берсе де, о кимсени къандырып оламады. Я Алие? О, айтып олурмы, экен! Я айтып оламаса! Мидат эртеси куню сагъыджыларны топлады.

— Суткалыкъ емни баштаки киби бир кереден дегиль де, болип болип береджексинъиз,— деди.— Айванлар емнинъ ярысыны аякълары тюбюнде таптап гъайып этелер.

— Янъы сипиртки темиз сипире тургъан,— деди Валентина.

Дигер бириси:

— Корермиз, бундан не чыкъар...— деди.

Ёкъ, Гъани Джемилев бу янъылыкънынъ чокъ шей береджегини деръал анълады. Шай кетсе, деп ойланды о, Мидат меним эки аягъымны бир чызмагъа сокъып, джемаат огюнде алем масхарасы этер. Бундан онынъ къулакъларында шувулты асыл олды, башына токъмакънен ургъан киби кельди. Ачувы къозгъалды. Лякин озюни гъает сакът алып бараракъ, аслында сагъыджыларны яш зоотехникке къаршы къоймагъа тырышты. Бу эснада энъ уфакъ тесадюфтен биле файдаланды. Сагъыджылар ишнинъ арткъаныны анълап, Мидатны яманламагъа башладылар. Валентина кунълернинъ биринде:

— Сен йигит бизим башымызны кутъме!— деп джекирди.— Болип болип бермек экен. Къайда корюльген шей о, айт! Пичен чокъ ашалыр, деп къоркъасынъмы? О, бизде етерлик. Онынъ къасевети санъа къалмады. Сен шимди чалышмагъа башласанъ, биз энди чокътан бери бу мал кубресини къокълаймыз.

Мидат Валентинанынъ худжурлы арекетлерине бакъып, онынъ мытлакъа шай айтаджагъыны эвельден бильди. «Мына о ким экен!»— деди ичинден. Сонъра кендисини тутып оламады.

— Сен Валентина кызма,— деди о.— Бойле де чалышып бакъайыкъ. Файдасы олмаса, башкъа ёллар кыдырырмыз. Подряд усулынен чалышырмыз.

— Не кыдыраджакъсынъ! Эски амам, эски тазнымы? Гъани агъа, сен неге индемей отурасынъ!

— Мен бош шаматанынъ ненен битеджегини беклейим, деп кулды Гъани Джемилев. О, кызыларнынъ Мидатнен дава этмесинден мемнун эди. Ве олдыкъча атешке бензин тѣкмеге тырышты.— Бу тартышувлар бизе давадан, ара бозгъунлыгъындан башкъа ич бир шей вермейджек.

— Сув коръмейиндже, папуч чыкъарманъыз,— деп тенбийледди Алие.— Айыплы олурмыз.

— Бырах, кызым, бырах. Лафнен пиляв пишмез.

Сагъыджылар бири-бирине козь кымып, ишлерине дагъылдылар. Оада Гъани Джемилевнен Мидат экиси къалды. Эппи вакъыт лаф этмей сусып отурдылар. Ферма мудирининъ инанмагъаныны бильген Мидат шимди оны къандырмагъа, туткъан ишнинъ догърулыгъыны исбатламагъа ынтылмады. Чюнки ишнинъ нетиджеси даа белли дегиль. Ама шай отурмакъ — ниетинъден вазгечмек демектир. Шу себептен о истер-истемез даваны девам эттирмеге къарар берди.

— Бугуньки лафымыз ачыкъ къалсын,— деди Мидат.— Бир кунь онъа кене къайтырмыз.

— Хардашым, бизе иш керек. Мен сени бугунь динълейе, динълейе, тап бездим.

— Эр алда, эскиджесине чалышмакъ, энди мумкюн дегиль. Арткъа къайтмакъ олмаз!

— Янъысы да ёкъ, ойлеми?

Бу арада аранларда зый-чув къопты. Багъыргъан Алие эди.

— Қызылар, айтылгъаны киби япаджакъмыз. Инатлыкъ этменъиз!

— Бу инатлыкъмы? Биз эмек акъкъымызны алмакъ керекмиз.

— Эмек акъкъы, деп дава котересинъ,— деди Алие.— Онъа сёзюм ёкъ, эр кес не къазанса, оны алып. Бу табийй шей. Лякин сюг туюк-нынъда ерге тёкюльген, я да экишиген сютни саткъанларыны корьгенде... О сютни экишимезден эвель сатмакъ мумкюн дегильми? Мумкюн. Ама о япылмайт. Биз сагъыджылар эр бир литр сюг ичюн насыл курешкенимизни, насыл чекишкенимизни билелерми? Кимерде юкъламайсынъ, саат дёртте тура да, фермагъа чапасынъ. Шимди сизни, Валентина эмек акъкъы меракъландыра. Буларны тюшюнгенде, эр бир сагъыджынынъ юреги чиль-парча ола. Илим-фен инкишафы янъы вазифелер, талаплар къоя. Биз сагъыджылар бир ерде токътап къалмакъ борджлымызмы! Омюр сув киби акъа, оны токътатып оламайсынъ. Биз де о эбедийлик ичинде яшаймыз. Сиз буны яхшы анълайсынъыз. Эр сой янъылыккъа къаршы чыкъасынъыз. Мидат, менимдже меселени догъру къоя. Эм биз оны илле япармыз. Мен сютнинъ артаджагъына, къазанчларымызнынъ котериледжегинё эминим.

— Чокъ макътанма, макътангъан келин...

— Оны илеридеки ишимиз мытлакъа косътерир.

Сеслер эп къабарды. Дерсинъ, онынъ арты кечильмейджек. Гъани Джемилев озюни атеш къорлары узеринде отургъан киби дуйды. Ачувындан сигарыны сыкъ-сыкъ ичти. О, стол башында нелердир язгъа Мидаткъа бакъмагъа биле истемей эди. Сёнюп битмеген сигарыны асабийликнен оданынъ кошесине котерип атты. «Бахарых, даа не япарсынъ, эриш эриф,— деди озь-озьлюгинден.— Мен санъа устюк чыкъмая рухсет эттем. Чарых чайнарым, велякин дегеними япарым. Бах сен онъа, акъыл огретеджек ола. Гъани Джемилевге буюраджах адам дюньяда даа догъмады».

О, Мидаткъа тикильди. Скемледе онынъ къавий отурмасы, айдын бакъышы, индже дудакларындаки баладжа тебессюми Гъани Джемилевнинъ кедерини арттырды, козылеринде дешетли кыгъылчымлар парылдады. О, ойле зан эткен эди ки, Мидатнен барышаджагъына инанмай эди. Аслында о Мидаткъа не ичюн ачувлана? Йигит онъа не киби феналыкъ япты? Пиченни болюштирип бермек керек деп айтмакънен, къабаатлы олдымы? Ёкъса, гъурурына токъундымы? Гъуруры дегенде, Гъани Джемилев шарт токътай. Шай олса да, о Мидатны севмегенини, онъа эр адымда чалтаякъ къоймагъа тырышкъаныны усталыкънен гизледи, асыл мерамыны бильдирмеди. Атъта о, эксериет вакъыт Мидатнен самимий суретте лаф эте, кимерде огютлей, кимерде исе бильмегенини сорай ама, гъарезлиги къалмай, кызыларны шикьет мектюби язмагъа меджбур этмеге тырыша. Бир кунь о Валентинагъа:

— Валентина, ярын да вар, ондан сонъ пичен чалмахны унут! Мен бу ишни бойнума алып оламайым,— деди титрек давушнен.

— Тоқта, тоқта, ничюн! Я айванлар пиченсиз къалса, не оладжакъ!

Валентина иддетли-иддетли сёйленди.

— О меним ишим дегиль. Оны Мидаттан сора.

— Джинасирнинъ баласы кельген сонъ, эр шей аст-устъ олды. Не къазангъанында хайыр бар да, не ашагъанында.

— Директоргъа шикьет язмалы. Ёкъса, ахмак олып къалырых.

— Догърусыны айтасынъ, Гъани агъа, эм ойле де япмакъ керек. Буны акълыма тюшюргенинъ яхшы олды.

— Сен, Валентина, тек ашыкма. Онынъ акъкъында бир шейлер даа сорап бильмекнинъ, зарары олмаз. О, бельки темиз къалипли адам дегильдир.

— Эбет, эбет, шай. Сен, Гъани агъа, о меселени чокъ узатма.

Гъани Джемилев мемнуннетнен башыны саллады. Валентинанен олып кечкен лафны о пек бегенди. Мидат акъкъында бильгенлерине, ишиткенлерине эки къат уйдурмалар даа къошып, директорнынъ ве райком секретары адына шикъет мектюплери язмагъа къарар берди. Бир кунъ о бу акъта баш ёруп отургъанда, одагъа бригадир Алие кирди. Мудирнинъ къаршысына кечип отурды.

— Гонюльсиз корюнесинъиз, Гъани агъа, алсызландынъызмы, ёкъса?— деди.

— Хуванмая не вар къардашым,— деп башлады о.— Мидатнынъ янъылыкълары мени дели этеджек.

О, «янъылыкъ» сёзюни ойле джиренчен айтты ки, онъа бакъмагъа биле къоркъасынъ.

— Сиз севинеджек ерде, къаарь-къасеветке далгъансынъыз.

— Къуванмакъ чарпсын, бизе. О, бала башымыза белъа чыхармаса яхшы ама, бильмем...

— Кимнинъ башына.

— Эпимизнинъ дейим.

— Гъани агъа, мен башкъа мерамнен кельдим. Валетина бугунъ де ишке чыкъмагъан. Кене озюне пичен чалмагъа кеткен.

— Дюнъ разылых сорап ялварды. Рухсет вердим. Напайым, пичен эр кеске керек.

— Эшиткениме коре, директорнен анълашылгъан. Пиченни совхоздан паранен сатын алмакъ мумкюн оладжакъ.

— Онъа дюнъя хадар пара керек. Бу исе бедава.

— Мен бригадир оларакъ сагъыджыларнынъ пичен чалмагъа кетмелерине къаршы чыкъам.

Гъани Джемилев энди озюни тутып оламады, атылып еринден турды ве:

— Билесинъми, Алие, о йигитнен даа айры лаф оладжах. Онъа ишанч ёкъ. Ахляхий джеэттен темиз адам дегиль. Энъ яхшысы, онынънен багъланма, зарар этерсинъ,— деди.

— Сиз, Гъани агъа, валлаи акълы дегильсинъиз. Бу иште Мидатнынъ ич бир тюрлю алып береджеги ёкъ. Озюнъиз де коресинъиз, сыгъырларны башкъасы сагъгъанда, сютни къыталар, бермейлер.

— Башталары бу акъта, не ичюндир тюшюнмей эдинъ.

— Эгер итираз этеджек олсанъыз, мен директоргъа барырым.

— Вар, директоргъа мен де варырым.

* * *

Къыш кечип, баарь кельди. Кунълер узанды, геджелери сувукъ олса да, кунъдюзлери авасы къызып, сачакълардан сув тамчылары тама, къардан арынгъан тарлалар къарармагъа башлайлар.

Сонъки кунълерде Мидатнынъ иши о къадар чокълашты ки, эвине барып чалышмагъа биле имкъан тапамай. Диварларны акъламакъ, одаларнынъ табаныны боямакъ иши къалгъан эди. Сагъыджылар талакъа ялмагъа, ярдым этмеге къарар бердилер. Мидат къызларнынъ ярдымгъа кельмесине къаршы чыкъмады. Кельселер, бельки бир кереден битирмек мумкюн олур, деп тюшюнди ве яры шакъа, яры джиддий та-вурнен:

— Зорламайым,— деди о.— Истесенъиз ярдым этинъиз, ярым литр къоймакъ, боюн-борджым олсун.

— Ярым литрми, фу!— деп кульдн Асие.— Адам башына элли грамм биле тюшмей. О, тишлеримизнинъ арасында къаладжакъ.

— О-о, иштианъыз зарарсыз экен, валлаи бильмедим. Олмаса, ынджытмам.

Мидат кызыларны ынджитмамагъа тырышып, зияфетке не керек олса, оны тапыштырды. Кызылар ишни битирген сонъ, зый-чув азбаргъа чыктылар. Авасы да кызыларгъа джилъвеленир киби яхшы кызыдырмакта. Олар санарсынъ кунъ бою чалышмай, вакытларыны шенъ-шерамет кечиргенлер. Кызылардан базылары помидор туршусыны догърады, дигерлери отъмек ве пенир кести, чанакъ-чѣльмекни азырладылар. Дут тереги тюбуне, Мидатнынъ ясагъан софрасы башына топланылды.

— Энди ханийинъни кетирмек мумкюн,— деди Асие Мидаткъа.

— Оны коръмеге авесленесинъми?— деп сорады Мидат.

— Эбет. Гедже оны тюшюмде корем.

Мидат къаделерге ракъы тѣкип, кызыларгъа чевирилди.

— Айды, буюрынъыз!— деди.— Сонъ лаф этерсинъыз.

— Биз шимди лаф этмек истеймиз, ойлеми Мевлюде.

— Айсе, фермада иштен бошап, сырдашмагъа вакыт олмай.

— Гъани агъадан къоркъасынъ, гъалиба.

— О, манъа агъыз ачмай. Ялынъыз Мидат Джелилевичнен къавгъа эте.

— Янъылыкъкъа ич де алышып оламай,— деди Мидат отъмек тилимлерини кыгъыт узерине къойып.— Айды о лафны ташлайыкъ. Ярын саат едиде репетиция. Кечикменъыз.

— Я кино? Демек, киногъа бармайджакъмыз, шаймы?

— Не ичюн? Барырмыз. О, секизде башлай. Репетицияны бир саатте битирирмиз.

— Эр алда Гъани агъанынъ табанына басма. О, тишлегенлерни севмей.

— Насыл айтайым, санъа. Энкъастан тишлемекни адет этмегеним. Акъсызлыкъны козюне бакъып айтырым, аслы чекинмем.

— Гъани агъа сенинъ башынъа даа чокъ беля кетирир.

— Ничюн? О ярамай адамгъа ошамай.

— Макътаныладжакъ киби дегиль. Кендисини данма дигерлеринден устюн тутмагъа тырыша. Чокъ биле.

— Мен онынънен давалашмакъ ичюн дегиль де, намуснен чалышмакъ ичюн кельдим. Беллесем, биз илле анълашырмыз.

— Бильмем насыл олур...

Гъани Джемилев Мидатнен араларындаки даваныпъ кунъ-кунъден къабаргъаныны, теренлешкенини анълап, озъ бузавымы совхознынъ къунанджинине денъиштирмекни бу кунълерде япмасам, сонъундан кеч олур деп, эртеси куню бузавыны сюрюге кетирип къошты. «Эгер чекисини эсапкъа алмасакъ,— деп тюшюнди о,— башкъа баш. Мында ич де алдав ёкъ. Былтыр бойле денъищювге кимсе къаршы чыкъмады. Қаршы чыкъмады демекнен, тилимни тишлеп айтам, чюнки кимсенинъ хаберин олмады. Я бу сене? Мидат дуйса, итираз этер. Анавы къанджыкъ Алие де бус-бутюн денъишкен. Ёкъса, Мидаткъа ахайгъа чыкъмакъны ойланамы? Не десенъ олур, нафиле ахыр заман дегенлер».

Гъани Джемилев янъылмады. Алие бу денъишювнен аслы разы олмады.

— Гъани агъа,— деди о сабырлы тавурнен,— совхоз малы деп, не истесенъ оны япмакъ керекми?

— Не япам, насыл шей о. Сен, ахыз, лафынъны биллип эт!

— Гъани агъа, бузавынъыз энъ чокъу юз сексен кило келе. Совхозынъки исе дѣрт юз отуз кило. Бузавынъыз, эм хастаджан, сыфатында биле корюнип тура. Мына, Мидат Джелилевич келе, барсын о да айтсын.

«Мидат Джелилевич экен, бакъ сен ялтакълангъаныны», деп океленди Гъани. О, Мидатны коръгенинен бенъзи солды, козылерини ашагъы эндирди ве лафны девам эттирмек истемеди. Къафасында тюрлю джариз фикирлер долангъанындан, оларнынъ къайсы бирине зияде седжде этеджегини анълап оламады. Бу фикирлер Гъани Джемилевге

Мидатнен сакин лаф этмеге фурсат бермедилер. Тили уджунда ачув, кин сѣзлери доланып, олар мийини чокъучлап турдылар. Мал деньшитириу онынъ ичюн мусаллат олса да, о къолайлыкънен озъ мерамындан вазгечмедн. О, ойле азаплангъан эди ки, Мидатнен къавгъа этеджек, оны яхшы сѣгеджек ве бойледже юрегини бошатаджакъ.

Мидат меселенинъ асылыны анъласа да, энъкъастан сорады:

— Не олгъан?

— Бузавны дейим, бельки...

Мидат бузавны дикъкъатнен бакъкъан сонъ:

— Сувукълангъан,— деди,— аякъларында да агъры бар. Мында турсын, бакъар, тедавийлермиз.

Гъани Джемилев ачувындан ерге тюкюрди.

— Чобан огълу, чобансынъ. Малдан анъламаян сонъ, эр ере бурунынъ сохма.

— Сен ачувланма, Гъани агъа. О къадар не океленесинъ? Инанмай экенсинъ, керекмей. Биз сют, эм истимал этмеге севемиз, лякин айванларны бакъмагъа бильмеймиз. Бунынъ ичюн ачувланмакъ керекми?

Мидат бойле дер экен, юзюни Гъани Джемилевден чевирип, бир къач адым арткъа чекильди.

— Буны манъа ничюн айтасынъ, залым огълу?— деди Гъани.

Мидат джевап бермедн. Онынъ ферма мудирине бир тюрюю гъарезлиги ёкъ эди. Бузав акъикъатен де хастаджан, оны ялынъыз тедавий этмек ёлу къалгъан. Мадамки о бунъа инанмай, барсын шай, бакъылмай къалсын.

— Пезевенк, сенинъ ярдымынъа къалгъан кунюм ёкъ,— деди о.

— Оны даа бакъармыз. Бизни ахмакъ адам беллейсинъми?

— Чокъ башымы кутъме, анъладынъмы! Деф ол мындан!

Мидат гъуруруна, намусына токъунылгъанына пек ачувланды. Кейфи текмилъ бозулды. Ёкъ, о бу лакъырдыгъа ич де даянып оламады.

— Сен хиянет адамсынъ, Гъани агъа,— деди о.

— Ким хиянет, менми?— Гъани Джемилев огге атлап, козилерини зоотехник яшкъа тикти. Дерсинъ оны бир оймакъ сувда богъмагъа азыр.

Сонъра:

— Алчакъ эриф,— деп багъырды о.— Мына бу таяхны коресинъми, валлаи башынъы ярарым.

— О таякънынъ эки уджу бар, Гъани агъа.

Мидаткъа лаф этмек гъает къыйын эди. Богъазына кемик парчасы келип къадалгъан киби олды.

— Сен, сен онъмаз, кет козюмнинъ огюндеи, валлаи, бир хаза чыкъартырсынъ!— Гъани Джемилев юмрукъларыны сыкъып, огге атласа да, Мидаткъа козь батырып оламагъанындан токътады. Мидат къолуны терс саллап ишине кетти.

Гъани Джемилев бу кунъден сонъ, Мидатнен лаф этмедн, онынъ кельгенини коре къалса, башкъа ерден айланып кете, онъа корюнемк-тен, иш акъкъында сѣйленмектен, догърусы, къачына эди. Арадаки кергинлик эр экисине кемириджи тесир эткенине бакъмадан, Гъани Джемилев ниетинден дѣнемеди. О, чарыкъ чайнамагъа азыр, факъат Мидатнен барышмакъ, олып кечкенлерни унутмакъ, ёкъ, онынъ ша-нына ярашкъан шей дегиль. Мидат акъкъында чешит эмиш-демишлер даркъатмагъа башлады. Бойле ошекчилик эркек адамлар ичюн адет олмаса да, Гъани Джемилев бунъа табий бир шей деп бакъты. Мидаткъа къаршы олгъан эр сой васта онынъ кейфине отура эди.

Арадан бир афта кечер-кечмез, Гъани Джемилев Валентинагъа, Асие ве Мевлюдеге директор адына язгъан аризасыны окъуды.

Гъани аризаңы эм окъуй, эм де ят адам кельмейми экен, дер киби къоркъунен къапыгъа бакъа. Окъуп битирген сонъ, токътады, терле-

месе де явлугъынен манълайыны сильди ве кягъытны дѣрт буклеп, къойын джебине сокъты.

— Сен анда, Гъани агъа,— деди Асие,— фермадан кетеджеклер, деп язгъансынъ. Ойле дегиль, биз фермадан кетмемиз, велякин истегимиз козь огюне алынсын.

— Эбет, шай япарых,— деди Гъани оны тынчландырмагъа тырышып.

Аризада язылгъанларнынъ не къадар ялан, не къадар уйдурма олгъаныны Гъани Джемилевден башкъа ич кимсе бильмеди. Шай исе де, о не утанув, не де сыкъылув дуйгъусы ис этти. Бунъа адегий бир шей, деп бакъты. Атъта Мидаттан интикъам аладжагъына, дегенни ирише биледжегине къуванды.

Гъани Джемилев Икрам Валиевичке аризаны бергенде, директор бунъа деерлик эмнет бермеди. Иш хусусында олмалыдыр белледи. Окъугъан сонъ, шашты, козлюклерини манълайына котерип, тааджиПЛЕНДИ, козълерине инанмады. Текрар окъуды. «Тѣвбе,— деди эеджанланып.— Гъанининъ ишими бу? Аслы инанмайым. Онынъ адындан башкъасы язмагъайды?»

Аман телефонгъа япышып, асылыны бильмек истеди. О, аля даа озюне келип оламай, Гъанининъ бойле ишке алякъасы барлыгъына инанаджагъы кельмей. Телефонда Гъани Джемилевнинъ фермада олмагъаныны айттылар. Эеджандан турып ода ичинде доланмагъа, ойланмагъа башлады. Турсунов ярын сабадан Гъани Джемилевнен козьме козь отурып, лаф этмеге, эр шейни догъру чезмеге къарар берди ве одасындан чыкъты.

Икрам Валиевич Гъани Джемилевнинъ адамларнен корюшмектен къачынгъаныны ве белли дередже видждан азабы чеккенини анълады. Бунынъ себеби Мидаттан акъкъыны алып оламагъаныны, «акъсымлангъанынынъ» нетиджеси эди.

Директор бугунъ сабадан Джемилевни иш одасына чагъырды.

— Гъани ака,— деди о, ариза язылы кягъытны элинде тутып,— бу аризадан хаберинъ бармы?

Джемилев элесленип башыны зорнен котерди, козълерини гизлемеге ер тапамай, о якъкъа-бу якъкъа бакъынды.

— Вар, Икрам Валиевич, вар,— деди о.— ТааджиПЛЕНЕСИЪИЗМИ?

— Хайыр, тааджиПЛЕНМЕЙИМ, азизим. Бунынъ маинетини анъламакъ истейим.

— Адамларымызнынъ бирдемлигини сиз, Икрам Валиевич, яхшы билесинъиз. Бу эриф кельген сонъ, о оларны бири-бирине къаршы хойды. Низам бозулды. Инсана урьмет деген шей къалмады. Мидатнынъ кендис де, анълагъаныма коре, ахляхсыз огълан. Аснее саташкъан экен. Яхшы ки, о якъын биле алмагъан.

— Язылгъанларнынъ дейим, догърулыгъына эминсинъизми?

— Эбет, эбет. Биз эр алда совхознынъ къайдыны чекемиз. Ойле олып кельди, ойле де кетмекте.

— Бельки янъылыкълар сени къоркъузгъандыр.

— Насыл янъылыкълар? Э-э, Икрам Валиевич, янъылыкъмы о! Мидат озюне уджуз итибар хыдыра.

— Инанасынъмы, Гъани, козълеринъде къоркъу сезем.

— Хорху! Неден, кимден! Олмайджакъ шей...

— Сен ойле деме. Язылгъан аризада бир тюрю акъикъат ёкъ. Ачувдан язылгъан, о йигитни ашшаламакъ истейсинъ. Парторг бугунъ мында ёкъ, о районгъа кетти. Кельсин, биз бу меселени бюрода музакере этер, тешкерирмиз.

— Тешкермектен хорхмайым, Икрам Валиевич. Эм сиз мени бир йыл дегиль, чокъ йыллардан бери билесинъиз. Инсан баласы акъкъында ифтира язмакъ, алла сахласын, къолумдан кельмез.

— Мен де шай тюшюнем, Гъани,— деди Турсунов, козълерини кымып.— Эсассыз шикъет язып юрмек, яхшы иш дегиль.

Телефон чынъылдады. Турсунов къалын кевдесинен солгъа айла-

нып, телефон трубкасыны алды. О, джыныс маллар акъкъында кимнен-дир лаф этти, онъа бир шейлер исбатламагъа тырышты ве ниаат беш къунанджин сатмакъ мумкюн олур, деп трубканы ерине къойды. Тек-рар Гъани Джемилевге чевирильди.

— Зан этсем ойле, Гъани,— деди о.— Файдалы ишнен огърашма-лы. Сизде, фермада исе иш етерлик.— Турсунов кягъыт обасына узан-ды. Гъани лакъырдынынъ энди биткенини анълап, директоргъа тешек-кюр айтты да, одадан чыкъмагъа ашыкъты.

Гъани Джемилев озюнинъ яшайышынен мемнун дегиль эди. Иште нефис меселеси. Бунынъ устюне Мидатнынъ туткъан иши оны даа зия-де раатсызлады. Умют эткени киби олып чыкъмагъанына окюнди. Айланчыкъ сокъакъ бою адымлар экен, къаршысына апансыздан баш агроном Азимов чыкъып къалды. Онынъ давадан, язылгъан аризадан хаберн ёкъ. Факъат Гъани Джемилевнинъ сонъки кунълерде чокъ чапкъалагъаныны, кедерли юргенини корип, айретленди. Аиледе бир-де бир уйгъунсызлыкъ олды беллеп, шимди агроном ондан бу акъта сорамагъа тедарикленди. Ама Гъани Джемилев ондан эвель:

— Икрам Валиевичнинъ узурында олдым,— деди даргъын алда.— Мени ахаретледи. Йылларнен чалышып, шунъа ляйых олдыхмы?

— Токъта, Гъани, не олгъан, мен догърусы, бир шей анълап ола-майым,— деди Азимов.

— Не олур беллейсинъ. Эминов кимсени динълемей. Адамларны бири-биринен къавгъа эттире, сонъра, четке чекилип, сейир эте.

— Тёвбе, биринджи кере иштем. Ничюн айтмадынъ!

Гъани омузларыны къысып алды. Не деп джевап береджегини бильмеди. Чересинде мазунлик сезильди, кендисини акъаретленген, бичаре адам киби алып барды. Азимов Гъани Джемилевнинъ ал-эва-лына юректен ынджынып:

— Икрам Валиевичнен шахсен озюм лаф этип бакъарым,— деди.

— Керекмей,— итираз этти Джемилев.— Замет этме. Ондан бир шей чыкъмаз.

Гъани Азимовнынъ догърусыны бильгенини истемей. Эм тырышув-нынъ файда бермейджегини кесен-кес анълады.

— Чыкъмаз, не себептен?— Азимовнынъ козьлери кенъ ачылды.— Сен ойле юваш олма. Мен къолумдан кельгенини япарым.

— Валлаи, сен о ишке къарышма.

Азимов бир шей анълап оламай, омузларыны къысып ёлуна девам этти.

Гъани Джемилев директоргъа берген аризасындан нетидже чыкъ-магъан сонъ, арадан эки кунъ кечмеди, партком секретары Иван Ива-нович адына кене бир ариза язды. Шикъетнинъ тез бакъылмасыны риджа этти. Вакъытны узатып отурмай, бюро чагъырылды.

Адамлар одагъа толуштылар. Бош ер къалмады. Отургъанлардан базылары аркъадашынынъ къулагъына эгилип, яваштан нелердир фы-сылдай, дигерлери асабийликнен топлашувнынъ башланмасыны бек-лейлер. Иван Иванович кейфсиз корюне, къашлары чатылгъан.

— Бизге, аркъадашлар!— деди о,— Джемилевден ариза тыюшти. Шикъет аризасы, Эминов акъкъында. Оны бакъаджакъ, бир къарар-гъа келеджекмиз.

— Шикъет, о да насыл шей! Қелир-кельмез адамнынъ богъазына япышмакъмы?

— Низамгъа, низамгъа, аркъадашлар, риаат этингиз! Эр шейни догъру чезмеге тырышайыкъ.

— Аль этип оламасакъ, не оладжакъ!

— Сырасынен айтынгыз, фикирлерингиз анълашылмай.

— Эминов, бельки керчектен де къабаатлыдыр,— деди Азимов аякъкъа къалкъып.— Бизде бойле шей даа олмагъан эди.

— Ким акълы, ким акъсыз, бизге малюм дегиль,— деди Иван Ива-нович.— Бугунъ оны бакъаджакъмыз.

Иван Иванович отургъанларгъа чевирилип, отъкюр сеснен:

— Ким айтмакъ истей?— деп сорады.

Салим Салимович къолуны котерип, аякъкъа турды.

— Менимджесине,— деди о,— къабаат балтада да бар, сапта да.

— Буны неге эсасланып айтасынъыз?

— Амелиятта, адети узре, шай ола тургъан.

— Биз де шай беллей эдик,— деди Иван Иванович.— Ама меселе бам-башкъа олып чыкъты. Тешкердик, язылгъанларнынъ эписи ифти-ра, ошек. Қызыларнынъ да башыны айландырды о. Бузавыны совхоз-нынъ къунанджинине денъиштирмек истеген. Буны онъа яптырмады-лар. Ачувы даа зияде артты. Шикъет артындан шикъет яза башлады. Олардан ич бириси исбатланмады.

— Мында бузав дедилер. О, гъает джиддий меселе.

— Бузавгъа да небет келир,— деди Иван Иванович.— Шимди аризада язылгъанларны бакъайыкъ.

— Окъумакъ керекмей, Гъани эр шейни айтып анълатсын. Насыл олды бу иш.

— Онынъ бунъа джесарети етерми?

— Ошек язмагъа еткен сонъ, къабаатыны танымагъа да етер.

«Екъ,— деп тюшюнди Азимов,— Джемилев тюркюрчигини ялагъан адам дегиль. О, менден эр шейни гизледи, эм мени алдатмагъа, Мидат-нен арамызны бозмагъа тырышты. Башталары айткъанларына инан-гъан, къангъан эдим. Энди бу айнеджиликнинъ устю текмиль ачылды. Яхшы адам дегиль экен, бу Гъани агъа. Я Мидат? Онъа инанмакъ мумкюнми? Шимдилик оны акъламагъа тырышалар. Тырышалар де-гиль, о акъикъатен де акълы. Мен шай дуям».

Азимов эппи вакъыт ойланды, лякин белли-башлы нетиджеге ке-лип оламады. Гъани онынъ козьлери огюнде текрар гунасыз адам ола-ракъ джанланды. Лякин керчектен де ойле эдими? Азимов бунъа шу-белене.

Мидаткъа сёз берильди.

— Гъани агъаны мен, догърусы, анълап оламайым,— деди тель-мирип.— О, мени бозгъунджылыкъта къабаатлай. Мына къызылар, олардан соранъыз. Догърумы бу, ёкъса ёкъ. Арамыздаки дава шахсий иштен чыкъмады, джемаат ишинден чыкъты.

— Меселя, неден?— деп сорады Иван Иванович.

— Сагъыджылардан. Олар ишлерини ташлап пичен чалмагъа ке-те эдилер. Мен бу ишке къаршы чыкътым.

— Сонъ, кетселер не олгъан!

— Сыгъырларны башкъасы сагъгъанда, олар сютни къыталар, бермейлер. Бундан совхоз кунъде етмиш литр сют гъайып эткенден ола.

Мидат буларны изаа этмекнен, аркъасындан агъыр юкни котерип аткъан киби олып, догърулды, отургъанларгъа бакъты. Эр бирининъ юзюнде тааджипленюв аляметлери сезиле эди.

— Я Джемилев, Джемилевнинъ къабааты неде?

Директор бу суальни бермекнен меселени бир кереден чезмеге тырышты.

— О, къызыларгъа пичен чалмагъа кетмеге разылыкъ бермекнен, чалынгъан пиченнинъ бир пайыны озюне ала эди.

— Валентина, ойле шей олгъан эдими?

Қыз къызарып-бозарып буны айтмайджакъ олса да, эр кссининъ козьлери озюне догърулгъаныны дуюп, истексиз тавурнен:

— Олгъан эди,— деди.

Бу арада Иван Иванович къолуны дигер кягъыткъа узатты.

— Бизге Гъани Джемилевнинъ аризасы тюшкен сонъ,— деди о,— биз Янъыкент шеэрини соратув кягъыты яздыкъ. Джевап кельди. Дже-милевнинъ язгъанларындан ич бириси тасдыкъланмады.

— Эр шей анълашылгъан экен де,— деди Азимов.

— Айтаджакълар бармы?— деп сорады Иван Иванович. Турсунов сёз алды. О, гъает эеджанлы алда:

— Мен Джемилевни чокътан билем,— деди.— Оны, шакъасыз яхшы адам беллей эдим. Лякин янъылгъаным. Гъани биринджи кере ариза язгъанда мен онынънен шахсен лаф этип бакътым. Меним фикиримнен къайиль олмады. Эписи догъру, деди. Бельки о акълыдыр, дедим. Албуки шай олып чыкъмады. Шай исе де о ардыны кесмей эп язды. Эки кере, учъ кере язды... Шимди Гъани аркъадашларынынъ козьлерине бакъмагъа утана. Утанмай, даа не япа билир. Эльбетте, утаныр. Не къадар алчакъ, джиренч иш. Бундан сонъ, о, мен инсаным деп, топракъ устюнде юреджек, намуслы адамларнынъ етиштирген туз-отъмегини ашайджакъ, оларнынъ тиккен урбаларыны утанмадан кнеджек.

Екъ, ифтира шай, джезасыз къалмамакъ борджлы. Мен Гъани Джемилевге къатты партия тенбийлеви бермек ве оны ферма мудиривазифесинден азат этмек керек деген теклифте булунмакъ истейим.

— Гъани агъа, айтылгъан сёзлерге не къошаджакъсынъыз?

— Бильмейим, демек, мени де алдаттылар. Ялан малюмат вердилер...

— Бузав меселесини айтсын!— деп багъырды Азимов.

Гъани Азимовгъа торсайып бакъты. Досты беллеген адамдан буны баклемеген эди.

— Мында алдав олмады. Айванны айваннен денъиштиреджек олдым.

— Бузав берип къунанджин алдынъ, ойлеми?

Гъани Джемилевнинъ бойну бурулды, башыны котерип отургъанларнынъ юзьлерине ачыкъ къалиппен бакъып оламады.

— Екъ, Гъани,— деди Иван Иванович,— санъа кимсе ялан малюмат бермеди. Оларнынъ эписини сен уйдурдынъ. Бузав да шай олды, бизлерден гизли яптынъ.

Турсунов манълайынынъ терини силип ерине отурды. Башкъа теклифлер олмагъанындан, къатты тенбийлев бермек меселеси рейге къойылды. Бу теклифке кимсе къаршы чыкъмады.

Ферма мудиривазифесине Алиени ляйыкъ коръдилер. Директор яш къызны озю тевсие этти. О, эминликнен:

— Алие Ибришова беджерикли, комсомол къыз. Бу ишни алып барыр, беллейим,— деди.

Одада директорнен Иван Иванович экиси къалдылар. Икрам Валиевич секретаръ къызгъа эмир язып азырламасыны буюргъан вакытта, райкомдан телефон эттилер. Кене Гъани Джемилевнинъ шикъyeti боюнджа. Бу адам артыкъ бус-бутюн пусласыны джойгъан. Қайсы ялыгъа барып баш урмакъны бильмей. Турсунов оксюрип алды, маса этрафында бираз долангъан сонъ, скемлеге отуракъойды.

— Насыл дейсинъ, Иван Иванович,— деди о Пронинге,— бельки биз озюмиз де Гъани Джемилевнинъ базы бир шейлерини эсапкъа алмагъандырмыз. Бакъ, артыны кесмей, эп яза. Де бизге, де райкомгъа. Эр кеснинъ джаныны якъты.

Иван Иванович индже дудакъларыны къысты. Бир анъ индемени, сонъра эминликнен деди.

— Эбет, Икрам Валиевич, дегенинъ киби олды,— деди о.— Биз оны догърусы даа яхшы бильмей эдик. Онъа эр шейни ишандыкъ, о исе...

— Бизим зайыфлыгъымыздан файдаланды.

— Зайыфлыгъымызданмы, ёкъса яхшылыгъымызданмы?

— Эбет, эбет, шай олды.

Турсунов отургъан еринде къыбырдады, тельмирди, козьлерини сыкъ-сыкъ ойнатып:

— Бу меселени, шай узата береджекмизми?— деди.— Зан этсем, Гъани айтылгъанлардан, берильген тенбийлевден деерлик хуляса чыкъармады.

— Инатлыкъ, киббарлыкъ онъа чалышмагъа кедер эте. Биз принципаль олмакъ керекмиз.

— Партияда булунув меселесини козьде тутасынъызмы?

— Екъ, партиялыгына шимдилик токъунмайыкъ. Беклейик, бельки озю анълар.

Турсунов олып кечкенлерни текрар хатырлады. «Екъ, джаным, деп ойланды о, бу иште эки къалипли олмакънынъ ич де аджети ёкъ. Оны авуштыргъанымыз яхшы олды. О, энди анда эп бир чалышып оламаз эди. Биз Джемилевге икътидарына коре иш берирмиз».

Икрам Валиевич бу арада Мидат, Алие акъкъында тюшюнди. «Эбет, деди о, олар омюрде ёлны озълери ача, оны озълери къуралар. Эбет, озълери ачалар».

* * *

Яз айынынъ ильки кунълери келип етти. Сабадан къыза башлагъан ава, уйле маалине кельгенде къияфетсиз, куль тюсюни ала. Чевре этраф тоз къокъуй.

Мидат тазе авада чокъ юрмекни севе. Ёргъунлыкъ не экенини биле дуймай. Шимди эр ер: орманлар, чименликлер, чайырлар тюрюл ренкте ачкъан чичеклерге бурюнген. Олар назик эм де дюльберлер. Сабалары япрачыкълар узериндеки чыкъ тамчылар кумюш киби йылтырайлар. Чичеклер язнен, омюрнен къокъуйлар. Мидат бу дюльберликке бакъа да айретте къала. Инсан не къадар уста, истидатлы олмасын, бойле ярашыкълы, аджайип чичеклерни ясап оламаз. Бакъ сен, олар насыл гузеллер, джазибелилер. Табиат муджизеси.

Мидат чименликни атлап ёлгъа чыкъты. Сылангъан потиклерине, та узакъта, тогъайда отлагъан йылкъыларгъа бакъты. О, пичен чалгъанларнынъ ишинен гъает мемнун. Ягъмурлар бу йыл чокъ ягъды. Эр ерде отлар тизден келе. Бунынънен бирге сабырсызлангъан, юрегини къытыкълагъан бир иш олса, о да къарысынынъ мында олмагъаны. Мидат тымар башламаздан эвель къарысыны кочюрип кетирмекни къарарлаштырды. Эвинде энди эр шей азыр. О, эки афтадан берли анда яшай.

Ниает, бутюн ишлерини сырасына къойып, базарэртеси куню къарысыны кетирмек ичюн ёлгъа чыкъмагъа къарар берди. Эм о шай да япты. Башта къартларгъа кирип, оларнынъ ал-эвалларыны сорамакъ ниетинде эвлерине таба адымлады. Мидат азбарларында пейда олгъанынен, юзюм тюплерининъ пичини алмакънен огърашкъан бабасы ишини ташлап, де огълуна, де этрафына бакъа, о шашмаласа керек, бир анъ тургъан еринден къыбырмадады. Онынъ къуванчы кокрегинде сыгъмаса да, эеджанлангъаныны дуйдурмады, сонъра яваш, тыныкъ сеснен:

— Кельдинъми, огълум,— деди.— Ананъ коръсе, шубесиз, къуваныр.

Баба сёзюни айтып етиштирмадады, азбарда ана пейда олды. Гъарип ана эр шейни ташлап, абдыр-себдир азбаргъа чапып, огълунунъ бойнуна сарылды. Козъяшлары бурюшкен янакъларындан ашагъы чыбырдылар. О, эеджанлангъан олса керек, аман сагъ къолунен кокрегине япышты, агъырлашкъан башы огълунунъ омузына саркъып тюшти. Ана бираздан озюне келип тынчлангъан сонъ:

— Кельгенинъ яхшы олды,— деди яшлы козьлерини Мидаткъа тикип,— биз раатсызлана башлагъан эдик.

Бу сёзлерден оларнынъ барышкъаны, огълу энди олып кечкенлерни унутып, кене къартларгъа къайтып кельгендир, деген мана анълашылмады. Ананынъ козьлеринде умютсизлик, сёзлеринде ачув дуюлмады.

Баба кенарда турып, ама ве баланынъ арекетлерини козьэте, лафларыны динълеп, йылмая. Ичери одагъа кирип, миндер узерине отургъан сонъ, о, лафыны башлады. Соравлары огълунунъ ишинен, яшайышынен багълы эди. Мидат къыскадан джевап берди. Баба, Хатидже акъкъында сорамагъанындан, Мидат да бу хусуста бир шей айтмады. Санарсынъ арада келин де, онынънен багълы тартышув да ёкъ.

— Там-такъыр ерлер. Анда баргъанлар, чалышкъанлар ола экен де,— деди баба.

— Ничюн олмасын. Баралар, эм памукъ, захире, мейва етнштирелер. Айван асрайлар...

— Олар да сенинъ киби къачакълардан олмалыдырлар.

— Мен къачакълардан оламмы, ёкъса? Қъайдан чыкъты, бу шей!

— Ана-бабаны динълемеген, танымагъан, не олур беллейсинъ.

— Танымагъан! Қим танымай, меселя?

— Оны сенден сорамамы.

Мидат индемеди. О, барып оламайджагъым, деп Хатиджени тен-бийлемекнен гъает акълы эди. Қъартларны коръмей, насыл чыкъып кетсин. Ёбет кельген сонъ, бир якъкъа кетмей, мында геджелейджек. Хатиджени исе ярын кореджек. «Энди саба ола, хайыр ола,— деп тюшюнди о.— Эшьямыз да чокъ дегиль, эписини ярым саатте азырлар ве деръал ёлгъа чыкъармыз. Шимдилик буны къартларгъа айтмамалы. Эшитселер, илле къасеветленирлер».

Анджакъ Джелильнинъ чырайы къачкъан. Козълери нчке батып кеткен, арекетлеринде къарардан зияде агъырлыкъ сезиле. Қъартнынъ къняфети Мидатны къасеветлендирди, къаарьленювнини арттырды. Ихтиярлыкъ, эр кеснен шай ола тургъан...

Олар эртес куню шеэрдэн къушлыкъ маалинде чыкътылар. Ёлда козьге чарпкъан уджсыз-бужакъсыз чименликлер, ярашыкълы къасабалар, багъ-багъчалар Хатиджени нч де меракъландырмады. Онынъ зеининде даима Кунешли койи джанлана, оны анда не беклегени раатсызлай. О, о ерлерни бегенеджегине де тамамынен къафи дегиль. Я алышып оламаса, омюр-билля чекншеджекми? Бу ве бунгъа ошагъан суаллер онынъ мийинде къайнай, бутюн булар этрафтаки дюльберликни, базан къняфетсиз ерлерни коръмеге, юрегинен анъламагъа кедер эте.

Эртеси куню саба танъ агъаргъанда койге келип еттилер. Памукъ тарлалары, ашлыкъ занлары, багъ-багъчалар койнинъ артындан та къырларгъадже узана, андан исе дере-тёпелер, орманлыкълар башлана.

Машина кениш азбар янына кельгенде токътады. Мидат машинадан тюшти, о якъкъа-бу якъкъа доланыркен, Хатиджеге:

— Мына, эвимиз,— деди о, лякин сёзлеринде къуванч дуолмады. Шу арада бир къач адам келип, машинадан шифоньерни, буздолапны, телевизорны тюшюрип, эвге кирсеттилер.

— Тез кельдинъиз,— деди Азимов.

— Бир ерде токътагъанымыз ёкъ.

Хатидже эвни, аранчыкъны, машина гаражыны, азбарчыкъны козьден кечирди. Юзюнде кедер, къаарьленюв ёкъ. Лякин агъызыны ачып нч бир шей айтмады. Тек эвге кирип, газ собасыны туташтырды, адамларгъа чай къайнатмакъ тедаригини коръди. Мидат ве Азимов алмалы-салмалы столны къураштырып, ода ортасына ерлештирдилер. Аш софрасы устюне тилим-тилим кесильген отъмек, колбаса, помидор, къатыкъ ве бир шише де эрмени коньягы пейда олды.

Хатидже шишенинъ тозуны сильди ве яваштан сёйленип де алды.

— Бу арам шей олмаса, акъайларнынъ куню кечмей.

— Догърусыны айтасынъ, келин,— деди Азимов,— о олмаса, дерсинъ бир еринъ эксик. Умумен ичмек де, эр вакъыт шарт дегиль. Ама бугунъ, меселя, ичмек мумкюн. Адамлар аэль-аджеле ичти, къапынды ве эвнинъ шорбаджысына раатлыкъ керек, деп дагъылдылар.

Мидатнен Хатидженинъ хаяллары илериде япыладжакъ ишлернен багълы. Фикирлери де татлы, де кедерли, базы да зеджанлы ола. Эр экиси бирден суса, тюшюнджеге дала, ана-бабаларыны хатырлай, хош дуйгъуларны къаарьленюв денъиштире, сонъ юзьлерине кене яваш-яваш шенълик, гонъюль сафлыгъы къона башлай.

Уйле маали. Тышта теналыкъ. Кельген кеткен де ёкъ. Тек копек-

лернинъ авылтылары ишитиле. Мидат сет узерине узанды, Хатиджеден:

— Раатланмайсынъмы?— деп сорады.

— Ёкъ,— деп джевапланды о.

— Бизге, юрт байрамы ичюн бир къююн сатын алмакъ керск оладжакъ.

— Къачан?

— Бильмейим. О, энди сен ишке кирген сонъ олур.

— Ашыкъма, ерлешейик. Бойле бербат алда адамларны чагъырып, масхара оладжакъмызмы?

— Олар бизим ягъы эвленгенимизни билелер.

— Эр алда, чиркин.

Сустылар, сонъра кене эвни джыйыштырмагъа тутундылар.

* * *

... Мидат къарысынынъ ярдымынен сойылгъан къююннынъ кевдесини алма терегининъ къалын пытагъына асты, пычагъыны теринен эт арасында усталыкънен айландырды, базы ерлерни юмругъынен айырды. Терледипишти, аркъасындаки кольмеги исе тенине япышып къалды. О, къолунынъ терс тарафынен манълайынынъ терини сильди, къююннынъ терисини юмрукълап, башынадже тартып тюшюрди, сонъра оны кесип, ерге джайдырды. О, ичини аль этмеге башлады.

— Семиз айван, ойлеми!— деди къарысына.

— Эбет, семиз.

Мидат айваннынъ къарыныны ярып, джигерини къарысына узатты ве:

— Кебап яса, къапынырмыз,— деди.— Тузлуджа олсун.

Хатидже индемеден кенаргъа чекильди. Кесилип, тузлангъан джигер парчаларыны кебап тахтасы узеринден алып, бирер-бирер атеш къорлары устюне къойды, оларны асты-устюне чевирди.

— Отьмек кетирейимми?

— Ёкъ, керекмей.

Эв саиплери кебаптан бирер кесек къапынмагъа етиштирмедилер, азбарда Азимов пейда олды. О, отургъанларгъа якъын кельди.

— Аш татлы олсун!

— Буюрынъыз, Азим Абдуллаевич!— деди Мидат аякъкъа къалкъып.

— Яманлагъан олсакъ, эшитеджек эдингъыз.

— Эрте дегильми?

— О якъкъа-бу якъкъа дегендже, вакъыттыр, келип кечер.

Азимов аман ашкъа тутунды.

— Отьмек де алынъыз, Азим агъа,— деди Хатидже.

Мусафир енгильден башыны саллап алса да, отьмекке узанмады ве бир къач кесечик кебап ашады да, этлерни догърамагъа башлады.

— Къююнлар шимди паалы олса да, семизлер,— деди Мидат.— Башкъа къююнны аладжакъ эдим, бегенмедим. Шу арада бириси буны кетирди. Бакъсам, яхшы. Ала къойдым. Тек паранъ олсун.

— Кузьде эр шей яхшы ола.

Сокъакъта давушлар къопты. Кельгенлер мусафирлер эди. Олар азбарда чокъ эгленмей эвге кирдилер. Мында энди эр шей азыр. Узун маса ашаладжакъ, ичиледжек шейлернен толу.

Биринджи къаде эв саиплерининъ сагълыкъ-селяметликлери, бу эвде узун омюр кечирмелери ичюн котерильди. Турсунов къадени къолунда тутып, оданы козьден кечирди. Козълерине бош сервант, пуф ястыкъларнен донатылгъан алюмин кровать, диван, килим илишти. Хатидже директорнынъ бакъышыны ис этерек, сыкъылды, утангъанындан кызарды.

— Эшьядан факъырмыз, Икрам Валиевич,— деди о, козьлерини эндирип.

— Сагълыкъ олсун, къызым, мал тапылыр,— деди о.— Биз эвлен-

генде даа да бетер эди. Дженктен сонъки йыллар... Алла о куньлерни бир даа косътермесин. Тырыштыкъ, гедже демей, куньдюз демей чалыштыкъ. Шимди, шукюрлер олсын, шикъетленмеге аджет ёкъ.

— Омюрни эр кес озюндже къура,— деп кочъти Азимов.— Кеченлерде бир танышымнынъ эвинде булундым. Къомшусы эслидже адам, ичип оламай, сакъалындан ашагъы чыбыра, ама кене де олса ичеджек олып тырыша. Эвине даима отъмек ерине ракъы кетире экен.

— Ойле сойлары аз дегиль,— деди Салим Салимович.— О, юзюни экиштерек, дудакъларыны сыкъты ве девам этти.— Олар айыныкъларында да, тюшлеринде де тек ракъы шишесини корелер.

Хатидже къавурылгъан эт кетирди. Чанакъларда согъаннен къызартылгъан эт кесеклери обалангъан. Софра узерине джыллы був ве этнинъ аджанип къокъусы котерильди. Узун, къыскъа, индже ве къалын къоллар этке узандылар. Ягълы пармакълар текрар-текрар яланды.

— Енгиль къолунъ бар экен,— деди Салим Салимович.— Эт лезетли.

— Согъумлыкъ айванны энди даима санъа сойдурмасакъ олмайджакъ,— деп къошты Азимов.

— Гъани агъанынъ къолу да енгиль эди.

— Чагъырдым, кельмеди,— деди Мидат кедернен.

— Киббар о,— деди Турсунов.— Хусурыны ич де танымакъ истемей. О кендисини бутюн вакъыт гунаясыз сая. Ынджынувны аслы да къабул этмей, кечмишине чокъ базана эди. Шакъамы я, къыртышта берабер чалыштыкъ. Ишни яхшы башласа да, сонъуна чыкъмады.

— Къыртышнынъ озъ къанунлары бар,— деди Иван Иванович,— о янъылгъан адамны аслы багъышламакъ истемей.

— Иван Иванович, догърусыны айта,— Турсунов эм сёйленди, эм де этке узанды.— Биз илимнинъ мувафакъиетлеринден баш тартмаймыз. Икътисадий-социаль тедбирлеримиз де бунъа эсасланып ишленильген.

— Йигирминджи асыр, ильмий-фен джерьяны, оны ким токътатып оладжакъ?

— Ергъанымызгъа коре аягъымызны узатамыз,— деп кочъти Азимов.— Эбет, шай олмакъ керек. Ама заныма къалса, биз айванларнынъ джынысыны яхшылаштырувда, мелиорация ишлеринде яваш дёнемиз. Бизим козюмизни ачаджакъ ходжалыкъ эсабы подряд ишпидир. Онъа билип янашмалы.

— Сиз мутехассыслар о ишнен огърашынъыз. Кедер этмеге тырышкъан адам тапылмаз.

— Онъа сермия керек.

— Шубесиз. О исе бизде ёкъ дегиль, бар. Мен келеджек джума куню министрликке бараджагъым. Биринджи муавиннен джынысчылыкъ, мелиорация ишлери акъкъында лаф этмекни козьде тутам. Ярдым этерлер, деп беллейим. Андан бабанъа да киреджек олам,— деди Турсунов Мидаткъа козь атып.— Кочип бизге кельсинлер. Оларгъа мында осал олмаз.

— Къандырып олсанъыз, яхшы олур эди ама... Пенсонер адам, совхозда не-япа билир.

— Агроном дединъыз. Яхшы багъчеван ойлеми?

— Иш теджрибеси буюк.

— Биз багъчагъа ер айырдыкъ. Бабанъ бизге ярдым эте билир эди.

— Яхшы гъае,— деди Иван Иванович.— Сиз Икрам Валиевич, не япсанъыз япынъыз, Джелиль Асановични бош ташламанъыз.

— Оны къандырмакъ къолай олмаз.

— Мидат ярдым этер.

— Оларда озъара чезильмеген меселелер бар. О, бизге, шубесиз, кедер эте биле.

— Насыл, насыл меселе о?

— Турмуш меселеси...

Иван Иванович ойгъа далды. Аст дудагъы бирден тартылды, кы-
ядан олса да, Мидаткъа бакъып алды. Козылерининъ теренлигинде,
къаранлыкъ гедже уфукълары киби ниаetsиз гъам-кедер эсledi. «Ин-
санлар кимерде яшларгъа ана муаббети иле янашмакънынъ, баба
огюти бермекнинъ аш-сув киби ваджип экенини унуталар,— деп тю-
шюнди о.— Ана севгиси инсанны юреклендирсе, баба огюти онъа къу-
вет, къанат бере. Насыл ола да, Мидат бу аятти талапны анъламады». Эбет, Иван Иванович буны шай, сёз келими айтаджакъ олып тюшюн-
ди. Ниает о, башыны котерди ве:

- Бу меселеде биз де четтен бакъып отурмамыз,— деди.
- О тюзеле биледжек дава,— деп къошты Азимов.
- Шай къолай чезиледжекке бенъземей.
- Ялынъыз олюмге чаре тапылмай, къалгъаны къолай.
- Теменнасyz бир арзумы?
- Хайыр...

Бир кунъ Турсунов Мидаткъа:

— Бабанъа бардым,— деди.— Кельмеге авеслиги бар, лякин,
шимди дегиль. Эр шейнинъ вакъыты сааты бар, дей. Кузь кельсин, о
вакъыт бакъармыз, деп айта. Онынъ дегенинде де мана бар.

Джелиль о куню Икрам Валиевични озгъарып, эвине къайтып
кельди, къары-ходжа чокъ вакъыт лаф этмей, атыта бири-бирине бакъ-
май, сусып отурдылар. Аслында лафны неден башламакъ кереклигини
не Джелиль, не де Саре биле. Уйгъунсызлыкъ аман-аман он дакъкъа
девам этти.

Джелиль Асанович Турсуновнынъ лафларында огълу ичюн къай-
гъырув, онъа рухий джеэттен къолтутув дуйгъусы олгъаныны ис эте-
рек, бир джеэттен къуванса да, дигер джеэттен ана-бабанынъ бу иште
четте къалгъаныны, агъыр дакъкъаларда огълуна ярдым къолу узат-
магъанларыны хатырлап, видждан азабы чеке башлады. Ички дуйгъу-
лары ойле къозгъалды ки, оны къызармагъа, пармакъларыны сыкъ-
сыкъ ойнатмагъа меджбур эттилер. О, акъибети кендисини тутып ола-
май, тыныкъ сеснен сёйленди.

— Мидаткъа дейим, кыйын олды. О бизчюн тарсыкъа, мугъ-
аядыр.

- Озю тюшкен, агъламаз, дейлер.
- Екъ, ойле дегиль. Ят адамлар онъа ярдым эткенде, без ана-
баба оларакъ кенардан сейир этеджек олсакъ, яхшы олып чыкъмаз.
- Узакъ ер, насыл ярдым этерсинъ.
- Шимдики девир ичюн узакъ сайылмай. Вызыр-вызыр машина-
лар, поездлер къатнай.
- Сен не айтмакъ истейсинъ?
- Мусафирликке барайыкъ, дейджек олам. Насыл яшагъанлары-
нен таныш олурмыз.
- Башта биз дегиль де, о кельмек керек.
- Лякин о иш адамы. Бельки, вакъыт тапып оламаз.
- Сен де бир ошлусынъ. Вакъыт тапамаз экен. Истек олса, эр
шейнинъ чареси тапылыр. О, бизни урьмет этмей, онынъ ичюн де
кельмей.

Джелиль терен ойгъа далды. Лафны девам эттирмек керекми, де-
гильми, бу акъта тюшюнди. Сонъра, ялварыджы тавурнен:

- О якъларгъа барып келейик, мытлакъа барайыкъ,— деди.
- Бельки кочип кетейик, демек истейдирсинъ.
- Ойле фикирни де инкяр этмейим.
- Сен де къартлыгъынъда текмиль, пусланъны шашырдынъ.
- Екъ, эр алда, барайыкъ, Мидаткъа бунынъ буюк ярдымы то-
къуныр.

— Мени о къанджыкънен барыштыраджакъ оласынъмы? Екъ, ёкъ,
бармайым! Мен онынънен къаршы къаршыгъа отурып аш ашамам,
лаф да эттем.

- О баланынъ акъкъына кирме, гунахкяр олурсынъ.

— Ничюн, ничюн гупахкяр оладжакъ экеним!

— Бир адамнен къонушмагъандже, буюк сѣз айтма. Биз энди яш дегильмиз, буны да эсапкъа алмакъ керек.

Саре джевап къайтарып оламады, енгильден агъламагъа башлады ве явлыгынен яшлы козьлерини сильди. Асабийликтен къоллары, аякълары къалтырай эди.

— Ярабби,— деди о.— Недир бизим чеккенимиз. Эль къолунда къалып хорланамыз.

— Огълунъ, келининъ эль къолумы?

— Вазгеч, вазгеч. Бармакъ истесенъ, озюнъ бар да кель. Мен бир якъкъа чыкъмайым.

— Экимиз бармакъ керекмиз.

— Мен узакъ ёлгъа къатланмам. Поезд де, машина да башымны тутат.

— Қъоркъма, бир шей олмаз. Бираз чет-быджакъларны доланыр, эфкъарымызны дагъытырмыз.

— Бильмейим, аслы аягъым тартмай.

— Екъ, Саре, звлядымызнынъ къайдыны биз чекмек борджлымыз.

Саре йымшагъан киби олды, ходжасынынъ айткъанларыны догъру саяракъ, озъ ирадесине терс олса да, бу фикирнен разы олды. Акъибети, кузьде, авалар бозулгъангъа къадар огълуну барып кельмеге къарар бердилер.

* * *

Мидат ана-бабасынен барышаджагъына инана. О, бир шейден сакъынгъан олса, о да къарысы Хатидженинъ анасына косътереджек мунасебети, оны ана оларакъ къабул этип аладжагъы эди. «Хатидже анама ана, дер экенми? Я айтмаса? Айрылыкъмы, ёкъса омюрлик да-вамы? Ёкъ, Хатидже эдепсиз, анъламагъан къадынлардан дегиль. Озю де якъында ана оладжакъ. Мен онынъ табиятыны энди яхшы огрендим. О, не кендисини, не де мени айыплы этер. Тойымыз олмагъаны акъкъында да бир шей демеди. Опыке этсе де ери. Факъат о менни юрегимде туюмчик киби къабарып турмакъта, Тойымызнынъ олмагъаны эписинден зияде мени кедерлендире. Чюнки менде къабаат чокъ. Бу иште инсафсызлыкъ косътердим. Хатидже шимди элем этсе де, акълы. Бильмейим, дюньяда бизим киби тойлары олмагъанлар чокъмы экен?

Мидат раатсыз тюшюнджелернен чекишип тургъан арада, азбарда лакъырдылар къопты.

— Почтальон кельген,— деди Хатидже ве ишини быракъып, аман тышкъа чапты. О, къолунда телеграмма туткъаны алда, одагъа къайтып кирди.

— Бабалардан телеграмма!— деп багъырды о.— Келе экенлер. Единджи вагон.

Мидат Хатидженинъ къолундан телеграмманы аларакъ, текрар онъа козь тикти. Хатидже къартларнынъ кельмелеринден пек мемнун. О, акъибети бу керексиз даванынъ битеджегине, олар да дигер сакинлер киби тынч, муаббет омюр кечиреджеклерине, эр тюрлю эсассыз опыкенинъ унутыладжагъына къувана.

— Олмаса,— деди о,— бу кроватны ятакъханеге авуштырмакъ керек олур. Биз ерде ятырмыз.

— Керекмей,— деп итираз этти Мидат,— анагъа кровать бар. Баба ерде ятып алышкъан, кроватта ятмагъа разы олмаз.

— Ёкъ, ана да, баба да кроватта ятсынлар.

— Айтам да, баба ятмаз. Мен оны билем. Зорлагъанынъ не энди.

Хатидже индемеди. Олар эр шейни тамамынен азырлап битирген сонъ, мусафирлерни къаршыламакъ ичюн вокзалгъа кеттилер. Поезднинъ кельмесине ярым саат къалгъанда Мидат къарысынен энди перронда эди. О, къарарнен единджи вагоннынъ къайда токътайджагъыны эсаплап, артына огюне долана башлады. Мына, айланмада поезд ко-

рюнди... Къартлар вагондан эр кестен сонъ тюштилер. Хатидже къолларыны яйдырып анагъа тараф чапты.

— Анай!— деп, бойнуна сарылды. Саре поезднинъ сарсынтысындан аля даа озюне кельмесе керек, бир къолунен келиннинъ омузына, дигеринен башына япышты.

— Вай балам,— деди о къалтыравукъ сеснен,— башым-козюм айланды. Маддем былана. Шишип къалсын, поезд башымны тутты.

Машина асфальт ёл бою фырланды. Машинанынъ пенджересинден ёлнынъ эр эки тарафына узангъан къулан чёллер корюне. Олар санарсынъ алтын бояларнен сырлангъан. Анда-мында эвлер, мал аранлары, электрик диреклери, насылдыр къара нокъталар козьге чарпа. Хатидже мусафирлернинъ гонъюлини алмакъ истей:

— Тезден эвге келир, раатланырсынъыз,— деди.

— Узакъмы, яврум.

— Ёкъ, узакъ дегиль.

Баба ве огъул ян-янаша отуруп, лаф эте, суса, сонъра кене лафкъа тутуна эдилер. Къасабагъа якъын кельгенде, Мидат бабасына:

— «Кунешли» къасабасы,— деди.

— Керчектен де кунешли экен. Кеч кузь олса да, авасы джыллы. Кокте кунеш йылтырай.

Баба дудакъларыны сыкъып, иштианен кульди ве козьлерини чевре-этрафтаки тюземликлерге, тёпеликлерге догърултты.

Ел чокъ вакъыт алмады. Эвге ярым саатте кельдилер. Берабер ичери, эвге кирди, йымшакъ миндерлер тёшельген сет узерине отурдылар. Яхшы донатылгъан кениш, ярыкъ ода. Зияде ёрулгъан Саре кендисини аман миндер узерине ташлады. Баба исе, отурмадан эвель чевре-четни дикъкъатнен козьден кечирди. Мында эр шей етерлик олмаса да, о бу саделикни, темизликни бегенди. Сонъра креслогъа ерлешти.

— Эвинъиз яхшы,— деди о,— валлаи, бегендим. Яшамакъ мумкюн.

— Бу сене алты эв къурулды. Келеджек сене он эв даа къуруладжакъ.

— Совхознынъ джеби къалын олмалы.

— Шимдилик ишлер зарарсыз кете. Пара, техника етерли...

— Багъчалыкъ ер бар. Терек отуртмакъ ишини сиз алып бараджакъсынъыз. Унер-техника мектеби ачыладжакъ. Оджа кадрларыны тапыштырмагъа кириштик.

— Буюклернен анълашып оласынъмы?

Джелиль Асанович бойле демекнен, де огълуна, де келинине бакъты. Оларнынъ юзюнде ич бир тюрюлю шашкъынлыкъ, эеджан, теляш сезмеген сонъ, озюни раат дуйды. Унер-техника мектебинен кельгенде, деп ойланды о, илери де оладжакъ шей. Икрам Валиевич манъа кельгенде де, айны шу фикирни, багъча меселесини айтты. Бельки меним де бу ерге кельмемни истейдилер. Акси такъдирде, оны текрарлап отурмакъта, не мана бар эди...

Мидат чокъ беклетмей, сёйленди...

— Анълашамыз. Дава эткен вакъытларымыз да ола. Иш о, не япаджакъсынъ.

Бу арада Хатидже янаша одада, софраны донатып, эр кесни ашкъа теклиф этти. Джелиль Асанович софра башына кечип:

— Бу къадар шейни не вакъыт азырлап етиштирдинъ, къызым,— деди икметли даушнен.

— Э-э, баба, анда азырламагъа не бар. Айды, буюрынъыз!

Эм ашады, эм лаф эттилер. Бабанынъ лафы чокъусы соравларнен нетиджеленди. О, эр шейнен меракъланды, огълунынъ озь такъдирини насыл къургъаныны, онъа насыл бакъкъаныны бильмек, даа догърусы, анъламакъ истеди. Огълунынъ ал-эвалыны корьген, бильген сонъ, юреги бираз тынчланды. Онынъ бундан башкъа арзусы ёкъ эди.

— Къоркъунчлы тюш хайырлы олып чыккъы,— деди Джелиль

Асанович къарысына козь ташлап. Бу сёзлернинъ асыл манасы баба-нен анадан башкъа анъламагъан олмаса да, не Мидат, не де Хатидже бунинъ не демек экенини сорамадылар. Оны, Джелиль Асановичнинъ озю анълатты.

— Биз къоркъкъан эдик,— деп башлады баба,— ярамай яшайдыр-сынъыз белледик. Факъат ойле дегиль. Яшайышынъыз гузель, о бизни къувандыра. Бир окюнчли ери олса, о да айрылыкъ. Биз анда, сиз мында. Арадаки дава олмагъан олса, бельки бу айрылыкъ олмаз эди. Эм бильгениме коре малынъыз да ёкъ.

Джелиль Асанович шай дегенде, ананынъ бенъзи солды, сёнюк козьлери ашагъы эндилен. Оны къааръ-къасевет сарып алды.

Мидат сыкъылды, бабасынынъ сёзлеринде опыке олгъаныны анълады. Утана эдими? Белли дегиль. Акъибети о башыны саллап:

— Мал бакъмагъа вакъыт тапылмай,— деди.— Экимиз де чалышамыз. Эм онъа, деерлик итиядж да ёкъ.

— Ойле деме. Койде яшагъан сонъ, мал мытлакъа керек.

— Шимдики яшлар кубре къокъусыны чокъ арз этмейлер.

— О, эркелик сайыла,— деди баба, юзюни экшитип.

Джелиль Асанович бу сёзлерни айтты да, эвеля келинине, сонъра огълуна бакъты. Лякин оларнынъ юзьлеринде бир тюрлю кедер, къааръленюв эслемеди.

— Озюмиз кубре ичинде чалышамыз. Зенаатымыз ойле.

— Догъру, онъа дейджек сёзюм ёкъ. Кеченде бизге Неби эмдженинъ огълу Ферат келип кетти. Койде чалыша. О да мал тутмаймыз, дей.

— Итиядждан дегиль,— деди ана,— Тенбелликтен. Къыйналмакъ истемейлер, ама татлы-дамлы ашамакъ истейлер.

— Мал бакъмакъ, эбет, къолай иш дегиль. Бир чокъ ерлерде пичен тапмакъ къыйын.

— Бизде де зорлукълар чокъ. Эписине къатланамыз. Куню келир, бельки мал да бакъармыз. Шимдилик джесаретимиз етмей. Пиченге кельгенде о етерлик. Мен мында кельгенде сагъыджылар ишлерини ташлап, озълерине пичен чалмагъа меджбур ола эдилер. Шимди совхоз, не къадар истесенъ, о къадар пичен бере. Паалыгъа отурмай, уджуз. Бу бизим файдамызгъа олды. Башта бир сыгъырдан йылда учъ бинъ литр сют алынса, шимди учъ бинъ алты юз, учъ бинъ секиз юз аламыз.

Баба ашап тойгъан сонъ, юзбезнен къолларыны, дудакъларыны сильди, келинине тешекюр айтып, кенаргъа чекильди. Саре де бош отурмады, былашыкъ чанакъларны бири-бири ичине обалап:

— Иыгъыштыр, кызым!— деди. Аштан сонъ, чай ичмедилер. Джелиль Асанович буны адет этмеген.

Шакъасы не керек, Джелиль огълуна мусафирликке кельмеге азырлангъанда, догърусы, бу ерлернинъ сыджагъындан къоркъкъан эди. Албуки тап о къадар сыджакъ дегиль экен. О, сыджакъны ис этмегенинден, юрек къоркъусы яваш-яваш эксильди, озюни тендюрист дуйды. О, Мидаткъа терс сёзлер айтмаса да, япкъанларына пшшман этти. «Инсан огълу ойле, кимерде янъыла тургъан», деп тюшюнди ве юрегини тынчландырды.

Олар эртеси куню уйле емегинден сонъ, къасабаны долазмагъа къарар бердилер. Къасаба къурула, озъ кыяфетини кунъ-кунъден денъиштире, сынъырыны турмай кенишлете. Мидат эм айта, эм де къолунен ишмар этип косьтере. Баба-бала асфальт тешельген, кенарларында тереклер отуртылгъан кенъ сокъакълардан адымлады, алтын ренкини алгъан эмен, курюч, сугют тереклерине, шытырдап тёкюлен къуру япракъларгъа бакътылар.

Янъы эвлер, азбар къаралтысы, койнинъ ортасында къурулгъан клуб, мектеп биналары Джелиль Асановични бала киби къувандырды. Айткъанларына коре, «Кунешли» къасабасынынъ ады Къаратерек олып, эски, басыкъ топракъ эвчиклерден ибарет экен. Кузьде ве бааръ-

де ягъмурлар ягъса, чамурдан кечмекнинъ чареси ёкъ эди. Шимди о янъыдан къурулгъан. Сокъакъларгъа, ёлларгъа асфальт тешельген. Сют, витаминли от уну азырлагъан заводлар, тамир устаханелери, модалар эви, эписи шеърдеки киби дюльбер, джазибели. Яшларгъа язда да, къышта да иш тапыла. Былтыр онынджы сыныфны битирген яшлар койде къалдылар. Шимди олар фермада, къуруджылыкъта чалышалар.

— Бу идаренинъ янъы бинасы,— деди Мидат.— Янъы, земане усулынън къурулгъан. Идаре бинасына да, эвлерге де табий газ, электрик агъы кечирильген. Сагъ тарафта он эвге темель къазылгъан. Оларнынъ къуруджылыкъы келеджек сене битеджек.

Олар озенчиктеки копюрге келип чыкътылар. Къышта, къар ве боранда бу ерлер джан сыкъысы ола. Къар обасындан машинанен зор-белянен чыкъасынъ. Ама бааръде дженнет: эр ер ем-ешиль, къадифе тюзюни ала, къушчыкълар токътамай чивильдешелер. Къасабанынъ артындан чименликлер башлай. Олар сары, къырмызы, мор тюсте ачкъан чичеклернен толып къала, аджайип къокъуйлар. Бу ерлерни ташлап кетеджегинъ кельмей.

Олар устаханелер янындан кечип, озеннинъ учурымлы ерине къайттылар.

— Дегирмен къураджакъ оламыз,— деди о.

Баба огълунынъ фикиринен разы олмагъан киби башыны терсине къакъты ве асабийликнен:

— Чокътан къурмакъ керек эди,— деди.— Захиреджилик совхозы ичюн о ава ве сув киби керек.

— Шимди де кеч дегиль.

Баба индемени, сувнынъ ташларгъа урунып шапыргъаныны, этрафкъа буллюр киби тамчылар сачрагъанына бакъты, аванынъ серинлигинен эфкъярланды.

Озеннинъ дигер тарафында багъча ичюн ер айрылгъан. Джелиль Асановичнен Мидат бу ерге кельгенде Икрам Валиевич де, онынъ ходжалыкъ боюнджа ярдымджысы Салим Салимович де энди мында эдилер. Адамлар ур-патласын, токътамай чалышмакъталар. Чукъур къаза, фиданларны отурта, суvara эдилер. Орталыкъта эмек гудюрдиси уком сюре. Санарсынъ янъы омюрни текрар башладылар. Турсунов къартнен селямлашкъан сонъ, берабер ян-янаша адымлады.

— Насыл дейсинъ, Джелиль агъа,— деди о.— Багъча олурмы?

— Топракъ яхшы, сув якъын. Анджакъ чукъурларны терен ачмакъ керек. Бу эки гектар ер, темиз алмалыкъ олсун. Алчакъ бойда тереклер отуртыладжакъмы? Олар шимди модада, чокъ берекет берелер. Колхозда биз бир гектардан эки бинъ центнер алма ала эдик. Мейвасыны джыймакъ да къолай.

Къарт акъшамгъа къадар мында булунды. Косьтерди, кимерде фиданларны озю отуртты. О, бу ишнен пек мемнун олды. Джемаат ичюн айдалы иш япмакънен гъает къуванды. Ярын да, обирси кунъ де кельмеге разылыкъ берди.

Олар эвге акъшам устю келип чыкътылар. Саренен келнин джам софада къаве ичмектелер. Саре ходжасынен огълунынъ азбаргъа киргенини корьгенинен, аякъкъа къалкъып, оларгъа таба адымлады.

— Биз акъшамлыкъ емекке кечикеджегинъизни билип, сизни беклемедик,— деди о.— Софраны шимдичик джыйыштырдыкъ.

— Ашайджакъсынъызмы?— сорады Хатидже.

— Эбет, ашармыз,— джевапланды Мидат.— Бабагъа къасабамызны косьтердим.

— Анда макътаныладжакъ киби не бар?

— Екъ, умумен зарарсыз ерлер. Буюк къуруджылыкъ ишлери кете. Мен, аслында башкъа фикирде эдим. Адамлар, машалласы бар, эр шейнинъ яхшы олмасы ичюн тырышалар. Менимдже, бу энъ муими.

— Чалышмадан, насыл яшамакъ мумкюн?— деп лафкъа къошулды Саре.

— Ишнинъ иштен фаркъы бар.

Саре бир къач кунъден берли негедир раатсызланса да, мэрамыны не ходжасына, не де огълуна айтып ола. Бугунъ, не олса да мытлакъа айтаджакъ. Мусафирликнинъ де къарары олмакъ керек, деп тюшюнди о.

Софра джыйыштырылгъанынен, Саре ходжасына бакъты-бакъты да, незакетли даушнен:

— Улан,— деди,— отургъанымыз етер, эвге къайтмаймызмы?

— Вай, неге ойле тез,— деп тааджиПЛенди Хатидже.— Отурынъыз, эвге баргъанда не иш япаджакъсынъыз!

— Вай, балам, ишсиз эв олурмы. Эвимизни къомшуларымызгъа эманет этип кельдик.

— Догъру айтасынъ, апакай,— деди Джелиль Асанович башыны саллап.— Эбет, не къадар отурсакъ да, илле къайтмакъ керск. Адет ойле.

— Екъ, сиз ашыкъманъыз,— деди Мидат.— Директорымыз о тарафларгъа бараджакъ ола, бареме онынъ машинасынен къайтырынъыз.

— Оны беклеп отурмамыз, къайтырмыз,— деди баба.

Къайтмакъ эр эки тараф ичюн кыйын олды. Поезд акъшам саат секизни он беш дакъкъа кечкенде ёнейджеги себебинден алты бучукъ къарарларында эвден чыкъылды. Ёлджыларнынъ козьлери огюнде энди таныш манзаралар келип кечмекте. Бу ерлер оларгъа якъын, тувгъан киби корюле. Эбет, ана-баба эвге барса да, раат отурып оламай-джакълар, гонъюллери даима мында, огълу, келини яшагъан ерде оладжакъ.

Олар, поезднинъ кетмесине ярым саат къалгъанда вокзалгъа етип кельдилер. Ниает поезд фышнап, силькинип еринден кочъти. Мидатнен Хатидже чокъ вакъыткъадже поезднинъ артындан козьэтип турдылар. Къартлар ерлерине ерлешкен сонъ, Саре ходжасына деди:

— Эвге барып кереги киби раатланмагъа етиштirmeйджекмиз, кене ёлгъа чыкъаджакъмыз,— деди.

• — Ничюн?— сорады Джелиль.

— Хатидженинъ едн айлыкъ юкю бар. Торунымыз догъгъан сонъ, кельмесек олурмы?

— Онъа сёз ёкъ. Эбет де келирмиз. Сен энди Хатиджеге бельки алышкъандырсынъ.

— О, зарарсыз кыыз ама, гонъюлим, эп бир ятмай. Насылдыр эдженбийлик дуола.

Джелиль Асанович ич бир шей демеди, тёшегине созылды. Ёрулса керек, козьлери озъ-озъюгинден юмулдылар. Саре лаф этеджеги келип, ходжасыны раатсызлап отурса да, файда бермеди. Джелиль къарысынынъ сорауларына сомурданып джевап берди. Акъибети о да юкълап къалды.

* * *

... Мидатнынъ раатсызланмасында да эсас бар. Ана-бабасынынъ къайткъанларына бир айдан зияде вакъыт кечсе де, бир тюрю хабертебер алынмады. Сагъ-селямет барып еткен экенлерми деген суаль онынъ юрегини кытыкълап турды.

Бугунъ исе телеграмма алып, пек кедерленди. Анда Джелиль Асановичнинъ апансыздан хасталангъаны, озюни пек фена дуйгъаны айтыла. Мидатнынъ бунъа аслы инанаджагъы кельмеди. Къартлар эвлят асретлиги чеккенлерине даянамай, хасталыкъны ойланып таптылар, деди. Хатидже ходжасына элем этип, джаны агъырды. «Баба алсызлапмагъан олса, бизни раатсызламаз эдилер», деди о. Мидат эки ёл арасында шашмалап къалды. Бабасына кетмеге къарар бермекнен, Хатиджени де тюшюнди. «Мен олмасам, о не япаджакъ. Вакъты келеята. Сонъки кунълерде агърылары сыкълашты». О бойле фикирлер эсиринде булунгъанда Хатидженинъ ынъранмалары янъыдан башлады.

Эгер, дюнь лохъсаханеге кетмек истемей, вакъыт даа бар, деп ходжасыны инандырмагъа тырышса, шимди озю зорлады. Мидат аман идаренинъ машинасыны чагъыртты ве Хатиджени лохъсаханеге алып кетти.

Акъшам саат он бир. Мидат эппи вакъыт лохъсахане азбарында турды. Эвине къайтып оламай, хабер беклей. Акъибети о, эвине къайтмагъа меджбур олды. Чюнки якъын вакъытта олмаз, дедилер. О, машиналар къатнамагъанындан, яры геджеде дёрт километр джаяв юрип эвине кельди. Танъ аткъанынен кене лохъсахане азбарында пейда олды. Яш эмшире къыз оны босагъа янында къаршылады.

— Сизден магъарыч,— деди о кулер юзьнен.— Огълунгъыз бар.

Мидат магъарычны чокътан азырлап къойгъан эди. Оны бойле хаберни биринджи айткъан адамгъа береджек олып адады. Эмшире къыз бахтлы экен. Чёлъ чичеклеринден азырлангъан гульдестеге пек къуванды.

Мидаткъа энди раат-раат ёлгъа чыкъмакъ мумкюн. Эм шай да япты. Елда бутюн вакъыт бабасы акъкъында ойланды, акъылына чешит фикрлер кельди, олар онъа раатлыкъ бермей эдилер.

«Бабанъ агъыр хаста, тез кель!» Бу сёзлер Мидатнынъ тили уджунда айланып турдылар. Юреги сыкъ-сыкъ урып, чырайы агъарды. О, окъув юртунда тасиль алгъанда ве эр сефер эвге кельгенде, бабасы къолуны огълунунъ сагъ омузына къойып:

— Айды, огълум, багъчагъа кирейик, ананъ аш азырлагъандже, биз багъчаны айланып чыкъармыз,— дей эди.

Олар сыра-сыра отуртылгъан алма, армут, шефтали тереклерни тюбюнден кечип, ашлангъан армутларнынъ янына кельдилер. Даллары мейвасыны котерамай та ерге эгильгенлер. Армутлар ири — бир тарафлары гульгули, дигер тарафлары сап-сары. Я кирезлер? Олар топ-топ, боюнджакълар киби пытакъларда асылы туралар. Кимерде, рузгярнынъ тесиринден пытакълардаки мейвалар пытыр-пытыр ерге тёкюлелер. Қъарт къолуны узатып, индже ве узун пармакъларынен алма, армут, кирез юкюл пытакъларны эйбетнен сыйпай. Юзю тебессюмнен яна ве: «Не исе, ашламаларымыз да берекет бере башлады, огълум,— дей.— Колхозда багъ-багъчаларнынъ мейданы эп кенншлей ама...— Баба терен нефес ала.— Багъча махасымны санъа веририм, деген эдим. Сен исе зоотехник олмакъ истединъ. Эбет, айванлар ичюн къайгъырмакъ, чокъ эт, сют етиштирмек иши де алидженап, зарур вазифедир. Лякин, багъчаджылыкъ иши де эски, яхшы иштир»... Озюнинъ бутюн омюрини багъчаджылыкънен багълагъан бу адамгъа, дерсинъ дюньяда бундан да къыйметли зенаат ёкъ. О, колхозда баш агроном олып чалышты. Пенсиягъа чыкъкъан сонъ, ишчилер къасабасына авушты. Энди о етмиш беш яшында. Огълу бабасынынъ башым агъыра дегенини ич де ишитмеди. Шимди о, агъыр хасталангъан, огълуну чагъырта...

Мидат самолёттан тюшти. Орталыкъны акъшам къаранлыгъы къаплагъан ве ягъмур сепелей эди. О, сылакъ тереклер арасындан адымлап, такси тургъан ерге чапты. Машинанынъ къапысыны ачты.

— Қъуруджылыкъ сокъагъына!— деди о откъюр дауушнен. Айдавджы, ёлджынынъ еджанлы олгъаныны, ашыкъкъаныны элеслеп, онъа тараф чевирильди де, сорады.

— Не олгъан, къардашым?

— Чареси олса ,агъам, тездже айдасангъыз яхшы олур,— деп Мидат ёргъун кевдесининъ агъырлыгъыны отургъычнынъ таянгъычына ташлады.

Айдавджы джевабыны азырлап къойгъан киби:

— Раатсызланмангъыз, аркъадаш, учан къуш да артымыздан еталмаз,— деди де, аягъыны газгъа басты.

Мидатнынъ козьлерни огюнде бабасы джанланды. Бундан юреги сыкъылды, даа да зияде еджанланды. Кендисини аз-бучукъ тынчландырмакъ, эфкярыны бастырмакъ ичюн чевре-этрафкъа козь ташлады.

Деми, сепелеп башлагъан ягъмур тезлешти. Ниает, Мидатнынъ козьлерине кок боялы арабакъапы илишти. О, машинадан тюшкени киби эв къаршысында токъталып, бираз динъленди. Мейдан азбарнынъ бир кошесинде, бабасынынъ отурткъан тереклери тюбюнде ярыкъ янгъаныны, къайгъылы адамларнынъ о якъкъа-бу якъкъа долангъаныны коръди. Қимдир балтанен къалын тахталарны ёнып отурмакъта.

— Бабамнынъ сагълыгъы насыл?— деп сорады Мидат телашлы давушнен.

Азбарда булунгъанлар джевап бермеге ашыкъмадылар. Бу арада ичеридеки одадан агълав сеслери ишитилъди. Мидат энди эр шейни анълагъан киби олса да:

— Кечиндими ёкъса?— деп сорады.

— Такъдир...— деди къартлардан бириси.— Эпимизнинъ сонъки ёлумыз шу, огълум. Сабыр этмек керек...

Мидат экинджи къаткъа котерилип, ичери кирди. Манълайына безз яшмакъ багълагъан, агъламакътан козьлери къызаргъан ана, огълуны корьгеннен, кендисини онынъ къуджагъына быракъты.

— Келип еттинъми, огълум,— деди къалтыравукъ сеснен.— Бабанъ, саба танъ маалинде кечинди. Джан вермежден эвель сени сорады. «Даа кельмедими? Айтаджакъ лафым бар эди», деди. Не истеги вар эди, айтмады, озюнен алып кетти.

Къартый кендисини тутып оламай, такъмакълап агъламагъа, пештималынынъ сылангъан уджунен козьлерини сильмеге башлады. О, юкъусызлыкътан, анзардан ёрулгъан, зайыфлагъан аякълары ирадесине таби олмай, юргенде сагъына солуна саллана эди.

Ана отурып, аз-бучукъ тынчлангъан киби, эвдеки вазияттен сёз ачты. Хатидженинъ ал-эвалы акъкъында лаф эттилер. Дуюла ки Саре мугъая, кедерлене, къасевет этмекте.

Мидатнынъ: «Огълумыз олды», деп бильдирмеси мефта этрафында отургъан къадынларда тебессюм алямети догъурса да, арасы чокъ кечмей, оларнынъ чересини кене, эвелькидеки къайгъы-къасевет пердеси сарып алды. Саре бу хаберге деерлик эмие бермеди. Сонъра лафнынъ фаркъына барып:

— Огълумыз вар дединъми?— деп багъырды эеджаннен.

— Эльбет, огълумыз бар.

— Вай, аллам, не япайым, дедесининъ ерини тутаджакъ экен де,— деди.

— Адыны къойдынъызмы?— деп сорады бириси.

— Ёкъ, къоймадыкъ. Догъгъанына бугунъ эки кунъ олды. Хатидже даа локъсаханеде.

Оданы асабий тынчлыкъ басты. Эр кес энди лаф этмеге сёз къаламады дер киби, оглерине бакъып, индемей отуралар. Саре башындаки безз марамасыны азачыкъ тюзетип, къашларыны туюмчиклетерек, терен ойларгъа далды. Онынъ не тюшюнгенини одадаки адамлардан кимсе бильмей эди ве буны бильмеге де тырышмасалар керек, аркетсиз, къайгъылы алда отурмакъталар.

Ана шимди бельки эвинен, он йыллыкъ омюри мында кечкен бу одаларнен, багъчачыгъынен айрылышаджагъыны, келини Хатидженен насыл омюр этеджегини, торунчыгъыны бакъаджагъыны ойланадыр. О, еринден турмагъа азырлангъан огълуна бакъты.

— Қысмет этсе,— деди о,— баланынъ адыны Джелиль къоярмыз.

Мидат агъызыны ачмады. Тек динъледди, разы олгъанына даир башыны къакъып алды. Онынъ фикiri де шай эди. Хатидженинъ бунъа къаршы чыкъмайджагъыны о озюнинъ ашагъан отьмеги киби биле.

— Адынен къарт олсун,— деди битайлар. Мидат азбаргъа чыкъты. Ягъмур токътаса да, кок къуббеси къара булутларнен туташ къаплангъан эди. Авасы бирден сувуды. О бу гедже кирпик юммады. Адамлар сабадан кельдилер. Олар азбардаки юзюм асмалары тюбюнде аякъ узеринде тура, яваштан лаф эте эдилер. Мефтаны уйледен сонъ джыйдылар.

... Мидатны койде эйилик хабери беклей. О, эвге къайтып кельгенде, Хатидже локъсаханеден чыкъкан эди. Ходжасыны арабакъапыянында къаршылап алды. Мидатнынъ орьселенген юзюнден, ичке баткан козьлеринден эр шейни анъласа да, кене сорады.

— Сонъ не хабер? Бабанынъ сагълыгъы насыл?

Мидат джевап бермеди. Тек сагъ козюнинъ сылангъан, козьяшын-дан агъырлашкан кирпичлерини косътергич пармагъынен сильди де:

— Мен баргъанда энди кечинген эди,— деди.

Хатидже ходжасынынъ омузына асылды, гуя ондан имдат истемекте.

Сес-солукъ чыкъармай эвге кирдилер. Мидат огълуны корьмеге, бет сымасына, бой-постуна бакъмагъа ашыкъты. Оны бешигинден алып, багърына басты, адашкан козьлерини чокъ вакъыт ондан алмады. Сонъра, къарысына айланып, бойле йигит догъургъаны ичюн оны охшайджагъы, опеджеги кельди. Лякин опьмеге етиштирамады, телефон чынъылдады.

Не Мидат, не де Хатидже бу чынъылдыны беклемегенлеринден, онъа тааджипнен, атъта эеджаннен бакъа ве Мидат оны къолдан къолгъа кечирип, телефонны динълемеге биле тедарик этмей эди. Эр экиси де джанлары агъыргъан киби чырайларыны сытып, сусып отурмакъны девам эттилер. Санарсынъ одагъа хырсыз кирген де, онынънен насыл курешмекни бильмей, джесаретсизликнен кимнидир беклемектелер. Акъибети олдырамады, Мидат трубканы къулагъына якъынлаштырды.

— Икрам Валиевич? Мераба, кельдим. Сагъ олунъыз! Дарысы балаларнынъ башына. Къартмы? Вефат этти. Агъыр олды. Анам, эбет кельмеге разы. Бир кунъ ара тапып, кетирмек керек оладжакъ. Шубесиз. Хаберим бар. ЦКада такъдирленди. Ярын газетада басыладжакъ экен. Эбет, буюк шереп... Кяр юз он учъ бинъ, эки кере арткан.

Мидат эртеси куню идареге кельгенде де, лаф бу акъта кетти.

— Къарткъа языкъ,— деди Икрам Валиевич элемнен.— Мен онынънен чокъ иш япмакъ истей эдим. Олмады.

— Мераметсиз хасталыкъ,— деп ах чекти Салим Салимович.

Мидат башыны ашагъы алып эппи мазум алда отурды. Директор эр кеске догъру ве сакин назар ташласа да, о этрафтакилерге кимсени корьмеген киби корюнди. Чюнки онынъ фикирлери къайдалардадыр, узакъ ерлерде доланып юрмекте эди. Идаредеки джошкъунлыкъ оны анда булунгъан адамларгъа текрар дикъкъат этмеге ве оларнынъ теклифлери хусусында тюшюнге меджбур этти. Ниает о, Азимовгъа иляве этип:

— Сен Азим, машиналарнен огъраш, инженеримиз якъында ишке чыкъмаз.— Турсунов къолуны онынъ омузына къойды.— Етер энди кубрелернен чекишкенинъ. Бу тарафкъа да къулакъ ас!

— Мен машиналарны козьден кечирдим,— деп джевапланды Азимов.— Анда эр шей сырасында.

— Эки кунъден ер сюрмеге башлайджакъмыз, хаберинъ бармы?

— Ярын да мумкюн. Ишандырып айтам.

— Эр шей анълашкъанымыз киби олсун.

— Башкъа тюрюл олмакъ да мумкюн дегиль,— деди Иван Иванович гъурурнен.

— Эки смена чалышып, бир афтада битирмели.

Турсунов аст дудагъыны тишлеп, янъылмадыммы, дер киби козьлерини де бирине, де дигерине чевирди.

— Мен эсаплап бакътым,— деди Азимов.— Алты кунъде битирмиз.

— Ах, севем бойле догъру адамларны,— деп кульди Иван Иванович.— Дюнъя оларнынъ омузларында турмакъта.

— Турмаса да, оларгъа чокъ шей багълы.

— Догърусыны айтасынъ, Азим.

— Я сен Мидат Джелилевич, не вакъыт кетеджек оласынъ?

- Якъын куньлерде кетерим, деп умют этем.
- Ярдымгъа адам керек олмазмы?
- Екъ, эв эшъялары ёлланылгъан. Бугуъ ярын кельмек борджлы.
- Пек яхшы, сизге акъ ёл!

* * *

... Саре бошалып къалгъан одаларда доланыр экен, видждан азабы чекмекте. Чокъ йыллар яшагъан, баягъы эмек сарф эткен бу одалардан айрыладжагъы кельмей. Не демек олсун, мында онынъ аятыннынъ бир парчасы кечти. Келини Хатидженен яшамакъ онъа бир тюрлю эзнет кетирмейджек олса биле, янъы ерде алышкъангъа къадар къыйналаджагъыны акъылына кетирип, бу фикирлер беденини ине киби санчтылар.

Эбет, шай олды. О, башта келининни бегенмеди, оны кореджек козю ёкъ эди. Лякин къыз бабасынынъ табиятына ич де бенъземей. Незакетли, муляйим-муляйим лаф эте, табиятлы. Ана дегенде, тилинден бал тама. Джаным, ашны ашагъан, яшыны яшагъан къартый ичюн даа не керек.

Шимди о эм озюне, эм де келинине тамамынен ишана башлады. Бундан себеп о, ич бир шейден къоркъмай. Эвеллери, келинине олгъан инамсызлыгъы юрегини къытыкълай, кемире эди. Я шимди? Ёкъ, Бу сарсынтылар текмиль кечкен.

Янаша одадан Мидатнынъ даушы ишитиле. О, берабер кельген аркъадашына бир шейлер айта, нелердир сорай. Саре къартыйни озгъармагъа бутюн къолум-къомшу топланып кельди. Онынъ апансыздан кетмесинде ич де тесадуфий бир ал ёкъ. Мында кимсеси къалмагъан сонъ, огълунынъ анасыны янына аладжагъыны эр кес ашагъан отъмеги киби биле ве шай олмакъ керек деп, умют эте эдилер.

Саре абла чокъ вакъыт машина янында тураракъ, саба, акъшам, эр кунъ юзьлерини коръген, сеслерини ишиткен достларынен, танышбилишлеринен лаф этти, самиметнен, юрек агърысынен сагълыкълашты. Ниает, Мидат айдауджы янына кечип отурды. Бу исе энди кетмек вакъты кельди, демек эди. Ялынъыз бундан сонъ, ана машинагъа минди.

Озгъарыджылар машина еринден кочъкен сонъ да, баягъы вакъыт сокъакъта турып, машинанынъ артындан бакъып къалдылар.

Энвер Арифов,
Джевдет Аметов

АБДУЛ ТЕЙФЫКЪ

Весикъалы повесть

Партенин коюнде яшагъан Абдул агъаны ялынъыз койдешлерин дегиль, этраф койлерде де яхшы биле эдилер. О яхшы авджы, балыкъчы ве шакъий адам олгъан. Эмир Усени Абдул чар ордусына хызметке чагъырылгъан сонъ, арадан чокъ вакъыт кечмей, рус-япон дженки башлана. Арбий азырлыгъы олмагъан джанлы койлюлернин эшелонларгъа толдырып, шаркъкъа — япон дженкине ёллайлар. Абдул агъа япон дженкинден сагъ-селямет къайтып келе ве 1917 сенесине къадар Севастопольде хызметини девам эттире. Революциядан сонъ исе, эвине къайта. 1921 сенесининъ дешетли ачлыгъы вакъытында ич терлеме хасталыгъына огърай ве вефат эте. Баба ольген сонъ, Айше апте алты баладен: Васфие, Фатма, Лютфие, Али, Тейфыкъ, Мустафанеи тул къала.

Шимдикни кунъде шу буюк анледен тек бир Али сагъ...

Айше апте дженктен сонъ Ленинск шеэринде вефат этти. Онъа огълу Тейфыкънынъ Советлер Бирлигининъ Къараманы адыны къазангъаныны коръмек къысмет олды.

1944 сенесининъ бааринде, Кърым ярым адасы душмандан азат этильгенде, Советлер Бирлигининъ Къараманы Абдул Тейфыкъ Краснодар шеэрининъ арбий госпиталинде деваланмакъта эди. Симферополь шеэри азат этильгенини ишиткенинен экимлерден бир афтагъа рухсет сорады. Анасынен, агъасынен, аптелеринен корюшмек онынъ ярасы ичюн биринджи мельэм эди. Экимлер рухсет бердилер.

Тейфыкъны коръмек ичюн ялынъыз Партенин коюнунъ дегиль, къомшу койлерининъ де адамлары кельдилер.

Къомшу койде яшагъан «енгиль Къадыр» лагъабында бир акъай эр кесни итеклеп Тейфыкънынъ огъуне чыкъты, бир анъ онъа тикилип бакъкъан сонъ:

— Тейфыкъ, шу Алтын Йылдызны къазанмакъ ичюн не япмакъ керек я?— деди. Топлангъанлар кулюштилер.

— Не япмакъ керек?! Менимдже, яхшы дженклешмек: фашистлер-

ни бу дюнъядан о бир дюнъягъа йибермеге бильмек керек, — деди къараман ве койдешининъ омузыны таптады.

Къараманны зияретке кельгенлер арасында озь-озьлюгинден митинг башланды. Шамата токътады. Оларнынъ арасында дагъдан тюшкен партизанлар да бар эдилер. Биринджи сёз, Тейфыкъкъа берильди. О семетдешлерини джебэдеки вазиятнен таныш этти.

— Лякин дженк даа девам этмекте, — деди Тейфыкъ этрафкъа назар ташлап. — Бизим енъильмез Ордумыз душманны озь къобасына таба айдап кетмекте. Фашистлер басып алгъан Авропа девлетлери де азат этиджи Совет Ордусыны сабырсызлыкънен беклемектелер. Сизлер, яни душман къолундан азат олунгъанлар, Гъалебе байрамыны якъынлаштырмакъ ичюн эр шейни япмакъ керексинъиз...

Тейфыкъ эвлеринде бир гедже ятып, экинджи куню ёлгъа чыкъты. Анасы Айше апте козяшларыны тыйып оламай, огълунынъ бойнуна сарылды:

— Сен дёрт кере яралангъансынъ, ич олмагъанда беш-он кунъ отур, раатлан, — деди. Агълады. Бельки, огълуны сонъки кере коректъаныны юреги дуйгъандыр. Ана юреги эр шейни сезе!

Ананынъ къоллары, джансыз киби, олгълунынъ омузларындан тайып тюшти. Тейфыкънынъ къардашы Лютфие анасынынъ къолтугъындан тутып, оны эвге кирсетти, яваштан миндер устуне яткъызды, сув ичирди...

1930 сенеси Ялта шеэриндеки педтехникум янында тешкиль этильген еди йыллыкъ татар мектебине Ялта районунынъ койлеринден талелелер келелер. Август айынынъ сонъу. Бир сентябрьде имтианлардан отъкен балалар шу ерде къалып, окъуйджакълар. Олар «Бала дюнъясы» деп адландырылгъан ятакъханеге ерлештириледжеклер.

Балалар даа бири бирлерини танымайлар. Эр кес озь шивсинде лаф эте. Тосат-тосат кулюшелер. Хусусан Кучюк озен, Къуру озен, Тувакъ койлеринден кельгенлернинъ шивеси эр кеснинъ ошунга кете.

О йылларда икътисадий джеэттен вазият агъыр олгъанына бакъмадан, фукъаре койлю балаларына девлет эсабына шеэрде окъумакъ, бильги алмакъ, шубесиз, буюк къазанч эди. Ялта шеэринде ачылгъан шу окъув юрты башта докъуз йыллыкъ орта мектеп, сонъ рабфак, ондан сонъ педтехникум деп адландырылгъан эди. Техникум аман-аман бутюн ялы бою койлерининъ башлангъыч мектеплерини оджаларнен темин этти.

Отузынджы йылларда Ялта шеэриндеки оджалар окъув юртына кирип окъумакъ истегенлернинъ сайысы йыл-йылдан чокълашты. Кой эалиси арасында окъувгъа олгъан истек эп артты.

1930 сенеси Ялтадан еди йыллыкъ мектепнинъ бешинджи сыныфына къабул олунгъанлар арасында Тейфыкъ Абдул да бар эди. Сын-ыфымызда бир Тейфыкъ даа бар эди. Онынъ фамилиясы Къуртмоллаев. Эки Тейфыкъ дераль дост олдылар, бир раледе отура, берабер юре эдилер. Оджаларымыз Абдулгъа биринджи Тейфыкъ, Къуртмоллаевге исе экинджи деп чагъыра эдилер.

Бизлер кой балаларына шеэр мектебинде, эвлеримизден, ана-балаларымыздан айрыда окъумакъ къыйын олса да, оджаларымыз бизлерге, эллеринден кельген бутюн ярдымларны япа, анъламагъан дерслеримизни адий ёлларнен анълата эдилер. О йылларда эпимиз рус тили дерслеринден къыйнала эдик. Лякин оджапчемиз Анастасия Ивановна эмегини аямай, бизлер ичюн къошма дерслер откере. Шу оджапченинъ къолунда тасиль алгъанлар, аля бугунъ онынъ адыны урьметнен анъалар. Анастасия Ивановна бизлерни рус эдебиятынынъ улу векиллеринен таныш этти, эпимизде эдебияткъа авеслик догъурды.

Садыкъ Вахидов исе физика, математика оджамыз эди. Бу сяджакъкъанлы, даима кулюмсиреп тургъан адам хастаджан олса да, бутюн вакъыт талелелер арасында булуна, бизлер дерс азырлагъанда даима янымызда ола эди. Лякин теэссюф ки, бир йылдан сонъ о вефат

этти. Оны сонъки ёлгъа окъув журтынынъ бутюн талебелери озгъардылар.

Еди йыллыкъ мектепни битирген сонъ, бизлерни имтиансыз техникумгъа къабул эттилер. Техникумда окъумакъ даа да зор олды, ама бизлер энди акъны-къараны танып башлагъан талебелер эдик. Биринджи курста бизлерге ана тилинден дерслерни оджапчемиз Эмине Арифджанова бере эди. О муляйим табиятлы, озъ дерсининъ севдасы эди.

Ялта шеэр окъув журтларында кучлю волейбол, баскетбол командалары бар эди. Олар бири-бирлеринен сыкъ-сыкъ ярышлаша эдилер. Баскетбол командасынынъ капитаны Тейфыкъ Абдул эди. Юксек бойлу, сагълам мучели бу йигит, командасына да, озю киби оюнджыларны топлай ве эксерн алларда онынъ командасы биринджиликни къазана эди.

Бизим группамызда Тувакъ коюнден Умер Бабалик, Темирчи коюнден Эмин Қъаишев, Ауткадан Эбазер Селями ве дигерлери окъуй эдилер. Умер Бабалик бизден буюкче эди. О башта бизим пионер етекчимиз, сонъра комсомол тешкиятчымыз олды. О эпимизден тербиели, ичтимай ишлернен джиддий огъраша. Эмин Қъаишев исе математика оджасы Знаменскийнинъ севимли талебеси, математикадан эпимизге ярдым эте эди.

Ниает, 1935 сенеси Ялта техникумыны битирмек вакъыты кельди. Техникумнынъ бинасы буюк чам, сельби тереклери арасында эди. Эр йыл техникумны битиргенлер ичюн махсус тантаналы акъшам огъериле ве тантаналарда район маариф болюгинден, шеэр Советинден векиллер, махсус чагъыртылгъан ана-бабалар иштирак эте эдилер. Бизим битириув акъшамымыз да пек яхшы тешкиятландырылгъан эди.

Бизлер даа техникумны битирмезден эвель, эпимизни областнынъ чешит районларына ишке тайин эткен эдилер. Абдул Тейфыкъ Симферополь районуна тюшти. Тейфыкъны анда пек яхшы къабул этелер. Сонъундан, Тейфыкънынъ риджасынен, о Ускут коюне досты Тейфыкъ Қъуртмоллаев тани этильген мектепке авуштырыла.

Районда ёлбашчылыкъны эйилештирмек ичюн, эм де район меркезини койлерге якъынлаштырмакъ макъсадынен 1936 сенеси Ялта районны эки районгъа больдилер. Янъы районнынъ меркези Алушта шеэри олды. Янъы район эркъанына Ускут, Тувакъ, Кучюк озен, Қъуру озен, Темирчи, Шума, Корбекулъ, Буюк Ламбат, Кучюк Ламбат киби койлер кирсетильген эди. Район эсас келирини тютюнджилик, багъбагъчаджылыкъ ве айванасравджылыкътан ала эди. Улу Ватан дженкине къадар шарап ве дигер кой хозяйствосы махсулатлары теслим эте эдилер.

Яш оджалар койге кельгенлерининъ экинджи куню эали арасында: «Бизим коюмизге эки яш оджа кельген, даа озьлери бала олып, бизим балаларымызны окъутаджакъ экенлер», деген лафлар даркъала. Эм шу лакъырдыларнынъ асылы да бар эди, чюнки «оджалар» даа он секизни толдырмагъан, озьлери де даа бала адетлерини ташламагъан «тербнеджилер» эдилер. Не ичюндир кой эалиси оджа дегенде эслибашлы адамларны козь огюне кетире, эм о йылларда керчектен де мектеплерде чалышкъанларнынъ чокъусы эслибашлы адамлар эди. Шу себептен олса керек, яшлар бойле месуль ишни беджерип оламазлар, деп шубеленелер.

Ускут кою мектебининъ директорынен Тейфыкълар конференция кунълери таныш олгъан эдилер. Директор, Ибраим Чолакъов, мектеп коллективини топлап, оларны янъы оджаларнен таныштыра. Шу кучьден яш оджалар озъ эмек ёлларыны башлайлар.

Ускут буюк койлерден бири эди. Онынъ эалиси он бинъге бара эди. Сталин адына колхозда тютюнджилик, багъчаджылыкъ, багъджылыкъ ве айванасравджылыкъ бригадаларынынъ сайысы къыркъны кече. О йылларда колхоз девлетке он бинълернен тонна кой ходжалыгъы махсулатлары сата, яшайыш йыл-йылдан эйилеше.

1935—36 окъув йылынынъ башында Ускут коюнде еди йыллыкъ мектепни он йыллыкъ орта мектепке чевирмек къарары къабул олуна. Ойле олса да, койде земане мектеп бинасы олмагъан. Талелелер эки-учъ ерде, эвельден помещиклер къургъан биналарда тасиль алгъанлар. 1939 сенеси, колхоз идаресининъ къарарына бинази койде учъ къатлы земаневий мектеп бинасы къурулды. Мектеп 1940 сенеси январь бир-де ачылды.

Ниае, чокъ бекленильген окъув йылынынъ биринджи куню де етип келе. Яш оджаларгъа маариф болюгининъ эмиринен 4-иджи сыныфлары берелер. Тейфыкъ педтехникумда олгъаны киби мында да ишке буюк джиддийликнен янаша, озъ сыныфында окъугъан талелелерининъ эписининъ эвлерине бара, ана-бабаларынен ве шараитлеринен якъындан таныш ола, сонъ онъа коре де иш планыны тизе. Шу себептен олса керек, онъа ялынъыз озъ талелелери дегиль де, ана-бабалар да: «Бизим Тейфыкъ-оджа», дейлер.

Тейфыкъ тек мектеп ишлеринен сынъырланып къалмай, о ичтиманй ишлерде де активлик косьтере. Бир кунъ оджаларны кой Советининъ реиси Парлама Халиль идаресине чагъыра:

— Сизлер энди кой халкъынен таныш олдынъыз, корьгенинъиз киби, коюмизде яшлар чокъ, олар акъшамлары, иштен сонъ, не ишле мешгъуль оладжакъларыны бильмейлер. Менимдже, оларны спортнен меракъландырмакъ керек. Эгер коюмизде спорт тегереклери тешкиль этильсе, эмнини ки, яшларымыз бир къалмай, шу тегереклерге къатнар эдилер. Сизлер беш йыл шеэрде окъудынъыз, бу ишни насыл тешкиятландырмакъ кереклигини менден яхшы бильсенъиз керек. Сизге риджам шу, бу акъта тюшюнип коринъиз де, сонъ ишке башланъыз,— дей.

Парлама Халиль тарафындан авале олунгъан шу иш Тейфыкъкъа къанатлар такъты. О башта, балаларнынъ ярдымынен, кой четигдеки мейданчыкъны тюзете, анда волейбол ойнамакъ ичюн ер азырлата. Сонъра топ ве дигер кедиклер такъыштыралар. Мейдан азыр олгъан сонъ, Тейфыкъ яшларны топлап, оларгъа оюн къаиделерини огрете. Бу тешеббюс тек яшларны дегиль, эсли-башлыларны да меракъландыра, акъшам олдымы эр кес шу мейданчыкъкъа топланып, яшларнынъ оюналарыны сейир эте.

Спорттан башкъа, яшлар койде драма ве музыка тегереги тешкиль этелер. Яшларнынъ арекетлерини корип, колхоз реиси койде оркестр тешкиль этмек ичюн чалгъы алетлери де сатып ала. Кой клубында эр афта концертлер бериле, кяде бир башкъа койлерге де барып чала, пьесалар косьтерелер.

Ускут коюнде Тейфыкъ 1937 сенесининъ январына къадар чалыша. О эм кой эалисине, эм де район маариф тешкиятларына озюни истидатлы оджа оларакъ таныта.

Сонъра нсе, яш комсомол оджаны къомшу Къуру озен коюне, башлангъыч мектеп мудири оларакъ таин этелер. Тейфыкъ Къуру озенге кельгенинен, Ускутте олгъаны киби, оны даа танымагъан-бильмеген эсли башлы адамлар озъ эвлерине мусафирликке давет эте башлай, яш оджагъа мында да буюк урьмет косьтерелер. Яш оджа мында да окъув ишлерини ёлуна къоймагъа тырыша. О янъы окъув йылына къадар мектепни тамир эттире, оджалар ве мектеп ичюн къышлыкъ якъарлыкъ азырлав ишине фааль къошула. Балаларны дерсликлернен темин эте ве окъув йылыны азырлыкълы башлай.

Йылнынъ сонъуна еткенде, Къуру озен коюнунъ мектеби районда илерилер сырасына чыкъа.

Отузынджы йылларда татар мектеплеринде рус тили дерслери 3-иджи сыныфтан башлай эди. Дерслерни махсус рус тили оджалары алып баргъанлар. Лякин 1937—38 окъув йылындан башлап, бу дерслерни, эсас дерслерни алып баргъан оджаларгъа авале эттилер. Оджаларны шу ишке азырламакъ ичюн 1937 сенеси Симферополь шеэринде

бир айлыкъ курслар тешкиль этильди. Эки Тейфыкъ шу курсларда кене расткелиштилер.

Джанликин ёкъ этиов иши о вакъытларда эсас ичтиманй-сиясий меселелерден бири олды, бу саада мектеплер пек мунм роль ойнай эдилер. Ондаи да башкъа, о йыллары арбий-ватанперверлик тербиесине де чокъ эмнет бериле эди.

Оджалар вакъгынджа арбий хызметтен азат этильселер де, яз татиллеринде ОСОАВИАХИМ тарафындан тешкиль этильген лагерлерде талим ала эдилер. 1938 сенесининъ язында Симферополь шеэри якъынында оджаларны тоглап, арбий окъувлар отъкериле. Окъувнынъ эккинджи афтасында Тейфыкъны взвод командирининъ ярдымджысы тани этелер. Окъувнынъ сонъунда исе командалыкъ тарафындан онъа тешекюр билъдириле.

Тейфыкъны о вакъыт энди башлангыч мектеплер инспекторы оларакъ район маарифине ишке алгъан эдилер. О инспектор вазифесинде 1939—40 окъув йылыны башласа да, сонъуна чыкъып оламады, янъы къанде муджиби арбий хызметке чагъырылды.

Халкъара вазият исе эп кергинлешмекте эди. Фашист Германиясы энди Экинджи джан дженкинни башлап, бир сыра Авропа мемлекетлерини къолгъа кечирди. Англия, Америка, Франция, ве дигер буюк импералист девлетлер Германияны Советлер девлетине къаршы къоймагъа, шаркъкъа ёлламагъа чалыша эдилер. Вазият кеткен сайын кергинлеше берди.

Германия укуметинен бизим мемлекетимиз арасында дженклешмек ичюн мукъавеле имзалангъан олса да, фашистлерге ишанч ёкъ эди. Чюнки бизим девлет сынъырларымызгъа Германиянынъ эсас арбий кучълери акъа башлагъан эди. Дженк телюкеси кунь-куньден артты.

Ойле бир шарантта Қызыл Орду сафына хызметтен азат этильгенлерин де, шу джумледен, оджаларны да чагъыра башладылар. Бу девирден башлап Тейфыкънынъ омюринде буюк дегъишмелер ола.

Хызметке кельген яшларны, шу джумледен, эки Тейфыкъны да полк командири Ватан бекчилери сафына къабул олунгъанларынен хайырлады ве яшларгъа:

— Сизлер энди 84-нджи окъчылар дивизиясынынъ 55-нджи артиллерия полкында хызмет этеджексиниз. Бизим мемлекетимизде ордуда хызмет энъ мукъаддес ве шерефли бордж сайыла. Орду сафында алгъан тербиениз, билгиниз эбеднен эсинизден чыкъмаз. Сизлерге дженкявер ве сиясий азырлыкъта мувафакънет истейим,— деди.

Он куньлик карантинден сонъ, орта ве алий малюматлары олгъанларны полк мектебине къабул этелер. Достлар кене де бир ерде тасиль ала башлайлар. Вакъыт тез оте...

Қыркъ сенесининъ январы эди. Тейфыкъ Абдул озь достыны тапып онъа:— Тамбов шеэринде арбий пиядеджилер полк мектебине курсантлар къабул олунгъаныны айта. «Мен озюмнинъ ве сенинъ адынъдан эки рапорт язып бердим, занымджа къаршы олмасынъ!»— дей.

— Олян, Тейфыкъ, артиллерияны ташлап пияделер сафына кечкен

Тейфыкънынъ пионерге къабул олунгъан куню.

ахмакъ олурмы?— дей досты, лякин офицер олмакъ истеги, сонъ-сонъ-уна оны да джоштыра. Ондан да башкъа, эки койдешининъ бири-биринден айрыладжагъы да кельмей.

Чокъкъа бармай рапорт бергенлерни топлап, Тамбов шесэринге алып кетелер. Ёлда кеткенде Тейфыкъ Къуртмоллаев хасталана, сыджагъы котериле, оны санбаткъа ёллайлар. Ондан тюзелип чыкъкъан сонъ, о Тамбовгъа дегиль де, кене озю хызмет эткен къысымына къайта. Абдул Тейфыкъ исе о ердеки полк мектебине кирип къала. Шай этип достлар шу вакъыт айрылышалар.

Бираз вакъыт Тамбов шеэриндеки арбий полк мектебинде окъугъан сонъ, Тейфыкъларны Орёл шеэриндеки арбий окъув юртына алмаштыралар. Олар янъы ерге қочип кельгенлерининъ экинджи куню, таныш олмагъан бир старшина, Тейфыкътан не ерли олгъаныны сорай.

— Кърымданым, старшина аркъадаш,— дей Тейфыкъ.

— Сорагъаным, мында сизинъ якътан бир офицер чалыша,— дей о. Эм керчектен де Тейфыкъ мында Ялтада берабер окъугъан якъын досты Энвер Арифовны яни бу сатырларны язгъан муэллифлернинъ бирини коре.

Мен о йыллары Орёл шеэриндеки арбий мектепте чалыша эдим. Биз офицерлер азырлап чешит арбий къысымларгъа джёнете эдик.

Кунълернинъ биринде бизим мектепке Тамбов шеэриндеки полк мектебинден курсантлар келип башладылар. Мен янъы кельгенлернен даа таныш олмасам да, аркъадашларымнынъ айткъанларына коре, олар арбий уставны яхшы менимсеген яшлар экенлер, бу хабер мени къуwandырды.

Мен онынъ кулюмсиреп тургъан козьлерине бакъып, эеджаннен:

— Тейфыкъ сенсинъми?!— дедим яваштан.

— Меним!— деди о ве биз севинчнен бири-биримизге сарылдыкъ.

Арбий хызметте олгъан адам хусусан дженк йылларында озю яшагъан ерден бир де-бир адамнен расткелишсе озюни пек бахлы зан эте.

Тейфыкъ орду хызмети вакъытында шуны да билип къалды ки, аскер хызметинде де койлюлернинъ хызметлери киби эрте танъда турмакъ керек. Қойде эрте турып аранны куремек, сыгъырларны ормангъа айдамакъ, о ерден де бош къайтмай эвге якъарлыкъ ичюн чалы-чырпы юкленип кельмек керек ола. Ондан да башкъа койлюге даима топракъ ишлеринен мешгъуль олмакъ зарур. Арбий хызметте де шай экен. Сапёр куречигинен, я да чивнен ер къазмагъа, озюни сакълмагъа огренесинъ. Кимерде командирлернинъ «тез олунъ» деп текрарлагъан эмирлерни астында терлеп-пишип къазасынъ. Базада одун пычмакъ, парламакъ, озенден сув ташымакъ киби бир чокъ ишлернен мешгъуль оласынъ. Лякин мында уджсыз-буджакъсыз мемлекетимизнинъ чешит кошелеринде, бу ишлерни чешит вакъытларда, яни ягъмур-чамурда, ельде, язда, язнынъ чиллесинде, кимерде гедже, кимерде куньдюз япмакъ керек ола.

Кунештен алгъан къаралыгъыны яз-къыш джоймагъан фукъаре кой баласы Тейфыкъкъа, бойле ишлер енгиль корюле эди. Чюнки о балалыгъындан бери сувукътан къоркъмай, ельден сакъынмай, сыджакъкъа чыдагъаны себебинден олса керек, аскер омюрине эр кестеи эвель алышты, берильген эмирлерни де эр кимден тез яйып башлады. Қой ишлеринде пишкинлешкен Тейфыкъ арбий хызметтен къоркъмай эди.

Биз онынънен шимди де эвелькиси киби тез-тез къонушмагъа имкян тапалмаймыз. Мен о вакъытта фин дженкинде иштирак эткен, яни дженк корьген офицерим, курсантларнынъ оджасым, бойле ерде арбий къанунгъа табий олмакъ талап этиле. Лякин, эр алда, биз, вакъыт мусааде эткенде корюше, юректен субетлеше, кечкен омюрни джошкъунлыкънен хатырлай эдик.

Халкъара вазият эп кертгилешмекте эди. Буюк дженк телюкеси кунь-куньден арта, энди бутюн Европаны сарып алгъан дженк атеши эп алевлене ве бизим сынъырларымызгъа якъынлай эди. Язнынъ энъ узун куню — 1941 сенеси июнь 22-де саба фашист айдутлары бизим гъарбий девлет сынъырларымызгъа уджюм этип, Советлер топрагъына басып кирдилер. Бу дешетли къара хаберни ишиткен совет халкъы, бир адам киби, къутургъан душманнен курешке къалкъты, Улу Ватан дженки башланды...

Эм бу дженк, тынч омюр талапларынен яшагъан совет халкъы ичюн апансыздан башлангъан олса да, фашист Германиясы онъа чокъ-тан тедарик корьмекте эди.

1939 сенеси 1-нджи сентябрь куню Германия Польша девлетине уджюм этти. Экинджи куню Англия ве Франция девлетлери Германиягъа дженк илян эттилер. Шай этип экинджи джиан дженки башланды.

Чокъкъа бармай Польша теслим олмагъа меджбур олды. Англия, Франция — озь иттифакъчысы Польшагъа бир тюрю ярым косьтер-медилер. Нетиджеде, фашист ордусы, Европада онъа къаршы тураджакъ кучь ёкъ деп бильди де, чокъкъа бармай Франциягъа да къаршы дженк башлады. Буюк азырлыкъ ве кучьнен башлангъан шу дженкке къаршы Франция девлети даянып оламады ве, чокъкъа бармай, о да теслим олды. Европада башлангъан баскъындыжлыкъ урушлары илериде Совет девлетине къаршы оладжакъ дженкке азырлыкъ эди.

Асырлар кечсе де, совет халкъы 1941 сенеси 22-нджи июнь кунюнинъ сабасыны бир вакъыт эсинден чыкъармаз. Шу раатлыкъ кунюнинъ сабасында Москва меркезий радиосы, озь ишиттирювлерини токътатып, шу гедже, дженк илян этмей, фашистлер ордусы бизим сынъырларымызгъа уджюм эткенини бильдирди. Улу Ватан дженки башланды...

Биринджи кучюлю дарбе бизим сынъыр бекчилеримизге тюшти, олар къараманджа дженклешселер де, кучьлер мусавий дегиль эди, оларнынъ пек чокълары дженкнинъ ильки куньлеринде эляк олдылар. Сынъыргъа якъын Брест къалесининъ бекчилери исе озьлерининъ къараманлыкъларынен душманны биле айретте къалдырдылар. Олар теслим олмай, чокъ куньлер девамында ашсыз-сувсыз, сонъки патронларына къадар дженклештилер. Шай да душман аскерлери къалени къолгъа кечирип оламай, оны шималь ве дженюп тарафтан айланып кечтилер. Қъале бекчилери исе, бизим эсас сиялы кучьлеримизнен багълары узюльгенине бакъмадан теслим олмадылар. Олар озь къанларынен къаленинъ диварларында: «Олермиз — теслим олмамыз!» — деп язды ве теслим олмай эляк олдылар.

Апансыздан башлангъан шу дженкке къаршы бизде керекли азырлыкъ олмагъанындан, биринджи вакъытларда душман мемлекетимизнинъ гъарбий къысымларына басып кирди. Шай олса да, дженкнинъ биринджи кунюнден, партия, Улу Лениннинъ социалистик Ватанны къорчалав акъкъында айткъанларына эсасланып, бутюн халкъы курешке мобилизледи. Дженкнинъ ильки куньлеринде ВКП(б) Меркезий Комитети ве СССР Халкъ Комиссарлары Совети партия ве совет органларынынъ дженк шараиты вакътындаки вазифелерини бельгиледилер.

Халкъны амансыз курешке котерген партиямыз кучюлю ве хаин душманнен курешмек ойле къолай олмагъаныны, бу куреште пек чокъ къурбанлар бериледжегини де айтты. Шу агъыр куньлерде эсас тедбирлерден бири де душман ишгъаль эткен ерлерде партизан аркетини джанландырмакъ вазифеси олды. Халкъ иттикъамджылары, джебеге якъын ерлерде душмангъа тыныш бермедилер.

Халкъ ходжалыгъы да дженк талапларына бойсундырылып планлаштырылды. Дженк къанунлары девлет укюмининъ бир меркезге, бир органгъа табий эттирилмесини талап этти. Шунынъ ичюн 1941 сенесининъ 30-нджи июнь куню СССР Юкъары Совети Президиумы,

ВКП(б) Меркезий Комитети ве Совнаркомнынъ эмиринен Девлет Мудафаа Комитети (ГКО) тешкиль олунды.

Дженк йыллары комсомол акъикъатен де партиянынъ дженкявер ярдымджысы олды. Комсомол эм джебэде, эм де онынъ аркъасында дигерлери ичюн нумюне олды.

Мемлекетнинъ арбий-икътисадий программасыны омюрге кечириюв-де совет къадын-къызларынынъ иссеси де буюк олды. Олар завод-фабрикаларгъа келип муреккеп зенаатларны менимседи ве джебэге кеткен акъайларынынъ ерлерине чалышып башладылар. Вазнет кунь-куньден кергинлешти.

Шу куньлерде джебэде, инсанлыкъ тарихында корюльмеген меша-къатлы дженклер кетмекте эди. Арбий джеэттен буюк эмиети олгъан Днепр озени де, стратегик эмиетке малик Смоленск шеэри де душман къолуна кечкен сонъ, пайтахтымыз Москва телюкеде къалды. Душман Москваны басып алмакъ ичюн къатты дженклер башлады.

Москваны авадан бомбаламакъ ичюн июнь айынынъ орталарында немселер ильки ынтылышларыны япкъан эдилер. Лякин о ынтылыш нетидже бермеди, олар къатты дарбе ашагъан сонъ, къачмагъа ме-джбур олдылар, ондан сонъки уджюмлери де бизим ава мудафааджы-ларымыз тарафындан токътатылды.

Душман Ленинград шеэрини тез вакъытта къолгъа кечирмек ние-тинде олса да, сарымгъа къалгъан Қъараман шеэр бутюн зорлыкълар-ны енъип дженклешти, фашистлерни шеэрге кирсетмеди.

Дженк башлагъанда Гитлер ве онынъ генераллары: «эки-учъ аф-та ичинде немсе аскерлери Москвада олурлар», деп макътангъан эди-лер. Олар, Гъарбий Авропада олгъаны киби, бизим Ватанымызны да шай, «йылдырым тезлигинен» урып-йыкъып енъеджек олдылар. Ама чокъкъа бармай уютлери бош олгъаныны анъладылар. Совет аскери-нинъ мисильсиз къараманлыгъы, душмангъа косътерген къаршылыкълары, оларны эвельден тизген планларыны тюрлендирмеге меджбур этти.

Гитлерджилернинъ энъ къоркъкъаны да — дженкнинъ узанувы эди, чюнки олар къышкъа къадар сеферлерини битирмеселер, сонъун-дан иш телюкеге чатаджагъыны да биле эдилер. Онынъ ичюн «йыл-дырым тезлигинен» (блицкриг) битеджек дженк созулгъан сайын Гит-лернинъ арбий штабындаки генераллары да къутура эдилер.

Қыркъ бир сенесининъ яз-кузь айларында олып кечкен дженклер нетиджесинде душманнынъ энъ дженкявер къысымлары, сайлама ди-визиялары пек чокъ гъайыпларгъа огърадылар. Нетиджеде «Барба-росс» деп ад берильген, СССРге къаршы сефернинъ, муддетлерини къайтадан бакъып чыкъмакъ керек олды.

Ленинград ве Киев джебэлеринде даа урушлар девам этселер де, меркезде дженклешкен «Центр» ордусы шу вакъытларда мудафаагъа кечмеге меджбур олды. Чокъкъа бармай дигер джебэлерде де душман-нынъ уджюмлери токътатылды.

Вазнет сонъ дередже агъыр эди. Мемлекетимизнинъ гъарбий тер-риториясынынъ эсас къысымы душман къолунда. Шимальде фашист-лер сарымында къалгъан Ленинграднынъ босагъасында, дженюпте исе Харьковны алмагъа ынтылалар, Донбасс, Севастополь телюке астында, яни эсас икътисадий районларымыз душман къолунда эди. .

Дженк шараиты Ордугъа даа да чокъ командирлер азырламакъ вазифесини къойды. Арбий академиялар, училищелер окъув муддетле-рини къысқартмакънен бирге озъ талебелерини чокълаштырмакъ ке-рек эдилер. Янъы аскер такъымлары къыска вакъыт ичинде тешки-лятландырыла башлады, чюнки Ордугъа токътамай арбий къысымлар йиберип турмакъ керек олды.

Душманнынъ диверсантларына, джасусларына, парашютчилерине къаршы курешмек ичюн джебэлерге якъын девлет объектлери янында къырыджылар отрядлары, батальонлары тешкиль олунды.

Дженкнинъ биринджи айларында энъ муим ве агъыр ишлерден

бири де душман басып кирген ве телюке астында олгъан ерлерден завод-фабрикаларны ве дигер девлет муэссиселерини — гъарптан шаркъ-къа кочюрюв ве тез вакъыт ичинде, оларны янъы ерлерде ишке тюшюрюв эди.

Донбассны ве шу райондаки дигер комюр оджакъларыны гъаип эткен сонъ, якъарлыкъкъа олгъан талап къат-къат артты. Тез вакъыт ичинде шаркътаки шахталарны кенишлетмек ве санайыны якъарлыкъ-нен темин этмек керек эди.

Дженк совет халкъларынынъ достлыгъыны даа да пекитти. Олар бир адам киби кельмешеклерге къаршы чыккыты ве эм джебэде, эм де онынъ аркъа тарафында социалистик Ватанны къорчаламакъ киби мукъаддес курешке къалкътылар. Фашистлер дженк башлагъанда, чокъ миллетли Совет девлети ичинде къиямет къопар, олар бири-бирлерини ёкъ этерлер деп ойлангъан эдилер. Лякин мемлекетимиз туташ бир арбий лагерге дёнди, душман басып кирген ерлерде де куреш токътатылмады, онынъ аягъы баскъан ерде топракъ янды.

Арбий хызметке чагъырылгъанлар дёрт афталыкъ азырлыкъ кечкен сонъ, роталарга болюнип, эшелон-эшелон оларакъ джебэге ёлла-ндылар. Арбий окъув юртларында вазиет тюрленди. Окъув муддети эм де шараит дженк талапларына бойсундырылды. Джебэ ёлагъына якъын олгъан арбий окъув юртларынынъ курсантлары, агъыр вакъыт-ларда, адий аскерлер оларакъ атешке кирдилер.

Дженк башлагъан йылы комсомол яшлар, юкъары сыныф талебелери арасында гонъюлли оларакъ джебэге кетмек истегенлернинъ ады-эсабы ёкъ эди. Даа яшлары етмесе де олар арбий комиссариатларда чалышкъан хызметчилерге токътамай мураджаат эттилер. Қызылар да медицина эмширелери, алякъаджылар азырлагъан курсларга, снай-пер азырлагъан курсларга кирип окъуды ве даа башкъа арбий зе-наатларны менимсеп башладылар.

Душманнынъ вакътынджа, басып алгъан ерлерде, якъкан джанаварлыкъларыны ишитип, бутюн джиан шашты. Фашистлер басып кирген ерлерде озь-озьлюгинден партизан арекети туташып кетти. Фашист команданлыгъы интикъамджыларга къаршы буюк кучьлер къойса да, ёкъ этип оламады, аксине партизан арекети эп кенишledi.

Дженк шараиты ордумыз сафына офицер кадрларны тез азырла-макъ, оларнынъ сайысыны чокълаштырмакъ вазифесини къойды. Ар-бий академияларда ве арбий окъув юртларында курсантларнынъ сайысы чокълаштырылды, ондан да башкъа, янъы училищелер ве кен-дже лейтенантлар азырлагъан, къыска муддетли курслар тешкиль олунды. Нетиджеде, дженкнинъ биринджи ярым йылында, чешит ар-бий къысымлар ичюн бинълернен офицер азырланылды.

Дженкнинъ биринджи девир пек агъыр олды, учь афта ичинде душман Латвия, Белорусие, Молдавия ве Украинанынъ буюк бир къы-сымыны эльге кечирди. Ялынъыз июль айынынъ орталарында, Новго-род-Волынск, Житомир, Бердичев этрафларында фронт тегизленди, душманга къатты дарбелер эндириле башлады.

Бинъ докъуз юз къыркъ биринджи сенеси июль орталарында Орёл шеэриндеки арбий мектепни битирген ильки офицерлер джебэге ёлла-нылды. О вакъытта джебэ Орёл шеэринден чокъ узакъта дегиль эди.

Ильки офицер унваныны алгъан яшларда не къадар буюк къуванч, гъайрет ве хаяллар ола... Олар дженк фаджиясыны озьлериндже таса-вур этелер. Дженк мейданында ялынъыз эфсаневий къараманлар урушалар, олар бир шейден къоркъмай, бутюн къыйынлыкъларны енъ-елер. Яшлыкъ ойле романтик хаялларнен яшай.

Тюневинки курсантларнынъ, бугунь офицер урбасы кийген сонъ, козьлерине юкъу биле кирмей, озюннинъ месулиетли вазифесини насыл башлайджагъыны тюшюне. «Сизлерни къыйын, лякин мукъаддес иш-лер беклей», дей эди оларны окъуткъан эсли офицерлер. О насыл къыйынлыкълар экен? Затен джебэге кеткен офицерлерни чокътан-чокъ суаллер къыйнай эди. Арбий къысымга баргъан сонъ дигер

офицерлернен мунасебети насыл олур? Ве даа пек чокъ беллисиз суаллер.

Акъикъатен, шанлы Совет Ордусынынъ офицери олмакъ кимге насип исе, онъа, терен арбий, сиясий ве техникий бильгиден башкъа, адамларнен ишлевни де тез вакъытта менимсемек керек ола. Ондан да башкъа, партиявий принциплерни, педагогика эсасларыны бильмек зарур. Оларгъа партия оглерине къойгъан: «Халкъ тарафындан яратылгъан байлыкъ, ишанчлы суретте сакъланылмакъ керек» шиарыны даима эсте тутмакъ керек ола.

Тейфыкъ Абдул Совет мектебинде, комсомол сафында тербне алгъан йигит, педагог олып да чалышты, демек, яшларнен ишлемек ичюн белли бир теджрибеси бар. Дженк вакъытында офицер унваны алгъанларгъа, эвелькиси киби, ордугъа кельген яшларгъа арбий талим огретмеге сыра кельмеди, догърудан-догъру дженк атешине кирип, урушмакъ керек олды.

Тейфыкъ Орёл арбий мектебини битирген сонъ лейтенант унванында Смоленск джебэсине кельди.

58-нджи окъчылар дивизиясынынъ штабыны Тейфыкъ акъшам къаранлыгъы баскъан сонъ тапты, ёлда кучьлю ягъмур астында къалып устю-башы сым-сылакъ олды. «Штабгъа барсам, о ерде бираз раатланыр, урбаларымны къурутырым», деп тюшюнди. Лякин имкян олмады. Оператив небетчи оны озгъарып чыкъты ве:

— Вазият пек муреккеп, сиз тез-тез полкынъызгъа етип барынъыз, ондан башкъа кечикирсинъиз, сонъ оларны да тапмакъ зор олур,— деп онъа ёл косътерди.— Узакъ дегиль, сизге озгъарыджы берип ола-маймыз, эр адам исапта, ёлны озюнъиз тапарсынъыз.

Ёл узакъ дегиль, деселер де, Тейфыкъ озъ полкынынъ штабына яры геджеде келип чыкъты. О ерде эр кес озъ ишинеп мешгъуль, бири чыкъа, бири кире. Устав боюнджа теменна берип, хызметке кельгеннини бильдирген лейтенант озъ ёлланмасыны теслим этти. Подполковник Тейфыкънынъ ёлланмасына баягъы бакъты, сонъ:

— Сиз арбий мектептен кельдинъизми?— деди, бу вакъыткъа къадар не айтмай отурасынъ, дер киби онъа бакъты.

— Эбет, арбий мектептен сизинъ узурынъызгъа кельдим.

— Айса сиз секизге кетинъ, о ерде бугунъ чокъ гъаиплар олды,— деди лаф биткенини анылатыр киби, столындаки къагъытларны къарыштырып башлады.

Яш офицер секизинджини де тапты. Эр ерде онъа тез олмасыны, вазият агъыр олгъаныны, я да гъаиплар буюк экенини айтып ашыкътырдылар. «Бельки озъ полкыма барсам, меннен этрафлыджа субетлешир, полктаки вазиятнен таныш этерлер, я да, аз да олса, раатланмагъа усть-башымны къурутмагъа мусааде этерлер»,— деп тюшюнди йигит. Лякин вазият мында да ойле эди.

Полковникни вакъытсыз юкъудан уянткъанларындан онынъ чырайы чокъ гузель дегиль эди.

— Джебэге кельгенинъ чокътанмы? Урушта олдынъмы?— деди полковник, башыны котермей.

— Ёкъ, полковник аркъадаш, урушкъа даа кирмедим,— деди о къабаат ишлеген адам киби.

— Бизим энъ сийреклешкен ходжалыгъымыз къайсы?— деди полковник адъютантына бакъып.

— Экинджи рота, бугунъ анда эки офицер сырадан чыкъты,— деди адъютант.

Этрафны кене сукюнет басты. Бираздан полковник еринден турды. Къолуны Тейфыкънынъ омузына къойды:

— Сиз батальонгъа барынъ, комбаткъа айтынъ, мангъа телефон этсин.

Тейфыкъ полковникнинъ эмирини текрарлап, къаранлыкъта, къаыны къармалап чыкъаджакъ олды.

— Токътанъ!— деди полковник ве къапышы озю ачты, Тейфыкънен бирге тышкъа чыккыты.

— Я мен геджелейин батальонны насыл тапарым?

— Бир дакъкъа,— полковник алякъаджыны чагъырды, онынъ фамилиясы Ефремов экен. Полковник Тейфыкънынъ элини тирсегинден юкъары сыккыты:— Бу солдат сизни, керек олса, иненинъ делигинден кечирип, истеген еринъизге алып барыр. Сизге огъурлы ёллар ве мувафакъиетлер тилейим!— деп кеткенлернинъ артларындан бакъып къалды... Бесе-белли онъа бойле яш, даа барот къокъламагъан офицерни атеш ёлагъына джёнетмеге чокъ керелер сыра кельди.

Ефремов ишанчнен тез адымлай. Тейфыкъ исе къайда кельгенини, сафдашлары кимлер оладжагъыны бильмек истеп, ёлдашына токътамай суаллер бере.

— Сен озюнъ джебэге чокътан кельдинъми?

— Эки ай олды, лейтенант аркъадаш, аскернинъ омюри дакъкъа-ларнен исаплана дейлер, лякин, шукюр аллагъа, мына эки айдан берн урушамыз, даа джанымыз сагъ.

Олар бираз даа юрьген сонъ Тейфыкънынъ ёлдашы:— Бизим ротамыз тюневин акъшам къаранлыкъы баскъан сонъ, алдымыздаки юк-секликке уджум этти, душман къаранлыкътан къоркъа, кери чекильди, ама ярын, даа догърусы энди бугунъ, ярыкълангъан сонъ, къиймет къопарыр, буюк котек башлар,— деди.

Олар баягъы вакъыт индемей юрьдилер, экиси де озь ойларынен мешгъуль. Танъ агъарып башлады. Батальон ерлешкен ерге якълашкъанда, Тейфыкъ этрафына козь эте, дженк кеткенини косьтсрген атышмалар, аракетлер къыдыра, лякин огюнде такъыр чёлъ, анда-мында, энди сарарып башлагъан тикенлер, оларгъа чырмалгъан сармашыкълар... Кяде бир ярыкъландырыджы къуршунлар чибин киби учып къоналар. Тосат-тосат, юкъудан уянгъан киби, пулемёт тасырдап ала. Сонъ кене де сукюнет укум сюре.

— Шу пулемёт аткъан ерге баргъан сонъ, ашагъы тюшермиз, чюн-ки душмангъа якъын кельдик, дуймасынлар.

Олар бираз даа юрьген сонъ чукъурджа ерге энип, ёлларыны девам эттилер. Терен къазылгъан траншеяларгъа келип тирельдилер. Траншея бою бираз теккен сонъ, Тейфыкъ пармакълары уджуна къалкъып огге, душман позициясына козь ташлады. Оларнынъ джебэ ёлагъыны эслеп алды. Анда, тикенли теллер тартылгъан къазыкълар артында, топу ерге энген, яры янгъан бир танк тура. «Демек бу ерде бойле тынчылыкъ даима олмай экен, буюк котектен сонъ вакъытджа эр эки тараф тынып къалгъан»— деп ойланды. Ёлдашы онъа, «эгилип юринъ», деп фысылдады.

— Бизим къысымда чокъ оладжакъсынъызмы?— деп сорады Ефремов. Тейфыкъ индемеди, чюнки суальнинъ манасыны аягламады, индемей бираз даа юрьген сонъ:

— Бу не демек? Мен мында мусафирликте дегилим, сизлернен бсрабер дженклешмеге кельдим,— деди.

— Шай олса яхшы экен, сорагъанымнынъ себеби, билесинъизми, командирлер бизде аз, бизим ротамызда биле тюневинден бери командир ёкъ. Базылары келип, бир корюне де сонъ къайдадыр ёкъ олып кетелер, сизинъ мында къаладжакъынъыз яхшы,— деди о севинчнен.

Олар айланчыкълы траншеялардан отип, дым сртоле ичине кирдилер, ящиклер устюнде топ патронындан ясалгъан чыракъ тютөп ял-макъта эди.

Козьлерни бираз къаранлыкъкъа алышкъан сонъ, Тейфыкъ онъа бакъып тургъан бир офицерни эслеп, шу аш тим-тик турды:

— Сизинъ узурынъызгъа кельдим!— деп теменна этти.

Кичкене столчыкъ башында отургъан буюк кевделл адам еринден турды ве Тейфыкъкъа якълашты, онъа къолуны узатты:— Комбат Остапенко,— деди ве отурмагъа давет этти.

— Сонъ насыл бизни аман-эсен келип таптынъызмы?

Ялта педагогика техникумының музыка төгереги. Биринджи сырада солдан биринджи Абдул Тейфыкъ. Сагъдан биринджи Тейфыкъ Къуртмоллаев. Экинджи сырада солдан биринджи Энвер Арифов.

— Полковник манъа бу ерлерни озъ азбары киби билъген бир ёлдаш берди, бурунымизны къанатмай алып кельди,— деди Тейфыкъ кулер юзынен.

— Яхшы,— деп комбат старшинаны чагъырды. Алчакъ дазушнен онъа нелердир эмир этти. Старшина къайдадыр, ёкъ олып кетти. Сонъ комбат Тейфыкътан не ерден олгъаныны, джебэнинъ о тарафында, халкълар арасында насыл лафлар кеткенини, яшайыш недай олгъаныны, тюкянларда не тапмакъ мумкюн экенини сорал башлады.

— Билесинъизми,— деди Тейфыкъ,— вазист агъыр олса да, халкъ арасында тюшкюнлик сезильмей, арбий кишилер олсун, адий халкъ олсун, эписи душманын котеклеп, аркъасына къайтарымыз, деген фикирде, эр кес Гитлерни сёге, джебэден яхшы хаберлер беклей.

— Шай, достым, лякин техника етишмей, эгер танкчыларымыз, авиация бизге кереги киби къолтуткъан олса эдилер, биз де ачыкъ агъыз дегильмиз, душмангъа дюньянынъ къач буджакъ олгъаныны костерир эдик. Лякин не япарсынъ, шимдилик техникамыз оларнынъ кинден аз, биз буны яхшы билемиз. Бойле вазнет чокъкъа бармамакъ керек, бизлер рухтаи тюшмеймиз, эм снъеджесимизге шек-шубемиз ёкъ.

Старшина келип столчыкъкъа бир фляга ве эки алюмин мешребе къойды. Комбат индемей мешребелерге спирт тётти:

— Джебэге келювинъиз мунасебетинен!— деп токъуштырып ичтилер. Кескин спирт мусафирнинъ рухыны котерди. Оны штабдап тез-тез озгъаргъанларына, полковникнен лаф этип оламагъанына джаны агъыргъан эди, энди комбатнынъ сыджакъ мунасебети ве ракъыннынъ тесиринден озюни сербест ис этти, юрегининъ бузу йнберди.

Ертоледе бир офицер даа ята эди, бираздан о да еринден турып, оларнынъ столына якълашты ве Тейфыкъкъа элини берип:

— Таныш олайыкъ — замполит Макаров,— деди. Тейфыкъ еринден турып, онынънен таныш олды. Макаров да ичти. Ондан сонъ лаф девамлы олды. Олар дженктен эвель къайда чалышкъанларыны, нелернен меракълангъанларыны хатырладылар.

— Манъа бу ерде сизнинъ душманынъыз тынч отургъан киби келе,— деди Тейфыкъ комбаткъа.

— Олар геджелери тынч огура, меляике кесилелер. Къаранлыкъ-тан къоркъалар. Бизлерде сонъ куньлерде, гъаиплар чокъ олды, ондан башкъа биз оларгъа къаранлыкъта да косътерир эдик ама.

Тейфыкъны биринджи пулемётчылар взводаына командир таин эттилер. Къысым командирлерини о гъайрыдан бакъып чыкъты. Озь взводаынынъ аскерлерини даа яхшы бильмесе де, старшинанынъ ярдымынен тез вакъытта, оларнен де таныш олды.

Саба, тапъ ярыгъы ерге тюшер-тюшмез, душман башта топ, сонъ миномёт атеши ачты, эсас уджюм, кунъ эвельси, бизим аскерлеримиз къолгъа кечирген юксеклик ичюн башлады. Кунъ бою девам эткен уджюмлерге бакъмадан, дженкчилеримиз юксекликни бермедилер. Яралыларны мытлакъа эвакуация япмакъ керек эди. Акъшам къаранлыгъы басып, атышлар тынгъан сонъ, комбат, рота ве взвод командирлерини озь ертолесине топлады. Оларгъа кери чекильмек эмири кельгенини бильдирди. Эмир муджиби 10—12 километр аркъагъа чекилип, озь сафларыны толдырмакъ ве о ерде, кунъ эвельси азырланылгъан джебз ёлагъында пекинмек керек эдилер.

Озь позицияларыны ташлап кеткенлерини душмангъа бильдирмек ичюн, махсус къалдырылгъан къысым вакъты-вакъты иле автомат, пулемёт атеши ачып турды. Яралыларнынъ сайысы чокълашкъан сонъ оларны авуштырмакъ да къыйынлашты, санитарларгъа эр бир взводдан махсус ярдымджылар таин олунды. Чекилюв арекети къатты план эсасында япылгъанындан душман оны дуймады. Махсус къалдырылгъан къысым да аман-эсен, сабагъа якъын озь къысымларыны келип тапты.

Агъыр урушларда хырпалангъан батальонгъа, эки кунъ раатлыкъ берильди. Олар марш роталары ве госпиталлерден тедавийленип джебзге къайткъанлар эсабына озь сафларыны текмилледилер.

Тейфыкъ янъы кельгенлер арасында чатмакъаш, эсмери, козьлери зейтюн киби къара бир йигитни эсле, ондан:

— Не ерденсинъ йигит?— деп сорады.

— Мен дагъыстанлым, бир ай къадар госпитальде тедавийленип «тамирден» чыкъып кельдим,— деди йигит незакетнен.

— Пулемётнынъ тилинден анълайсынъмы?

— «Максим»ни бильмеген аскер, аскерми?— деди о, сырма киби тишлерини косътерип, кульди.

— Бизим пулемётчылар взводаына къошулмакъ истесенъ берабер дженклеширмиз,— деди Тейфыкъ. Яш йигит Султанбек лейтенантнынъ взводаында къалмагъа истегенини бильдирди.

Тейфыкънынъ взводаына чешит миллетлернинъ векиллери топлангъан эдилер. Султанбекни Тейфыкъ пек бегенди. Чюнки о даима шенъ, къызматабан ве сыджакъ къанлы бир яш эди. О фурсат таптымы командирден оны разведкагъа ёлламаларыны риджа эте.

Командир бир кунъ оны янына чагъырды:

— Истейсинъми сени снайпер япайыкъ? Сен тюфегини яхшы билесинъ, мергин атасынъ. Снайпер тюфегининъ насыл экенини озюнь билесинъ. Озюнье тена ве къолайлы ер сайлап алмагъа да бильсенъ етти. Эгер авеслигинъ олса огренип къал, пешман этмесинъ. Батальонъмызда теджрибели снайперлер барлар, олар санъа бу зенаатнынъ сырларыны огретирлер,— деди.

Султанбек къуванчнен разы олды. Чокъкъа бармай снайпер тюфегини менимсе, «авгъа» чыкъып башлады. Биринджи мувафакъиятлери яхшы эди, лякин чокъкъа бармай озю де къамачавгъа тюшти. Бахтына миномётчылар ярдым эттилер, ондан башкъа иши биткен эди.

Июльнинъ сонъларында Тейфыкъ биринджи кере яраланды. Сагъ элини мина осколкасы яралады, лякин о сафтан чыкъмады, озь медицина эмширелерининъ корьсеткен ярдымынен къанаатленди.

Джебзде ялынъыз уджюмге кеткен дегиль де, мудафаада тургъанда да куреш тынмай. Козьге чарпкъан киби арекет корюнмесе де, дуйдырмай оладжакъ уджюмлерге азырлыкъ кете, эр эки тараф да кучь

топлай. Ама къайсы ердс, не вакъыт уджюм оладжагъыны кимсе бильмей. Шу себептен даима козь-къулакъ олмакъ керек. Аскерлер де ойле вакъытларда раат отурып оламайлар, олар махсус аясалгъан деликлер, аралыкълардан душман позициясыны козетселер. Анда насыл денъишмелер олгъаныны, душманнынъ мерамыны бильмеге тырышалар. Эр бир давуш, арекет эсапкъа алына. Теджрибели офицерлер шу ог ёлакъта олып кечкен уфакъ-тюфек денъишмелерни козьден кечирип, джебэдеки вазнетнинъ насыл оладжагъыны, купъ эвельден янъылмай айталар.

Эгер душман разведкасы бизим окопларны атешнен тешкерип башласа «фуртуна» беклениле. Вакъыт-вакъыт анда-мында, автомат, пулемёт тасырдап алса, эр эки тарафтан самолётлар учсалар, бу джебэнинъ адий «иш» купю, азырлыкъ кете демектир. Эгер аскерлер танк гудюрдисе ишитселер, топчылар исе чешит нокъталаргъа атеш ачып башласалар, демек тезден уджюм башлайджакъ, ойле вакъытта аскерлернинъ рухы котериле, чюнки беклеп отурмакъ кыйын ола.

Тейфыкъ хызмет эткен батальонда исе бойле аллар сезильмей, бес-белли янашаларндаки кысымларда азырлыкъ кете. Аскерлер шай тююнелер. Чюнки оларгъа вакъытындан эвель команданлыкънынъ планлары беян этильмей. Шу себептен олар, душманнынъ аретлерине козь этип, озьлериндже нетидже чыкъардылар, яни оларны не беклегенини бильмеге тырышалар.

Энди дивизияда да вазнет джепкиннъ биринджи куньлериндеки киби дегиль, о куньлерде бизим кысымларымыз эп шаркъкъа чекиле эдилер. Ойле вакъытларда полкларда тертип ве къолларында олгъан техниканы сакъламакъ къолай дегиль эди. О вакъытларда купьдюз энъ къатты атышмалар къайда кеткенине бакъып, душман не ерлерден ярып кечмек истегенини биле эдилер. Орманларда, сарымда къалгъан кысымларымызнынъ къалымтылары келип дивизиягъа къошула эди. Сарымдан чыкъканларны тешкере, сафкъа къоша ве кене де джсикки девам эттирмеге имкян яратыла эди. Шай этип, дивизия озь гъаипларыны толдыра, сонъра мешакъатлы урушларда сафы кене сийреклеше эди.

Дженклешмек ичюн, эвеля, келишкли ер тапмакъ керек ола. Къайда олса-олсун, дагъ ичиндеми, дере-тёпелердеми, я да мейдан чёллик ердеми, аскерлер душман корюледжек киби ерлерни арайлар, эм ойле япмакъ керек ки, душман сени корьмесин. Душман аскерлери де шу макъсаднен иш коре даа... Онынъ ичюн, даа уруш башламаздан эвель, эр эки тараф озьлерине эльверишли ерни алмакъ ичюн чокъ керелер чарпышалар. Энди ерлер белли олгъан сонъ исе кызгъын иш башлай, аскерлер озюни сакъламакъ ичюн чешит теренликте чукъурлар къазалар.

Аскер озюне эв-къале къура. Душман чапкъылса сакъланмакъ ичюн, уджюмге кетмезден эвель озюне ёл ачмакъ ичюн бутюн чарелерни коре. Эм шу агъыр топракъ ишлерини о, шарант насыл олгъачындан къатий назар, абул-къубул дегиль де, кучюни аямай япа. Чукъур не къадар терен олса, сагъ къалмакъ ишанчы о къадар арта. Аскер траншеяларда озюни хавфсыз ис эте. Дженк мейданы аскер ичюн ялынъыз атышмакъ, котеклешмек дегиль де, айны заманда, агъыр иш мейданыдыр...

Кимерде суткаларнен чекишип къазгъан ерлери бир саатлик уруш ичюн япылгъаныны биле-биле, къан терлерине пишип чалышалар, ама уджюмге котериджи ракеталар атылдымы, бир сёзсиз озь окопларыны ташлап уджюмге кечелер, сонъ, чокъкъа бармай, гъайрыдан кене янъыларыны къазып башлайлар. Бойлеликле, мердивен басамакълардан юрген киби озьлерине енъишке ёл ачалар.

Командирлерге даа зор ола. Олар позиция тапмакъ борджлылар, чюнки онъа тек озю ичюн дегиль де, озь взводы, ротасы, батальоны ичюн къайгъырмакъ керек. Озь кысымларыны яхшы ерге ерлештирсе, гъаип аз ола. Бу меселе эльбетте, буюк усталыкъ талап эте, эм ойле

1935 сенеси. Педтехникумны битиргенлер. Экинджи сырада аякъ устюнде (солдан) биринджи Абдул Тейфыкъ, экинджи Тейфыкъ Къуртмоллаев, дёрдинджи Энвер Арифов.

усталыкъ ялынъыз арбий уставларны огренмекнен менимсенильмей, дженк теджрибеси керек ола.

Тейфыкъ биринджи вакытларда озюнинъ пулемётчыларыны не ерде къоймакны, насыл ерлештирмекни рота, я да батальон командирлеринден сорап арекет эткен эди, сонъундан, кет-кете меселенинъ сырыны озю яхшы огренип алды. Куньлернинъ биринде, комбат Остапенко акъшам кеч олгъанда Тейфыкъны озь ертолесине чагъырды. Тейфыкъ анда баргъанда комбаттан башкъа замполит Макаров да бар эди.

Умумий лафлардан сонъ комбат Тейфыкъкъа:

— Разведкаджыларымыз бир афтадан берн «тиль» авлап юрслер, лякин бутюн ынтылышлары истиджесиз, учь адам гъаип эттик, экиси яралы ята. Олар текмиль рухтан тюштилер, ярдымгъа мухтаджлар,— деди.

— Фикиринъизни ачыкъ айтынъ, майор аркъадаш,— деп онъа дикъкъатнен бакъты Тейфыкъ.

Макаров элини Тейфыкънынъ тизине къойды:— Сенинъ взводынъ да пек атик, мергин аткъан бир йигит бар, дедилер.

— Сиз гъалиба Султанбекни айтасынъыз?

— Эльбет о, шу дагъстанлы йигит.

— О керчектен де ачыкъкозь йигит, берильген эмирлерни буюк чеберликнен иджра эте, эм менден чокъ керселер оны разведкагъа ёлламамны сорагъан эди. Лякин о бойле месуль вазифени ялынъыз озь аркъадашларынен берабер япа биле.

— Яхшы,— деди комбат,— о озюнинъ энъ ишангъан аркъадашларындан бирини алсын да, бизим разведкаджыларымызгъа къошулып кетсинлер. Лякин чокъ адам керекмей, учь адам, энъ чокъу дёрт адам. Вазифе сонъ дередже джиддий. Душман бизим макъсадымызны анъласа керек, эр ерни пекитип, бсклеп тура, шунынъ ичюн башта козетюв noktаларындан кирмек ичюн ер тапмакъ керек, бу ишни мен сизге авале этем, сиз не дейсинъиз?

— Ишанчынъызны акъламагъа тырышырым, майор аркъадаш!— деди Тейфыкъ еринден туруп.

— Биз сизге ишанамыз,— деди Макаров,— эм сизден башкъа бу ишнинъ астындан чыкъаджакъ кишимиз ёкъ. Ама текрар айтам, мында ялынъыз къараманлыкъ дегиль де, сувукъкъанлыкъ ве сакътлыкъ да керек, чюнки, майор айткъаны киби, эвельки арекетлер нетидже бермесе де душманнынъ козюни къоркъутмагъа ярадылар, айтаджакъ-тым, олар бизим разведканы эр ерде беклеп туралар.

Бу месулиетли вазифени алгъан Тейфыкъ экинджи куню, бизим окоплардан, душман позицияларыны бойдан-бойгъа дикъкъатнен козетип чыкъты, не ерден сокъулмакъ онъайтлы олгъаныны огренди, лякин гедже япылгъан араштырувлар нетидже бермеди. Кунъдюз о топчыларгъа ве озь пулемётчыларына, уютю этильмеген ерлерге бир къач кере кучлю атеш ачмаларыны эмир этти. Чюнки ойле вакъытларда душман арекетке келе, онынъ атеш нокъталары не ерде гизленгени белли ола. Комбатнынъ эмиринен шай да яптылар. Кунъ эвельси чешит ерлерде гизленген сержантлар душманнынъ пулемёт, миномёт нокъталарыны озь карталарына къайд этип алдылар. Музакереден сонъ энъ телюкесиз ерни сайлап, шу ерден душман позициясына кечмеге къарар берильди.

Разведкагъа Султанбек ве онынъ молдован досты, батальон разведкасындан эки аскер — эписи олып дёрт адам сабагъа якъын, яни гедже саат учте аман-эсен душман пекинтилеринден кечип, учь акъкъайын тереги арасында гизленген пулемётчыларгъа уджюм эттилер. Душман аскерлерининъ эки сааттен, эки саатке алмашкъанларыны биллип, энъ онъайтсыз вакъытта оларгъа якълаштылар, шай олса да эр шейни эвельден корьмек кучь. Эгер оларны вакътындан эвель коре къалсалар, топчыларымыз атеш ачып, разведкаджыларнынъ аркъаларына къайтмасыны теминлемек керек. Эгер операция мувафакъиетли кетсе, бизимкилер башкъа тарафтан кучлю атеш ачып, душманны шашмалатмакъ керек эдилер.

Къыркъ бир сенесининъ сувукъ ноябрь геджеси. Олар не къадар сакът олсалар да, пулемёт нокътасына беш-алты метр къалгъанда, токътамай авада атылып тургъан ярыкъландырыджы къуршунларнынъ зиясы астында, къар устюнде, акъ халатларнынъ джылышайткъаныны душман бекчиси сечти ве шу анъ авагъа къызыл ракета котерильди, къиямет къопты. Дёрт тарафтан къуршун ягъмуры септириле башлады.

Разведкаджылар да атеш ачмагъа меджбур олдылар. Пулемёт артында яткъан эки фашистни ольдюрюп, окоп ичинде къолларыны котерген фашистни сюрөп чыкъарды ве артларына чекиле башладылар. Эр эки тарафтан да токътавсыз атувлар девам этти. Операцияны козетип тургъан Тейфыкъ, янына эки аскерни алып, ярдымгъа атылды. Султанбекнинъ аркъадашы агъыр яраланды ве ёлда кечинди.

Эсир алынгъан фашист аскери, къаршылыкъ косьтермей, атеш ичинден сагъ чыкъмакъ истесе керек, озь истегинен бизим тарафкъа джылышты. Ниает, оларны бизим огдеки окопларымызгъа тартып тюшюрдилер. Бу вакъыт Султанбек инълеп, йыкылды. Онынъ валенкасы къангъа толгъан эди. Блиндажгъа кирсетип, союндырды ве ярасыны темизлеп багъладылар. Къуршун онынъ аягъыны тизинден юкъары тешип кеткен, лякин кемикке тиймеген. Онъа аджеле ярдым косьтерген сонъ, чанагъа къойып аркъагъа, яралылар топлангъан нокътагъа алып кеттилер. Молдован йигитни де топракъкъа теслим эттилер.

Султанбек бир айгъа бармай даа акъсап юрьсе де, озь къысымына къайтып кельди. Косьтерген джесюрлиги ичюн «Батырлыгъы ичюн» медалинен мукафатланды. Тейфыкъ озюнинъ джесюр сержантыны,— Султанбек энди сержант эди — озь догъмушы киби къаршылап алды. О вакъыт батальонда 10—12 километр узакълыкътаки бир койни къолгъа кечирмек ичюн азырлыкъ кете эди. Онъа япыладжакъ уджюм планы дивизия штабында тасдыкъланды. Шай олса да, уджюмни догъру-

дан-догъру япмакъ имкяны ёкъ, чюнки этраф ачыкълыкъ, эр ер корюне, койде исе фашистлернинъ экинджи мудафаа ёлагъы пекинген, ондан да башкъа, о ерде якъарлыкъ ве техника базалары бар. Койни СС къысыллары къорчалай эдилер.

Уджюмни гедже къаранлыкъында башлап, башта шимальден къатты атеш ачаракъ, душманнынъ эсас кучълерини о якъкъа джелъп эткен сонъ, дженюп беттен ярып кирмек планлаштырылгъан эди. Уджюмге танкларымыз да къошуладжакъ, олар тикенли теллерни узюп, миналар арасындан азырлангъан ёлнен, пияделеримизге ёл ачмасы козьде тутула. Лякин операция планлаштырылгъаны киби олып чыкъмады. Танклардан бири минагъа огърап сырадан чыкъты. Узун муддет дженкешмек керек олды, эр эки тарафтан да гъаиплар чокълашты. Бизим къысылларымыз койге кирселер де экинджи куню оны ташлап чыкъмагъа меджбур олдылар. Лякин о ердеки пекинтилерден, якъарлыкъ анбарларындан эсер биле къалмады.

1941 сенесининъ сонъунда, къыркъ эки сенесининъ башында Великие Луки шеэри этрафларында олып кечкен токътавсыз дженклерден сонъ душманнынъ эсас кучю эксильди. Теркибинде 175-нджи полк ве Тейфыкънынъ батальоны олгъан 57-нджи дивизия Великие Луки ичюн дженклерде огъ сафларда урушты.

Шу гедже урушында Тейфыкъ экинджи кере агъыр яраланды. Топ снарядынынъ парчасы онынъ янбашларыны тешти, чокъ вакъыт къар устюнде эссиз ятты. Оны саба ярыкъланып башлагъанда таптылар. Дигер яралыларнен берабер оны да, джебэден чокъ узакъта олмагъан медсанбаткъа озгъардылар.

Тейфыкъ къапыгъа якъын ерде пол устюнде ята. Къапы исе яхшы къапалмай, аралыгъындан сувукъ кире. О пек ушюсе де, кимсеге бир шей айтып оламай. Эси-де келе, де кете. Къайда олгъаныны бильмей.

Эси кельгенде ойлана: «Эгер озъ штабында олса, ерде дегиль де тахта устюнде, собагъа якъын ерде ятаджакъ. Ротада олса ерге тёше-ли чам пытакълары устюнде олмакъ керек. Мында сувукъ, эм де къаранлыкъ». Янашасында инълеген, сандыракълагъан, агъыр нефес алгъан адамларны сезе. Къаранлыкъта кимдир сакътлыкънен юре. Вакъты-вакъты иле этраф бирден ярыкълана, къапы ачыла, адамлар ичереге бир шейлер котерип келелер, юклерини ерге ташлап, тёше-ли тобанны тюзетелер. Къапыдан киргенлер мытлакъ Тейфыкънынъ аякъларына сюрюнелер, кимдир бу адамны бу ерден алмакъ керек, дей. Лякин бундан сонъ да Тейфыкъны кимсе еринден къыбырдатмай.

Къапы къапалгъанынен кене къаранлыкъ чёкти, нефес алмакъ зор, ода ичи тунчыкъ... Тейфыкънынъ козю юкъугъа кете, сонъ абдырап уяна, агърылардан нефеси токътала, дерсинъ, кимдир онынъ тинини бургъунен теше, къыбырдап оламай. Башы астында илядж сасыгъан тобанларны бир ерге топлайджакъ ола, ама агъры оны къыбырдатмай.

Кимерде о озюни озенде ялдагъан киби ис эте, охшып башлай, мында тер, къан, сасыгъы кескин илядж къокъусынен къарыша. Тейфыкъ ойле вакъытларда: «Демек мен яралым, мени охшуткъан наркоз сасыгъы олса керек»,— деп тюшюне.

О, гедженинъ дер маалинде уянды, орталыкъ чым-чырт, Эр кес юкълэй. Кошеде одун обасы янындаки ящик устюнде чыракъ яна, онынъ сарышыен алеви, къуруп къалгъан чичекнинъ япрачыгъына ошай. Шу чыракънынъ тепренип тургъан алевине бакъкъанда Тейфыкънынъ къулагъына узакътан насылдыр бир патлав давушы кельди. Эв титреп алды. О этрафкъа козь этти, ёкъ бу адам отургъан эвге бенъземей, итимал кой мектебининъ бинасыдыр. Диварларда бир вакъытлар асувлы тургъан ресимлернинъ излери сезилип тура. Эвнинъ ортасында тенеке соба яна, онынъ этрафында адамлар яталар, сакъаллары оськен, чокъусы къанлы бинтлернен оралгъан, кимерлерининъ аякълары, къоллары гипс ичинде. Бириси дивар янында отурып юкъ-

лай, де бу якъкъа, де о якъкъа саллана, яралы башыны ерге къойып ятып оламай...

Тейфыкъ чокъ вакъыт тавангъа бакъып, бу ерге насыл келип тюшкенини, не ичюн агърыдан кыбырдап оламагъаныны хатырламгъа ынтылды. Лякин олмады. Акъылында ялынъыз бир аджджы седа, янындан чапып кечкен бир аскернинъ «Ятынъ!»—деп багъыргъаны къалды. Ондан сонъ даа нелер олгъаныны козю огюне кетирип, хатырлап оламады.

Шу давуштан сонъ тютюн, топ патлавы, танк копчегининъ гыджырдысы, сонъ, чам пытакълары тешели чукъур: халаты къангъа былашкъан арбий экимнинъ ёргъун ве серт юзю... Юкълап къалдымы, ёкъса эсини джойдымы?.. Я ондан сонъ не олды, шу койни бизимкилер алып олдылармы?

Кене юкъугъа кетти. Озюни шу эвде, тобан устюнде дегиль де, топракънен къарышыкъ къар устюнде зан этти. Къайдандыр самолёт сеси ишитильди. Шу анъ зенит топлары атып башладылар, эр ким уянды, эр кеснинъ кзулагъы топларнынъ гудюрдисинде ве эп якъынлашмакъта олгъан самолёт давушында; эр ким беклеп тура, башта яваштан, сонъра кеттикче кучълешкен бомба сызгырувы, дешет... Тейфыкъ, пол тахталарына кирмек истер киби ята, дерсинъ, бу тахталар оны кюртараджакъ, олюмден сакълайджакъ. Нефес алмасы зор.

Сызгырув эп арта, сонъ ер-кок титрей, собадан куль, атеш учкунлары сепиле. Патлавдан атылып кеткен пенджерен сувукъ ель кирди, тышта кимдир, «аначыгъым», деп кычырды. Бираздан патлавлар узакълаша башлады, дерсинъ о ерге уфакъ бомбалар тюше, ялынъыз ер, эр патлавдан сонъ, урккен киби титреп ала...

— Эмшире, эмшире!—деп багъыра кимдир, ярдымгъа чагъыра.—Тез олунъ, олеятырым!.. Онъа кимсе джевап бермеди, ярдымгъа да бармады, чюнки эв ичинде эмшире ёкъ эди. Бираздан ичерн агъыр яралыны алып кирдилер. Онынъ кзулагъы янындан къан чыбыра, эмшире шашкъанындан явлыгъынен онынъ ярасыны тыкъатаджакъ ола.

— Олеятырым эмшире!—деп кошеден кене шу сес текрарланды.

— Шимди барам,—деп эмшире яралыны къайда яткъызайым, дер киби этрафына козь ташлады, сонъ, ер тапамай оны къапы янындаки ящиклер устюне яваштан яткъызды:

— Бир дакъкъа сабыр эт,—деди, чантасындан шахсий пакетлерни алды ве яралынынъ башыны байлап башлады. Яралы эсини джойды, эмширенинъ эллери устюне эгильди. Эмшире оны тизинен тиреп къалды. Эки енгиль яралы ямпийип къалгъан собаны котерди, ерлештирдилер. Шинеллерининъ этеклеринен ерде янып башлагъан тобанларны сёндирдилер.

Эмшире яралынынъ башыны байлагъан сонъ, къан токътадымы ёкъмы, дер киби бир анъ онъа бакъып турды. Бинтлер тезликнен алренкке боялды. Эмшире чантасындан кене бинт чыкъарды, онынъ ярасыны сыкътырып байлады. Сонъ шпричке илядж толдырып, деми ярдымгъа чагъыргъан яралыгъа ашыкъты, лякин онъа энди ярдым керекмей эди. О серилип ята, топракъ туюсуне кирген бетинде аят алямети ёкъ.

Эмшире яваштан пенджере бетке адымлады онъа омузыны тиреп сусып къалды. Ёргъунлыкътан ве яныкътан энди бир шей ис этмей, олюмнен сыкъ-сыкъ расткелишювден онынъ юреги къатып къалгъан.

Тейфыкъ эмширеге бакъып къалды... 1941 сенесининъ изинда штаба тыпкъы шу эмширеге бенъзер яш кызчыкъны корьген эди. Шимди оны хатырлады: машина толу агъыр яралыларны атеш туюнден алып кетейткъан эмшире, ёл четинде кене бир группа яралыны коре. Олар да ярдым беклеп турмакъта эдилер. Эмшире оларны корип шашмалай, машинасында исе ер ёкъ, не япсын? О машинаны токътата: «Сиз мени бу ерде беклеп турынъыз, мен буларны ташлап мытлакъа сизлерни де келип алырым»,—дей, шоферге тез айдамасыны

эмир эте, лякин артына бир даа къайтып оламай, бир-эки сааттан сонъ о ерде энди душман аскерлери адымлай эдилер. Олар яралыларны эсир алмай, автомат атешине тутып, озъ ёлларына девам эте тургъанлар.

Тейфыкънынъ козю огюнде окюнчнен агълагъан шу къызчыкъ пейда олды.

— Мария!— деп эмширеге мураджаат этти башы бинтнен оралгъан яралы,— сен окюнме, не япаджакъсынъ? Онъа баргъан олсанъ, бу яралы джан береджек эди, сен экиге болюнип оламазсынъ. Мында сенинъ къабаатынъ ёкъ, окюнме... Эмшире озюни тутып оламады, окюр-окюр агълап башлады.

Шу ерде яткъанлар энди душман ичюн къоркъунчлы адамлар дегиль эдилер, олар энди дженкчилер сафындан чыкъкъанлар, лякин бунъа бакъмадан дженк мында да девам эте, токътамай. Турмадан топ, бомба, миномёт атеши шу чаресиз яралыларнынъ устюне ягъыла. Мында, медсанбатта исе, оларнынъ джанларыны сакъламакъ, слюм панджасындан къуртармакъ ичюн куреш кете.

Эмшире озюне келип этрафына козь этти. Сонъра азбаргъа чыкып, эки аскернен къайтып кельди. Олар олюлерни алып чыкътылар. Пенджерени тахта парчаларынен, чувалларнен тыкъаттылар. Эвнинъ ичини кене къаранлыкъ басты. Тютеп сёнген чыракъны кене якъмакъ керек олды. Чокъкъа бармай ичери, мыйыкълары чаларып башлагъан санитар кирди, аркъасындаки термосны ерге къойды. Этрафкъа нокъут шорбасынынъ лезетли къокъусы даркъады. Яралылар къыбырдана, раатсызлана башладылар. Оларны ашаткъан сонъ, санитар Тейфыкънынъ башыны тизи устюне къойып, онъа да бираз ашатты. Эм ашыкмай, оны терлеткендже ашатты. Тейфыкъ ёрулды. Санитаргъа, сагъ олунъыз, деп ерине яткъызмаларыны риджа этти.

— Сен, йигит, ашамагъа тырыш, аштан да файдалы илядж даа ич кимсе тапмады, аш бутюн яралыларны тюзеткен илядждыр. Ашасанъ, юкъласанъ бир афтадан аяккъа турарсынъ,— деп Тейфыкънынъ къара перчемини сыйпады.

Эм керчектен де сыджакъ аш Тейфыкънынъ вуджудыны иснидирди, агърылары да эксильген киби олды. Козю юкъугъа кеткенде кимдир:

— Кене келелер!— деди.

— Ашамагъа бермей, пезевенк!

Кимдир, бириси, агъламсырады, кене бири сёгюнди.

Самолётнынъ давушы эп якъынлады. Онынъ копчеклери эвнинъ тёпесине тийип кечкен киби олды, лякин бомба ташламады. Яралыларнынъ чырайлары ап-акъ кесильди. Бойле вакъытларда, не олса да тез олсун!

Учюнджи куню Тейфыкъны Макаров келип ёкълады.

— А-а... Сен мында экенсинъ де, бизлер сени узакъларгъа алып кеткендирлер, белледик, яхшы, мындан тез тюзелип къайт, сени сабырсызлыкънен беклеймиз,— деп, кягъыткъа оралгъан эки портакълал ве папиросларны онынъ башы тюбюне сокъты. Сонъ эмширени чагъырды:

— Сиз бизим командирни мында даа чокъ тутаджакъ оласынъызмы?— деди.

— Онынъ озюне багълы, эгер вай оледжегим, деп кълалтырап отурмаса, тезден тюзелип кетер,— деди.

Яралылар кулюштилер. Тейфыкъ энди озюне келип башлагъан эди. Эмшире одада олмаса онъа бир шейлер етишмеген киби келе. Шу яш эмширенинъ нурлы козьлеринен расткелишкенде кокюс къафесинде бир шейлер приген киби ола. Сыджакъкъанлы къызгъа эм бакъа, эм де аджына. Чюнки заваллы гедже-куньдюз яралыларнынъ аскъысына чыдай. Кимерде оны акъсыз ерде акъаретлегенлер де тапыла. Лякин эмширенинъ онъа джаны агъырмай, о кене озъ ишини бакъа бере. Оларнынъ гонъюллерини алмагъа тырыша.

Замполитнинъ келип ёкълагъаны, достча субети, батальонда оны

беклегенлерни, Тейфыкны рухландырды. Янында яткъан бир эли тир-сегинден ёкъ, уйкен лейтенантнен, Макаровнынъ кетирген селямыны пайлашып, къомшусынынъ гонълюни алмагъа тырышты.

— Билесинъизми?— деди уйкен лейтенант, небеттеки самолётларнынъ даушы тынгъан сонъ,— мен фашистлернинъ дженкешюв усулларыны энди яхшы билем. Башта оларнынъ авиациясы бизим къысылар ерлешкен ерни тойгъандже бомбалай. Сонъра артиллерия девамлы атеш ача, мына бундан сонъ танклар ве дигер механизмлер уджюм эте, оларнынъ артларындан, автоматларындан къурушун ягъдырып, пияделер чапалар...

— Сизинъ айткъанларынынъ догъру, лякин о усул дженкиннъ биринджи кунълеринде шай, къурулгъан саат киби кете эди, энди кучъке къаршы кучъ тура, эм кеткен сайын душманнынъ къувети эксиле, ойле исе де, чокътан-чокъ гъаипларгъа бакъмай олар кене эп огге ынтылалар. Не къадар тырышсалар да, эвельки вазиегъ кыйтмаз, бизлер энди дженкешмеге огрендик, корерсинъиз, чокъкъа бармаз, душманны бизлер де котеклеп башлармыз. Шу «енъильмез» ордунынъ да агъыз-бурунынъ эзермиз!— деди Тейфыкъ субетдешине.

— Шай, достым, лякин мен энди сафтан чыкътым, о къуваччы кунълерни манъа коръмек, шу джеллятлардан акътыманымны алмакъ къысмет олмайджакъ, сагъ къалсам биле яры джаннен яшайджакъым,— деди уйкен лейтенант ве терен кокюс кечирди.

— Яры джаннен дегиль бутюн джаннен яшарсынъ. Бизлер даа оларгъа яхшы этип запарта чекермиз,— деди Тейфыкъ.

О эмширенинъ арекетлерине козь къыйыгъындан бакъып турды. Шу къызынынъ бир вакъыт озюни джоймагъаны, бомбалар тюшкенде де, шимдики киби арекет эткени оны айретте къалдырды. Устунде къаннен лекеленген халатыны ташлап, кяде бир офицер къушагъыны байлай, гимнастёркасыны тюзете, эр бир ишни эминликнен япа. Озю узун бойлу, тюз эндамлы, акъайларнынъки киби къыска этип къыркъылгъан кестане тюс сачлары, ири сырлы козълери, кулюмсирегенде агъызында сырма киби тизильген тишлери инсанны бир кереден мефтун эте. О шимди къарт санитаргъа:

— Максимыч, сиз бираз одун даа кетирип собагъа якъын къой-ылъыз. Сонъ геджелейин чыкъып юрмесинъиз, одунлар да саркъар,— деди. Тейфыкъ яткъан тарафкъа назар ташлап, сёзюни девам этти.— Ишинъиз биткен сонъ, анавы къапы тюбюнде яткъан офицерни бу ерге ерлештиргеме ярдым этерсинъиз.

— Шимди, бир дакъкъадан, Мария Кондратьевна, эки къучакъ одун даа кетирейим де, сонъ авуштырырым,— деп санитар тышкъа чыкъып кетти.

Тейфыкъ, озюне кельген сайын, юрегинде насылдыр бир раатсызлыкъ асыл олгъаныны дуя башлады. Эмширени бир кунъ коръмесе тарсыкъа, коръгенде эеджанлана.

Яшлыгъындан офицер олып, арбий къаиделерге бинаэн, башкъаларыны укъом этмеге, олар ичюн къайгъырмагъа алышкъан йигит, озю акъкында къайгъырмагъа бильмей эди. Энди шу яралылар арасына тюшкен ве озю биревлернинъ ярдымына мухтадж олгъан сонъ, фикири де тюрлене башлады. О энди озъ озюни аджыгъан киби ола. Шу олюм-къалым вакътында бу ерде тесадюфен расткелишкен эмширенинъ къайгъырувлары, онынъ сыджакъ сёзлери, шу сёзлерни о эр бир яралыгъа айтса да, эр ким, не ичюндир, тек онъа айтыла беллей — берекетли топракъкъа тюшкен урлукъ киби, тез филис аттылар. Тейфыкъ насылдыр назик ве эеджанлы дуйгъу оны терк этмегенини сезе башлады...

Улу Ватан дженки йылларында Совет къадын-къызлары да умумхалкъ куруешине озълерининъ салмакълы исселерини къоштылар, джебэни медицина мутехассысларынен темин этювде, алякъа къысыларында, зенит топлары дивизионларында, авиацияда къадын-къызлар да эркеклернен берабер, омуз-омузгъа берип дженкештилер.

1945 сенеси. Чехословакия. 175-нджи окъчылар полкы. Экинджи сырада (аякъ устюндекилер), солдан: капитан Дедов, капитан Шевцов, уйкен лейтенант Качаев, уйкен лейтенант Назаров ве полк командирининъ адъютанты Ниязий Тантава.

1934 сенеси. Педагогика техникумы студентлери язлыкъ таътильде. Огъде, солда Абдул Тейфыкъ, сагъда Эскендер Караев.

Тейфыкъ энди аякъкъа турып башлагъан куньлернинъ биринде, кузьгю керек деп, маначыкъ этти, эмширенинъ янына барып отурды ве онъа:

— Эмшире, айтынъыз, адамнынъ яралары тез яхшы олмасы ичюн энъ зарур шей недир?— деди.

— Худжур суаль, лейтенант аркъадаш, не оладжакъ, эвеля экимнинъ айткъанларыны тутмакъ, берильген иляджларны ичмек керек, ондан да башкъа, чокъ ойланмамакъ, яхшы юкъламакъ, ашамакъ...

— Ёкъ, менимдже оларнынъ эписи ярдымджы рольни ойнайлар, мында эсас меселе башкъа. Сиз хаста ашаса, пляджны ичсе, юкъласа махоркасыны тютетсе, эр шей ёлунда, деп билесинъиз. Бельки де базылары ичюн ойледир. Ама яшлар ичюн энъ етишмеген илядж — севги. Севмек ве севилямек олмаса оларнынъ дертлерине дерман да тапылмай, пенициллин де файда бермей, эмшире, аркъадаш.

— Ойле олса яренъизни чагъыртынъыз, кельсин, онъа да мында ер тапармыз,— деди эмшире, кулюмсиреди.— Бизим медсанбатларгъа ойле, сиз айткъан иляджларны йибермейлер, яралылар оны озьлерни тапмакъ кереклер.

— Эй, Мария, Мария, мен такъдирим бойле оладжагъыны билъген олсам, башкъа тюрлю арекет этер эдим, чокътан-чокъ имкъанларны къолдан къачырмаз эдим. Инсан не ерде йыкъыладжагъыны билъсе, кунъ эвельден шу ерге тобан тешер эди. Барып да ярын фрицнинъ козьлемей аткъан къуршуны келип меним джанымны алса, бу дюньядан окюнчли кетеджегим, чюнки омюримде, акъылда къаладжакъ киби, бир вакъиа олгъаны ёкъ. Демек хатырламагъа да ич бир шей ёкъ,— деди Тейфыкъ, озь-озюнен лаф эткен киби.

Эмшире онынъ бетине дикъкъатнен бакъты, яры шакъанен айтылгъан сёзлер онъа да тесир этселер керек, о бир анъ ойланып къалды. Сонъ, джиддийликнен:

— Не япаджакъсынъ, лейтенант аркъадаш, бизим несильге бойле агъыр ве месулиетли вазифени чекмеге сыра кельди. Эр бир несильнинъ озь такъдири ола дейлер, не япаджакъсынъ, дженк атешни яшныкъартны айырмай якъа, ондан къачып къуртулмакъ мумкюн дегиль. Бу атешни ялынъыз атешнен сёндюрмек мумкюн,— деп еринден турды. Оны энди беклегенлер бар эдилер. Тейфыкъ бир элинен таягъына, дигеринен кроватларнынъ демирлерине таянып, ерине келип отурды. Сигар якъып, терен ойгъа далды. О вакъытсыз сырадан чыкъкъанына окюнди. Джебэде экенде бойле агъыр ойларгъа далмагъа вакъыт къалмай. Мында къанатларынъ къырыкъ, чешит ойларгъа даласынъ...

Экинджи куню, танъ маалинде, кене душман самолётлары пейда олдылар, кене атышмалар башлады. Ташлангъан бомбалар якъын тюшселер де, яралыларгъа зарар кетирмедилер.

— Инсан эр шейге алыша, лякин тёпенъден бомба сызгъырып кельгенине чыдамакъ зор ола,— деди къолу кесильген яралы,— ойле келе ки, дерсинъ шу бомба мытлакъа сенинъ башынъа тюшеджек, эм ойле вакъытларда, бир ерде къыбырдамай отурмакъ къыйын, чапып шу ерден узакълашмакъ истеги эр шейни бастыра. Ама, билесинъ, чапмакъ дегиль де ерге ятмакъ керексинъ. Лякин билъмек башкъа, оны япмакъ исе тамам башкъа шей...

Тейфыкъ аркъадашыны агъыр тюшюнджелерден узакълаштырмакъ истей, сёзюни боле, шахмат тахтасыны онынъ алдына къойып, оюнгъа давет эте. Я да Мопассаннынъ новеллаларыны динълемеге меджбур эте. Ойле вакъытларда Тейфыкъ шу ерден тез-тез чыкъып, озь ротасына бармакъ, догъмуш олып къалгъан аскерлеринен, командирлеринен бирге олмакъ истей. «Таякъсыз юрип башласам, бир кунъ биле отурмаз эдим», деп озь-озюни тынчландырмакъ истей. Кене яхшы Мария бар. Мынъ янында олгъанда озюнъни инсан ис этесинъ. Ондан башкъа шу котеклер ичинде джанаварлашып къалмакъ бир шей дегиль. Олар сени, сен де оларны ольдюрмеге тырыша, бойле джеэннем ичинде кийиклешмей не олурсынъ?!»

1939--1940 сенелери. Абдул Тейфыкъ ве Тейфыкъ Къуртмоллаев оджалыкъ йылларында.

Худжур ал, лякин эвель-эвельден бери инсан оледжегини тюшюп-мей экен. Эрте-кеч оледжегини билсе, ама сагъ экен япаджакъ ишлерининъ эбедиеи яшамасы ичюн къайгыра. Бойле бакъкъанда онъа не файда? Ер астында яткъанда төленъде, ер устюнде, не олгъанындан санъа не? Анда ягъмурмы, къар ягъамы, я да чилле кыздырамы? Ёкъ, сагъ экенде ойланасынъ, раатсызланасынъ. Ойле де олмакъ керек. Бизден сонъ инсанлар насыл яшар экенлер? Олар бизим чеккен ачлыгъымызны, къайгыларымызны билир экенлерми? Бизим севгимизни, умютлеримизни, сонъуна чыкъалмагъан ишлеримизни, йырларымызны, айтып битиралмагъан сёзлеримизни, я да насыл зорлукъларнен гъалебеге пришкенимизни хатырлар экенлерми?! Демек инсан ялынъыз озю яшагъан девирининъ дегиль де, озюнден сонъ яшайджакъ несиллерининъ япаджакъ ишлерини, ойларыны бильмеге тырыша...

Ярасы даа кергени киби тюзельмей, даа сол аягъына къатты басып оламагъан Тейфыкъ тамам бир ай дегенде санбаттан чыкъты, озь кыысымына ашыкъты.

Белли олгъаны киби дженк йылларында, чешит шарантлерде аскерлеримизининъ кызлариеи чешит тесадуфий расткелешлерни ола эди. Эм шу расткелешлерининъ чокъусы эпизод характерини ташый эди. Чюнки дженкчилер бир ерде чокъ отурмайлар, озь истеклеринен юрмейлер, командалыкынынъ эмири муджиби, арекет этелер. Шу себептен танышлыкъ ве алякъалар тез узюле тургъан. Тейфыкынынъ эмширенен багъы да шай олып чыкъты.

Тейфыкъ тюзелип озь полкына кельгенде достлары оны буюк къуванчнен къаршылап алдылар. Энди Тейфыкынынъ буюк арбий, эм де командирлик теджрибеси бар эди. Чокъкъа бармай оны рота командирни вазифесине тани эттилер. Шу йылы, уйкен лейтенант Абдул Тейфыкыны Коммунист партиясы сафына къабул эттилер.

1941—42 сенелерининъ кыыш айларында бизим сиялы кучъларимиз къатты уджюмлернен душманнынъ Шаркъкъа джылышувыны токътатты ве чокъ ерлерде къаршы уджюмге кечип, белли мувафакъиятлерге пришти. О вакъытта Москва тюбюнде башлангъан къатты чарпышмалар нетиджесинде бизим сиялы кучъларимиз гъалебеге

приштилиер. 1941 сенесининъ декабринден 1942 сенесининъ апрелине къадар Москва тюбюнде башлангъан уруш нетиджесинде душманны 100—350 километр арткъа къайтардылар.

Москва тюбюндеки енъишлернинъ буюктен-буюк сиясий эмиети олды. Шу кунъге къадар «енъильмез фашист ордусыны» да котеклемек мумкюн олгъаныны бизим аскерлеримиз исбат эттилер. Базы бир тыш мемлекетлернинъ башлыкълары, бу гъалебемизнинъ эмиетини эксильтмек ичюн немсе солдатларыны Москва тюбюнде Совет Ордусы дегиль де «рус кышы» енъди, деп чыкътылар. Дёрт ай девам эткен дженклер девамьнда фашистлернинъ 50 дивизиясы ёкъ этильди. Бу исе Улу Ватан дженкинде бизим биринджи буюк гъалебемиз олды.

1942 сенесининъ язына келип, урушлар янъыдан туташып кетти. Июнь 28-де гитлерджилер уджюмге кечип, бизим мудафаа ёлагъымызны бир къач ерден эшти ве мемлекетимизнинъ чокъ ерлерини басып алдылар. Душман Донбасснынъ санайы районларыны, Дон озени этрафындаки берекетли топракъларны къолгъа кечирди. Аскерлеримиз Ростов шеэрини ташлап чыкъмагъа меджбур олдылар. Нетиджсе, фашистлерге Шималий Кавказгъа да уджюм этмеге ёл ачылды. Шу агъыр кунълерде, яни июль 30-да, бутюн арбий кысымларда, мудафаа Халкъ Комиссарынынъ 227 санлы эмири окъулгъан эди. Эмирде: «Биз 70 миллиондан арткъач эалини ве бир йылда 800 миллион пуд отъмек, он миллион тонна маден гъаип эттик. Кунъ-бугунъде эали эсабында да, отъмектен де душмандан арткъач дегильмиз. Эгер бизим Орду даа шай чекиледжек олса, биз эм озюмизни, эм де Ватанымызны гъаип этеджекмиз. Кери чекилюв эр ерде токътатылсын! Арткъа бир адым биле атылмасын! Эр бир аскер сонъки тамчы къанынадже дженклешип, озъ позициясыны, эмир олмадан, ташламасын! Эр метр совет топрагъыны сонъки имкяниетлерге къадар сакъламакъларны эмир этем!»— денильген эди.

Шу эмир бутюн арбий кысымларда окъулды, онынъ эдасы бююнджа къарарлар къабул олунды. Бундан сонъ джебэдеки вазнет багъы тюрленди. Душмангъа косътерильген къаршы кучъ къат-къат артты.

Фашистлер 1942 сенесининъ язында Къызыл Ордуны бир тамам ёкъ этмекни ве дженкни кышкъадже битирмекни планлаштыргъан эдилер. Олар эсас кучълерни дженюбий фронткъа къойып, уджюмге кечтилер. Энъ кучълю дженклер Волга озенининъ янларында, Сталинград шеэрини эльге кечирмек ичюн башланды. Оларнынъ макъсады Сталинградны алып, мемлекетимизнинъ меркезини дженюп районлардан айырмакъ, оны зайыфлатмакъ эди.

Сталинградда 125 кунъ девам эткен афатлы урушлар бутюн джиганнынъ дикъкъатыны озюне джелъп этти. Белли олгъаны киби фашист ордусы Сталинградда алгъан дарбеден сонъ, бир даа озюне келялмады. Лякин енъишке даа узакъ эди. Сталинград котегинден сонъ душман гъарпкъа чекиле башласа да, о даа кучълю эди. Душман ташлап чыккъан ерлерни якъа-йыкъа, санайы оджакъларыны, вокзалларны, копюрлерни патлата, демир ёлларны боза, ашылыкъларны якъа, эалини ольдюре, я да Германиягъа, эсирликке айдай эди. Фашистлернинъ тынч эалиге кылынувларыны, якъкан вахшийликлерини корип, бутюн джиан айретте къалды, фашизм инсанларнынъ башларына нелер кетиреджегини бильмегенлернинъ де козю ачылды.

Тейфыкъ дженкни, пулемёт взводынынъ командири оларакъ, кучюк лейтенант рутбесинде башлагъан эди. 1941 сенесинден 1945 сенесине къадар о Гъарбий, Дон, Дженюбий-Гъарп, Сталинград фронтларында ве экинджи, учюнджи Украина фронтлары сафында дженклешти. Дёрт кере яраланды, гвардия майоры рутбесине къадар котерильди.

Энъ мешакъатлы дженклер Сталинградда, Орёл-Курск кемеринде ве Днепр озенини кечкенде олды. Тейфыкъ шу дженклерде озюни бильгили ве джесюр офицер оларакъ танытты.

Меркезий ве джебэ газеталарындан окъуп, радиодан ишитип, вакъ-

тынджа душман кьолуна кьалгъан шеэр ве койлеримизде эалининъ чеккен ай-зарыны, фашистлернинъ япкъан джанаварлыкъларыны ишиткенде, Тейфыкъ анасыны, кьардашларыны, сой-соплаыны, койдешлерини козю огюне кетире, агъыр ойларгъа дала эди. О анасынынъ сонъки мектюбини 1941 сенесининъ кузюнде алып, шу кунъден сонъ оларнынъ такъдирини бильмей чокъ чекишти... Къыз кьардашы Лютфие энди етишкен къыз эди. Агъасы Али, кьардашы Мустафа акъкъында да бир шей бильмей эди.

Шу агъыр тюшонджелер Тейфыкъкъа раатлыкъ бермедилер. О ялынъыз къызгъын урушларда эр шейки унутып дженк эте, душмандан интикъам ала эди.

Къыркъ бир сенесининъ сонъунда ве къыркъ эки сенесининъ башында оларнынъ къысымлары эсасен Великие Луки этрафларында дженкleshти. Тейфыкъ о вакъытта окъчылар взводынынъ командири эди. Сонъ оны Солнечногорск шеэриндеки арбий курсларгъа ёллайлар. Курсларны мувафакъиетнен екюнлеген сонъ, онъа уйкен лейтенант унваны бериле ве пулемёт батальонынынъ штабына хызметке ёлланыла. О биринджи, сонъундан 58-нджи, гвардиялы окъчылар дивизиясынынъ 175-нджи полкына ёлланыла.

Шу афатлы дженк ёлларында Тейфыкъ озюнинъ илериде оладжакъ омюр аркъадашы, Кочкина Мария Степановнанен расткелише. Олар баягъы вакъыт Орёл шеэринде яшасалар да, талый оларны 1942 сенесининъ бааринде Воронеж областынынъ Ортахово коюнде корюштирди.

Мария Степановна Тейфыкънен корюшювлерини шойле хатырлай:

— 1942 сенесининъ майыс айында биринджи окъчылар дивизиясыны Воронеж областына авуштырдылар. Мен о вакъыт дивизия медицина теминатынынъ башлыгъы эдим. Бизлер Дон озенининъ сагъ ялысында мудафаада эдик. Кунълерининъ биринде эмширелерден бири, орта яшларында бир къадын: «Шу гедже бизим дивизиямызгъа пулемётчылар батальоны келип къошулды»— деди. Сонъундан шу батальонны бизге махсус ёлланылгъаныны анъладыкъ. Батальон штабынынъ башы уйкен лейтенант Абдул Тейфыкъ эди.

Биринджи кунълерде бизлер онынъ худжур фамилиясыны озъ арамызда айтып кулюше эдик.

Эсмери кельген, къаракъаш, къаракозъ, гуръ перчемли йигитни эр кес бегенди. Озюни тутувы, офицерлернен, эм де аскерлернен мунассбети яхшы, шакъаны да севе. Озю даима темиз, утюленген урбалар кие, сач-сакъалыны алдырып, тыраш олып юре. Оны корьгенлер бу джебэ офицери экенми?— деп шубеленелер. Чюнки эр кес оны байрамлардаки киби кийинип-къушанып, юрьген алда коре.

Бизим танышлыгъымыз да тесадюфен олды.

Мени аджеле санитария къысымына чагъыргъан эдилер, штаб янындан отип кеткенде кимдир:

— Кичик лейтенант аркъадаш, сиз не ичюн арбий уставгъа рнает этмейсинъиз, не ичюн офицерлерге селям бермей кечесинъиз?— деп, таныш олмагъан бир уйкен лейтенант меним ёлумны кести. О озюни джиддий тутаджакъ олса да, козьлери кулюмсиреп тура эди.

— Мен сизни абайламадым, уйкен лейтенант аркъадаш...

— Я озюнъизнинъкилерни абайлайсынъыз да?!

— Озюмизнинъкилерни абайлаймыз!— дедим мен де, оны бираз шашырмакъ истеп. О менден ойле джевап беклемесе керек, бир анъ манъа бакъып къалды:

— Айса бугунъден сонъ мени де сизинъ колхозгъа аза къабул эттилер, энди мен де «озюмизнинъки» олдым. Келинъиз, таныш олайыкъ,— деп манъа кьолуны узатты.— Анатолий,— деди. Мен де онъа адымны айттым.

— Сиз Анатолийге чокъ ошамайсынъыз, Анатолийлер бираз сарышын ола тургъанлар. Сизни исе дженюп кунеши кьарарткъан,— де-

дим. О сагълам, безъ тишлерини косътерип кульди. Сонъ менден дивизияда хызмет эткен офицерлер акъкъында сорап башлады. Лафымыз узанып кеткенини дуймадым. Озюме кельген сонъ афу сорап, ишине чаптым.

Шу куньден сонъ бизлер сыкъ-сыкъ корюше башладыкъ. Тейфыкъ манъа шу корюшювлеримизде не ерден олгъаныны, арбий хызметини насыл башлагъаныны, тувгъанлары оккупацияда къалгъанларыны, даима олар акъкъында ойлангъаныны айтты. Мен исе онъа озъ талий-имни, дженкнинъ биринджи кунюнден арбий хызметте олгъанымны, не ерлерде дженклешкенимни тариф эттим.

— Насыл олды да бизлер Орёлда корюшмедик?— деп Тейфыкъ къайта-къайта сорады.

— Къысмет дегиль экен, коресинъми! Эгер о ерде корюшкен ол-сакъ, мында корюшалмаз эдик,— дедим мен.

— Догъру айтасынъ, Мария, затен земаневий къадынлар акъай-лардан акъыллы олалар,— деп кульди. Эм о, эр лафны шакъанен битире тургъан.

Мына шу тесадюфий расткелишимиз бизлерни бири-биримизге байлады. Бир кунъ мен онъа:

— Тейфыкъ, сен бир дюльбер йигитсинъ, эм буны бизим къызлар да айталар, сен даа пек чокъ гузеллерни коресинъ, менимдже, биз-лерге джиддий яшайыш, аиле къурмакъ зор олур, шай олгъан сонъ, кунъ эвельден бири-биримизни алдатмайыкъ, тек таныш олып къалай-ыкъ, не дейсинъ? Сен озюнъ де менден яхшы билесинъ, джебэ растке-лишлерининъ чокъусы бир эпизод олып къала,— дегенде о сергейди, бираз индемей отургъан сонъ:

— Меним балалыгъым чокътан битти, энди не япкъанымны, не айткъанымны билем, мында бизлер не ерде расткелишкенимизинъ эмиети ёкъ,— деп сёзюни кести. Къыскъасы, бизим багъымыз узюль-меди, аксине, шараит мусааде эткенде, корюшип, дертлешип турдыкъ.

О манъа ве мен де онъа озъ эв адреслеримизни бериштик, чюнки дженк мейданында эр дакъкъа бекленильмеген вакъиалар ола биле. Мен оны, гъиябий олса да, озъ тувгъанларымнен: анам, бабам, къыз къардашымнен таныш эттим. О да мени озъ анасы, агъасы ве къар-дашларынен таныштырды.

Бизим дивизиямыз 1942 сенесининъ ноябрине къадар мудафаада олды. О вакъытларда биз Тейфыкънен эр кунъ корюшип турдыкъ де-мек мумкюн. Шай олса да, бизлер даа эвленмеген эдик. Сонъ дивизия уджюмге азырлана башлады. Бизге къаршы о вакъыт Италиядан кель-ген арбий къысымлар тура эдилер. Эсир алынган аскерлернен штаб-да лаф этип де оламайлар, чюнки бизим терджиманларымыз немседже биле, лякин итальян тилини анъламай эдилер. Шай олса да, итальян-лар дженктен безгенлерини, дженклешмек истемегенлерини анълат-магъа тырыша эдилер.

Ноябрьнинъ орталарында дивизия уджюмге кечти. Тез вакъытта Миллерово станциясыны, Чугуево, Лозовая станцияларындан душман-ны къувалап чыкъардылар, лякин яралыларнынъ сайысы артты, олар-гъа ильки ярдымны косътерип, вазиетлерине коре чешит тарафларгъа джёнете башладыкъ,— дей Мария Степановна.

Дон озенини кечювде пек къатты дженклер олды. Тейфыкънынъ батальоны биринджилер сырасында эди. Кечюв вакъытында Тейфыкъ аягъындан патлайдыжы къуршуннен яраланды. Эм меним хаберим ол-гъандже, оны Воронеж областындаки Калач шеэрини, сонъра Борисо-глебск шеэрини ёллайлар. Мен, озъ къысымларымызнен кеттим, нети-джеде биз Тейфыкънен бири-биримизни джойдыкъ.

Дивизиямыз уджюмни бир кунъ биле токътатмай, къатты дженк-лернен энди Чугуево, Миллерово, Лозовая станцияларыны азат эттик. Ойле вакъытларда гъаиплар да чокъ ола. Чокъкъа бармай Лозовая станциясы якъынларында душман буюк кучъ топлап, бизим токътавыз дженклерде заифлашкъан дивизиямызгъа апансыздан къаршы уджюм

175-нджи гвардия полкы экинджи батальонынын аскерлери Днепр озенини биринджи олып кечти ве кършы ялыда пекиндилер. Ресимде: кечюв вакыты.

этти. Дженкчилеримизге буюк кыйынлыкларнен бираз кери чекиль-мек керек олды. Лякин дивизиянын байрагы ве эсас техникасы сакъланылып калынды. Сонъундан дивизия гъайрыдан мейданга кетирилди.

Дивизиянын сафына, госпиталлерден тедавийленип чыккъанлар, запас полклардан, эм де озь кысымларыны гъайып эткенлер келип кюшулдылар. Сонъундан, аялагъаныма коре,—дей Мария Степановна,—Тейфыкъ госпитальде яткъанда меним догъмушларыма мектюп яза. «Мен сизни киевиниз олам, Борисоглебск шеэриндеки госпитальде тедавийленем, Мариянын шимди не ерде олгъаныны, адресини билмейим. О да меним не ерде олгъанымны билмей. Эгер о сизлерге язгъан олса, адресини манъа ёлламанъызны риджа этем». деп язгъан.

Эвге мектюп баргъан сонъ оны окъуп тааджиште калгъанлар, чюнки мен озь тувгъанларыма Тейфыкъ акъкъында бир сёз биле язмагъан эдим. О вакытта эвимизде анам, бабам ве кыыз кърдашым Таня яшай эдилер. Анамнын тешевбюсинен олар арабамызны екип, он эки километрни арабанен он беш километр де джаяв юрип Тейфыкъ яткъан госпитальге бараджакъ олалар. Шеэрге барып етселер де, госпитальни тапып оламайлар. Бабамнын о ерде эмджесин яшай эди, анда барып, мусафир олалар. Экинджи куню къайтып кетелер.

Арадан бир къач куньлер даа кече, шу куньлерде меним мектюбинини алалар. Сонъ анам, кыыз кърдашым Танияны алып, кене де Тейфыкъны барып тапмакъ ичюн ёлгъа чыкъа. Бабам да бармакъ истей, лякин анам, сен бизге кедер этерсинъ, деп оны калдырып кетелер... Эм бу сеферинде анам сорай-сорай госпитальни тапа, лякин Тейфыкъны танымайлар. Азбарнын бир четинде отуруп, госпитальден чыккъан, киргенлерни козь этип туралар. Анам, кюлтукътаякынен азбаргъа чыккъан бир офицерни корип, оны четке чагыра.

— Абдул деген офицерни билмейсинизми?—деп сорай. Офицер оларгъа дикъкъатнен бакъа:

— Я сизлер кимлер оласыз?—дей.

— О бизге мектюп язгъан эди, бизлер оны кыдырып кельдик,—дейлер.

— Мен о адамны яхшы билем, берабер шу ерде тедавийленемиз, бир дакъкъа токътап турынъыз, шимди чагъырайым,— дей. Лякин чокъ кетмей, артына къайта:— Абдул деген адам мен олам,— деп оларны шашыра.

Олар баягъы лакъырды этелер. Ахыр-сонъу анам энди азачыкъ тюзелип башлагъан Тейфыкъны эвимизге алып кетмек истей.

— Я мен сизинъ башынъызгъа беля олмаммы? Мен ашап ятмакътан башкъа бир шейге ярамайым,— дей Тейфыкъ. Анам, къардашым оны къандыралар. Олар койде медпункт олгъаныны, анда чалышкъан эмшире бизим якъын адамымыз экенини айталар. Тейфыкъ разы ола. Олар буюк зорлукънен эвимизге барып чыкъалар.

Кунълер бири-бири артындан кечип кете. Энди бааръ еллери эсип башлайлар, Тейфыкъ койде янъгъызлыкъта тарсыкъа. Душманны бутюн джебэлерден айдап башлагъанда сырадан чыкъкъанына ынджына, джежелери юкълап оламай.

Саба эрте тура, таягъына янтайып аяткъа чыкъа, тютюн якъа. Эки айдан зняде вакъыт Мариядан мектюп алмай.

Дивизия санбатында Тейфыкънынъ якъын досты, хирург Ломбанидзе чалыша эди. Олар не ерлерде олсалар да, насыл бир вазнетке къалсалар да, бири-бирини джоймай, мытлакъа тапыша, языша тургъанлар. Мында да Тейфыкъ онынънен алякъасыны узъмедди, достыннъ ёллагъан кыскъа мектюплеринден, дивизиялары кене де уджюмде олгъаныны анълады, лякин, не ичюндир Мария акъкъында бир шей язмай эди.

Мында кой эмширеси Тейфыкъкъа къатнап тура, керек ярдымыны косътере, лякин яралар тюзельмеси ичюн вакъыт, сабыр керек. Сабыр исе къалмады. «Енъильмез фашист ордусы» сопа ашагъан копек киби, эп артына чекильмекте.

Энди 58-нджи гвардия дивизиясы Украина топрагъыны азат этюв сеферинде.

Тейфыкънынъ козю огюнде 1942 сенесининъ июль айы джанланды. О кунълерде Дон чёллерининъ ёлларыны инсан къарынджа киби баскъан эди. Таш ве топракъ ёллардан, эм де чёл ичинден, терлеп-пишип, озъ обозлары, артиллерия, танкларынен бизим кери чекильген кысымларымыз кете, оларнынъ артларындан балалар муэссиселери, тувар, къой сюрюлери, машиналар.

Олар этрафтаки, энди пишип башлагъан ашылыкъларны таптап, эзип кетелер, бу алгъа кимсе языкъсынмай. Чюнки олар душман къолуна къаладжакъ. Этрафтаки колхоз, совхоз бостанларыны, экинлерини кимсе къорумай. Истегенлер кирип, къартоп къазып ала, атешке пиширип ашай, бостанларда ашаладжакъ не де тапсалар ашай, котергенлери къадар ала, таптап кетелер. Инсан, айван сюрюлеринден котерильген тоз-думан кунешни къапата...

Четген шу акъынтыны коръген адам, мында кимсе-кимсени танымай, олар ич бир тюрлю къанунгъа табий олмайлар, деген фикир келе билir. Ама шу, уджсыз-буджакъсыз инсан сюрюсини, къыймети ёкъ халкъ байлыкъларыны арекетке кетирген дженк къанунлары эди.

Арбий кысымлардан башкъа душмандан къачкъан эали, къатты чарпышмаларда озъ кысымларыны джойгъан аскер группалары да къошулдылар. Олар кимсеге табий олмасалар да, озъ виджданлары укюм эткен тарафкъа — Шаркъкъа чекиле эдилер.

Этрафта шамата: балаларнынъ агълавы, атларнынъ кишневи, машина дюдоклерининъ арты кесильмез садасы — эписи къошулып, титис давушкъа дёне. Қяде бир сийрек расткельген къуюлар этрафында атларны, малларны суваргъанда, озълери де къол-бетлерини ювгъанда, кене шакъалаша, кулюшелер, ама о шенълик чокъкъа сюрмей, насылдыр бир къара кольге оларнынъ аркъаларындан къалмай келе, шу кольге сув киби чалкъангъан инсан дерьясындан тез арекет эте.

Акъикъатен де унутылмайджакъ фаджиалы кунълер эди... Ама энди вазнет денъишти, энди акъынты гъарпкъа, шу мараз чыкъкъан

1944 сенеси, апрель. Капитан Афанасьев Краснодар госпиталинде Абдул Тейфыкъкъа Советлер Бирлиги Къараманы унваны берильгенини беян эте.

тарафкъа кете. Энди, япкъан бутюн джинаетлерни ичюн душман озь джезасыны алмакъ керек!

Мариянынъ бабасы Степан Григорьевич киевининъ вазнетини яхшы анъласа да, элинден бир шей кельмей. Тейфыкънынъ гонъюлини алмакъ ичюн акъшам софрагъа отургъанда самогон чыкъара, лякин Тейфыкъ эвельден де ичкиге чокъ берильмегеннинден, ичмей, я да, хатир ичюн текаран юта... Сонъ барып кене элине китабыны ала. Тая исе онъа кой мектебинде олгъан бутюн китапларны ташыды. Вакъыт дан-ма китап окъувнен, я да уфакъ-тюфек эв ишлеринен кече.

Ниасть, ярасы даа яхшы тюзельмесе де, 1943 сенесининъ майыс айында Тейфыкъ эв саиплеринен ве койде танышып, достлашып къалгъан яшларнен сагълыкълашып, озь къысымына къайта. Оларны тапкъан сонъ, къадыны Мариянен де корюшип, онъа эвлеринде кечирген кунълерини тариф эте, олар къануний эвленелер. Дженк шарантында эвельки киби ЗАГСтан отъмек имкяны ёкъ эди, шу себептен арбий къысымларда эвленгенлерге справка бериле эди. Сонъундан шу справка эсасында ЗАГСтан документ ала тургъанлар...

58-иджи гвардия окъчылар дивизиясы Миллерово, Лозовая станцияларыны эльге кечирген сонъ, Красноград шеэрини азат этмек эминини алды. Арбий къысымларда да буюк азырлыкъ башланды.

Кене токътавсыз урушлар кетмекте. Украина топрагъыны душмандан темизлев сеферни эр кимге юрек берди. Дивизия Красноград шеэрини якъышлашкъан сонъ, аз бир вакъыт мудафаагъа кечти, сонъ эвельден тизильген уджюм планы боюнджа, гедже къаранлыгъында шеэрге эки тарафтан танклар кирдилер ве бир суткада шеэрини зант этелер.

Даа бала экенде Тейфыкъ озь койдешин ве яшдашы Ниязинини пек дост эди. Олар бирликте къомшу койлерге де кете тургъанлар. Койдешлерининъ достлугъы койде догъды, Ялта шеэринде окъугъанда даа да пекинди.

Ниязий Таантана кой мектебинини битирген сонъ, 1930 сенеси достынынъ пешинден Ялтагъа келе ве окъувыны о орде девам эте. Ама о

йылларда ярдым олмадан окъумакъ кыйын эди. Ниязийлернинъ анлеси исе он эки джандан ибарет олып, араларында ишке ярагъан союкъ, баба вефат эткен. Шу себептен докъузынджы сыныфны битирген сонъ, Ниязий акъшамлары окъуп, кунъдюзлери чалышмагъа къарар берди.

Ниязий Ялтада курортлар трестине барып чалышмакъ истегенини бильдире. Курорт болюгининъ мудири Лихоманов, рус тилини токъал бильген, лякин бедени пек сагълам йигитнен субетлешкен сонъ, онъа ашчы зенаатыны огренмекни тевсие эте. Бойлеликле Ниязий Тантана, арбий хызметке чагъырылгъандже анда чалыша. Ашчылыкъ зенаатыны мукеммель огрене.

1938 сенеси, Ялта арбий комиссариатынынъ ёлланмасынен о арбий хызметке кете. Биринджи барып тюшкен ери Чугуев шеэри ола. Ондан сонъ Забайкальеде, Чита шеэри якъынларында хызмет эте.

Ниае, арбий хызметини шу ерде битирип, эвлерине къайтаджакъ вакъытта Улу Ватан дженки башлана. Шу фаджиа, йигитни энди эвлерине къайтып, догъмушларына къавушмакъ, эвленмек киби, татлы хаяллардан узакълаштыра.

Экинджи джиан урушы девиринде Япония девлети бизим Шаркый сынъырларымызгъа окътала башлагъан эди. Халхин-Голь, Хасан голюнде олып кечкен арбий чарпышмалар, Могулстан сынъырына токътамай якъкан окъталувлары онынъ агрессив ниетлерини косътерип турмакъта эди. Шу себептен бизим сиялы кучълеримизнинъ буюк бир кысымы Узакъ Шаркъ сынъырларыны къорчалай эдилер.

Ниязий о йыллары 51-нджи арбий инженерлер батальонынынъ теркибинде, Манъчжурия сынъырына якъын ерде хызмет эткен. Оларнынъ вазифеси сынъырымызгъа якъын кечитлерни миналамакъ, танклар кечмемеси ичюн чукъурлар къазмакъ эди. Ниязий о ерде сиясий ёлбашчынынъ ярдымджысы оларакъ таин олуна.

Дженк башлагъан сонъ, хусусан биринджи вакъытларда, тап Акъ денъизден Къара денъизге къадар узангъан джебэ ёлагъыны токътамай аскер ве сиянен темин этмек керек олды. Шу себептен, о йыллары, яшлары етип, арбий хызметке чагъырылгъанларны, дженк талапларына бойсундырып, кыскъа арбий талим программасыны отъкен сонъ, дженкке ёллай эдилер. Олар эвелькиси киби эки йыл дегиль де, дёрт афта азырлыкъ кечип, марш роталарына таин олуна эдилер.

Ниязий де, яш аскерлерни окъута, джебэге азырлай эди. Лякин о озю де урушкъа кетмекни арз эте. Шу макъсаднен бир къач кере батальон командирина рапорт язып, оны джебэге ёлламаларыны риджа этти. Ниае, 1942 сенесининъ январь айында, невбеттеки марш ротасына къошулып, Тантана да ёлгъа чыкъа. Олар аязлы кыш куню Калач шеэринде келип тюшелер. О ерде башта 141-нджи айры курсантлар бригадасы тешкиль олуна, сонъундан оларны 40-нджы Орду эркияна къошалар. Ниязий биринджи айры батальоннынъ биринджи ротасына сиясий ёлбашчы таин олуна.

Дёрт ай девам эткен окъувдан сонъ, оларны джебэге озгъаралар. Тим шеэри якъынларында олар биринджи кере атешке кирелер.

Кыскъасы, Ниязий де озь койдеши, досты Тейфыкъ киби дженкининъ биринджи кунълеринден башлап чокътан-чокъ джебэ ёлларындан кече, лякин олар бири-бирининъ не ерде олгъаныны бильмейлер. Шай олса да, «Дагънен-дагъ корюшмесе де, инсан инсаннен расткелише» дегенлери киби оларгъа корюшмек насип ола...

Лякин бу актъа сонъджа икяе этермиз.

Ниязий дженкке киргенинен агъыр контузия олып, госпитальге тюше. Тюзелип чыккъан сонъ, Дон озени боюнда, Юкъары Мамон шеэринде якъын ерде хызмет эте. О вакъытларда Ниязий энди батальонда старшина вазифесинде эди. 1942 сенесининъ сонъунда о хызмет эткен биринджи окъчылар дивизиясына гвардиялы ады бериле. Ниязий шу дивизиянынъ 412-нджи окъчылар полкында булуна. Олар Тейфыкънен экиси шу полкта хызмет эткенлерини сонъундан анълайлар. Эки

С О Ю З
С О В Е Т С К И Х
С О Ц И А Л И
С Т И Ч Е С К И Х
Р Е С П У Б Л И К

ГЕРОЮ СОВЕТСКОГО СОЮЗА

Топ. *Абдул*
Тейфук

В АШ ГЕРОЙСКИЙ ПОДВИГ, проявленный при форсирова-
нии реки Днепр, прочно закрепившим плацдармы
на западном берегу реки Днепр.
ПРЕЗИДИУМ ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР
СВОИМ УКАЗОМ от 20 сентября 1943 г. ПРИСВОИЛ ВАМ
ЗВАНИЕ ГЕРОЯ СОВЕТСКОГО СОЮЗА.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР
СЕКРЕТАРЬ ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР

Москва—Крелль, 17 марта 1943 г.

№ 3379

СССР Юклары Совети Президиумынынъ 1943 сенеси декабрь 20 тарихлы Фер-
маны муджиби батальон командири, гвардия майоры АБДУЛ ТЕЙФЫКЪКЪА Со-
ветлер Бирлиги Къараманы унваны берильди.

дост, эки койдеш шу уджсыз-буджакъсыз дженк ёлларындан насыл
кечип, насыл расткелишкенлери акъкъында Ниязий Тантана шойле
икъе эте:

— Къыркъ учь сенесининъ яз айында бизим полкымыз Волчанск
шеэрини якъын ерде эди. Куньлернинъ биринде, атларымыз ичюн янъы
ерлер азырлагъанда, батальон командирининъ ординарецини корьдим.
Лаф-лафтан о манъа батальонымызгъа янъы комбат кельгенини айтты.

— Онынъ худжур фамилиясы бар,— деди о,— Абдур я да Абдул,
шунъа бенъзей,— деп ташлады. Мен озь-озюме: «О Абдул олса керек.
Эгер шай олса о бизим татарлардандыр»,— деп ойландым. Лякин о
меним койдешим, якъын достым Тейфукътыр, деп акъылыма биле
кельмедди. Ординарецтен олар къайда ерлешкенлерини сорап билъдим.
мытлакъ вакъыт тапып, янъы комбатны барып ёкъламакъ къарарына
кельдим. Экинджи куню озь ерime адам къалдырып, атыма мндин
«Лесопарк» денильген ерге ёл алдым. Атымны ахыргъа багълап, озюм
комбатнынъ чадырына догърулдым. Мен оны корьгенимнен юрсгим
еринден кочькен киби олды. Комбатнынъ бетинде мен насылдыр таныш
чизгилер эследим. Лякин о мени корьсе де абайламай кечип кетти.
Мен кене ординареци чагырып, уйкен лейтенантны, Тейфукъ о ва-
къытта уйкен лейтенант эди, не вакъыттан берли билъгенини сорадым.
Лякин о манъа кесен-кес джевап берип оламады.

Экинджи куню саба эрте мен кене комбатнынъ чадыры огюнде
турдым. О, яры чыпкакъ алда чыктып ювуна башлагъанда, мен онъа
якъын бардым. Элинде «Кърым-Ялта» язылы олгъаныны корьдим.
Балалыгъымызда биз ойле шейлерге пек авес эдик, не корьсек онъа
атыла эдик. Тыпкы ойле язы меним къолумда да бар.

Энди менде шек-шубе къалмады, балалыкътаки достымны таны-
дым, лякин озюмни къолгъа алып, четке чекильдим, тез-тез барып, бир
шейлер тапмакъ, шу корюшювимизни къайд этмек керек, деп тюшюн-
дим. Анда-мында чапкъалап, бир тавукъ бир шише де самогон тап-
къан сонъ, къайтып комбатнынъ палатасына кельдим. Ава сыджакъ
эди, мен къушагъымыны ташлап, якъамны чездим. Догъру онынъ алды-
на бардым.

— Сен кимсинъ, мында кимлерни арап юресинъ?— деди о серт даушнен манъа бакъып. Мен де онъа, арбий теменна боюнджа старшина олгъанымны ве онынъ батальонында хызмет эткенимни бильдирдим. Комбат мени тазирлеп башлады:

— Сен старшина олсанъ, башкъаларына нумюне олмакъ керексинъ, аскерлер сенден ибрет алсынлар, сен исе якъанъ чезик, къушакъсыз, ат хырсызына бенъзейсинъ. Бу насыл шей?!— деп сесини юксельтти. О даа да сертейип башлагъан эди, меним кульгенимни корин токътады. Манъа дикъкъатнен бакъты.

Мен онынъ алдына шай баргъанымнынъ себеби, бельки корьгенде таныр деп умют эткен эдим. Ёкъ, танымады. Кене тазирлеп башлады. Мен бир шей анъламагъан адам киби олып, онъа отурмакъны риджа эттим, бирер стакан самогон толдырдым. Бирини онъа узаттым. О меним шу тертипсизлигиме даа да ачувланды:

— Я бу да насыл шей? Старшина комбаткъа ичмекни теклиф эте! Сиз арбий тертип корьмеген адамгъа ошайсынъыз. Сиз не ерде олгъанынъызны, кимнен лаф эткенинъизни билесинъизми?

— Билем, комбат аркъадаш, лякин ялынъыз сизнен тежаран да олса ичмек истейим,— дедим мен кулюмсиреп.

Меним шу арекетлеримден о да меракъланды, бетиме тикилип бакъты, сонъ:

— Не ерденсинъиз?— деп сорады.

— Мен Воронеж областы, Юкъары Мамон шеэринденим,— дедим.

Комбат башыны саллады:— Билем о ерлерни, бизлер анда мудафаада тургъан эдик,— деп хатырлап башлады.

— Айса бизлер юртдаш экенмиз,— дедим мен стаканымны котерип. О мени кене танып оламагъаныны анъладым, энди чыдап оламадым, озъ тилимизде шойле дедим:

— Насыл ола да сиз озъ койдешинъизни, достынъызны танып оламайсынъыз?— Тейфыкъ абдырады, элинден стаканы тюшеязды, бир шей анъламагъан адам киби козьлерини манъа тикип, хайли вакъыт бакъкъан сонъ, ненидир хатырлагъан киби йылмайды, козьлериме сынав назарынен бакъты.

— Сиз Акимсинъизми?— деп сорады. Аким меним агъам эди.

— Ёкъ, мен Ниязийим,— дедим.

О меним устюме атылды, бойнума сарылып, мени опыти, козьлери яшланды. Тейфыкъ эки сёзюнде бир:

— Багъышла мени достчыгъым, танып оламадым, багъышла,— деп ала, эп куле.

Арадан чокъ йыллар кечкен сонъ, достымнен бойле корюшкен эдик. Тейфыкъ шу анъ ординарецини чагъырды, дивизиягъа, къадыны чалышкъан ерге ёллады.

Бизим шу корюшювимиз Орёл-Курскте олгъан эди. Анда кучлю дженклер кетмекте. Бизлер экимиз де 175-нджи гвардия, Къызыл Йылдыз ве Кутузов орденли окъчылар полкы, 58-нджи дивизия, 57-нджи Орду теркибиндеки экинджи батальонда хызмет эте эдик.

Тейфыкъ меннен корюшкенине пек севинди. Мени бир якъкъа ёлламай, ара таптымы яныма келе, лафкъа тутунамыз, къоранталарымыз, ана-бабаларымыз акъкъында тюшюнемиз.

— Къыркъ учъ сенесининъ язында,— деп хатырлай Тантана,— бизим дивизиямызны Чугуев шеэринде авуштырдылар. Макъсад — душманны алдатмакъ эди, яни бизим эсас кучьлеримиз не ерде ерлешкенлерини онъа бильдирмемек. Душман бизим команданлыкъ къургъан тузакъкъа тюшти. О эски еринде, яни биз уджюм этеджек ерден, эсас кучьлерини алып, бизим дивизиямызгъа къаршы къойды.

Бизим дивизиямыз фурсаттан файдаланып, эсас кучьлеринен шу эски еринден уджюмге кечип, душман мудафаасыны ярды ве онынъ пек чокъ кучьлерини эм де техникасыны ёкъ этти.

Красноград ве Харьков ичюн кеткен шу къанлы дженклерде Тейфыкънынъ батальоны актив иштирак этти. Красноград шеэрини азат

этиовде косьтерген къараманлыкълары ичюн Тейфыкъ «II дереджели Ватан дженки» орденини къазанды. Дивизияларына исе: «58-нджи гвардия, Красноград окъчылар дивизиясы» намы берильди.

Шу гедже урушында Тейфыкъ башындан яраланды. Лякин ярасы ойле хавфлы олмагъанындан, досты Ломбанидзэ, Тейфыкънынъ риджасынен, оны госпитальге ёлламай, санбатта къалдырды ве озю тедавийледди.

Тейфыкъ энди 175-нджи гвардия полкынынъ экинджи батальонына командир эди. О, 1943 сенесининъ язында Орёл-Курсктеки шиддетли дженклерде иштирак этип, команданлыкънынъ тебригини къазанды.

Краснограддан сонъ дивизия Харьков ичюн кеткен дженклерде иштирак этти. 1943 сенеси август 23-те Харьков шеэрини азат эткенлери ичюн дивизия дженкчилерине юкъары команданлыкънынъ шахсий тебриги илян олунды.

Харьков ичюн кеткен урушларда актив иштирак эткени ичюн Абдул Тейфыкъкъа экинджи мукафат «I дереджели Ватан дженки» ордени такъдим этиле.

Красноград ве Харьков ичюн кеткен къанлы дженклер вакътында, дивизия штабына берильген рапортларда Тейфыкънынъ ады сыкъ-сыкъ анъыла эди. Онъа «I дереджели Ватан дженки» ордени берильгенине сиядаш достлары пек севиндилер.

Сталинград ве Курскте ашагъан котегинден сонъ, фашистлер озьлерине бир даа келип оламадылар. Олар эвелькиси киби, бизим дженкчилеримизнинъ сафыны ярып кечип оламасалар да, эр алда, табий шараитлардан файдаланып, базы ерлерде пекине, бизим къысыларымызгъа джиддий къаршылыкъ косътере эдилер.

Лякин бойле аллар энди дженкнинъ кетишатыны тюрлендирип оламай, душман эп кери чекиле. Гедже-куньдюз тынмагъан уджюмлернен 57-нджи орду да шу азатлыкъ сеферине озюнинъ салмакълы иссесини къошты.

175-нджи полкнынъ дженкчилери, полк командири Былинкиннинъ ёлбашчылыгъында Днепрге якъынлашмакъта эдилер. Даа озенге бармасалар да, дженкчилер, чам орманларындан, къумлы байырлардан отип, узакътан буюк озеннинъ нефесини ис эте башладылар.

Этрафтаки тынчылыкъны, алчакътан учкъан булутлар арасында, йылдызсыз геджелерде сакътлыкънен юрген аскерлернинъ котелок давушлары, беллериндеки куреклернинъ такъырдылары, къум усючде сюйрельген агъыр чызмалар ве яваштан девам эткен лакъырдылар бо-за эди.

Сафта юргенлер арасында Днепр ялыларында догъып оськенлер де бар. Оларнынъ базылары даа якъынларда озьлерининъ койчиклеринден кечип кеттилер. Олар янып куль олгъан, догъмыш эвчиклерини озь козылеринен корьдилер. Аскер халкъы не къадар чыдамлы олса да, бойле вакъытта козылери торлана. Хаин душмандан интикъам алмакъ истеги эр шейни бастыра, тез-тез дженкке кирмеге, фашистлернинъ джезасыны бермеге ашыкъалар.

Чокъларынынъ догъгъан-оськен эвлери даа узакъта, Днепрининъ о бир ялысында эди. Олар лафкъа да къошулмай озь ойларынен мешгъуль олып адымлайлар. Мемлекстимизнинъ башкъа ерлеринде догъып оськенлер иссе, озь эвлерини келип азат эткен аркъадашларына бакъып, дженкнинъ биринджи, агъыр йылыны хатырлай ве бинълерде километр ёл кечип, энди шу ерге еткенлерине, аркъадашларынынъ бахтына олар да севине эдилер.

Сафта адымлагъанлар арасында 1941 сенеси Днепр ичюн олып отькен афатлы дженклерни хатырлагъан эсли-башлы аскерлер де бар. Олар индемейлер. Геджелери раатлыкъ ичюн токътагъанда эр чийни хатырлайлар. Кимерде шай ола. Узакъта яшагъан бир якъын достынъа бармакъ ичюн ёлгъа чыкъасынъ. Ёл бою, достынънен корюшкенде оъта айтаджакъ сёзлерининъи текрарлайсынъ. Юрегинъ къуванчкъа тола, етип барсанъ, достынъны корьгенде къуванчынъ ичинъе сыгъмай, лякин

ёлда текрарлагъан къыйметли сёзлеринъни де унутасынъ, севинч эр шейни бастыра...

Куню келир, дженкнинъ сонъуна етермиз. Достлар сагъ-селямет корюшкенде шай, лаф тапамай къатып къалырмыз. Аркъада къалгъан мешакъатлы ёлларны, патлагъан копюрлерни, янгъан танкларны, миналы кечитлерни, душманнынъ амансыз атеши астында кечильген озенлерни хатырлап дегиль де, акъикъат енъгенине севинирмиз, козълеримиз яшланыр.

Тейфыкъ бойле тюшюнджелер ичинде озъ дженкчилеринен адым-ламакъта. Огде эфсаневий Днепр... Оны кечмек ичюн буюк, къанлы дженклер оладжакъ, эм пек чокълары ичюн шу дженклер сонъкиси ола биле. Душман кунъ эвельден Днепрнинъ сагъ ялысындаки юксекликлерден файдаланып, анда чокътан-чокъ топлар, миномётлар, пулемётлар, танклар топлады, пекинтилер къурды, авиация къысылларынен озенни кечильмез сув ёлагъына айландырды. Фашист команданлыгъы Совет Ордусынынъ уджюмини чокъ вакъыткъа къадар шу ерде токътатып, сонъ озълери уджюмге кечмек фикиринде эдилер.

Ачыкъ кузъ кокю... Этрафтаки багъ-багъчалар, биналар, ёллар Днепр сувунен ювулгъан киби. Этрафта тынчылыкъ укъом сюрмекге. Эр эки тараф да сусып тура. Лякин Шаркътан кельмекте олгъан кучълю ташкъынны энди ич бир къувет токътатып оламайджагъыны душман дуйса керек. Буны бизимкилер де билелер, ёкъ, юректен ис этелер. Эм шу ишанч эр кимге кучъ-гъайрет бермекте.

Днепрге кельген къысылларымызнынъ аскерлери, озенни кечмек ичюн бир къач кунълер азырлыкъ корюлир, пантон копюрлери, моторлы къайыкълар ве дигер кедиклер яхшы азырланыр, сонъ ишке башланыр, деп ойлай эдилер. Дивизия штабындан кельген эмирде де шойле дениле эди. «Уджюм суръатыны эксилътмей, озен кечильсин!» Ялыда олгъан къайыкълардан ве дигер келишикли агъач-тахталардан файдаланып, кечитни темин этмек керек олды. Аскерлеримиз яры янгъан, йыкългъан эвлернинъ агъачларыны алып, оларны бири-бирине пекирте, эки, учъ адамлыкъ сал ясайлар.

175-нджи полк озеннинъ сол ялысына келип пекинди. Эвеля Литвиновка адлы койчукнинъ янындаки фашист батальоныны ёкъ этип, сонъ сувгъа тюшмек планлаштырылды. Бойлеликнен, сувгъа тюшмек биринджи оларакъ, 3-нджи батальонгъа авале олунды. Эр шей азыр. 3-нджи батальоннынъ аскерлери сакътыкънен сувгъа тюшюп башладылар. Оларны къорчаламакъ ичюн бу якъта бизим топчылар ве миномётчыларымыз азыр туралар. Душман оларны эслемедими, я да асслет атеш ачмай, якъын йибермек ичюн сусып турдымы, не де исе, олар ялыдан баягъы узакълаштылар. Лякин бирден къаршыдаки къырлардан туташ атеш ачылды, шу анъ кокте самолётлар пейда олдылар. Патлавлардан котерильген сув ве атештен бир шей корюнмей. Бизим узакъкъа аткъан топларымыз да атеш ачты, лякин душман ондан чокъ зарар коръмеди, чюнки оларнынъ позициялары яхшы пекитильген эди.

Чокъкъа бармай учюнджи батальон эсас кучълерини гъаип этти, чекильмеге меджбур олды. Бойлеликле, биринджи ынтылыш нетидже бермеди.

Экинджи куню, яни 1943 сенеси сентябрь 24-те гедже озенни кечюв вазифеси Тейфыкънынъ батальонына авале олунды. Тейфыкъ мæселеге пек джиддий янашты. Учюнджи батальоннынъ янълышларыны озъ вакътында коръди ве башкъа тюрлю арекет этмек керек олгъаныны анълады.

Тейфыкъ эвеля Днепропетровск областы Петриковский районнынъ Шульговка ве Яковлевка адлы койчиклери арасындаки душман къысылларыны ёкъ этмек къарарына келе. Апансыздан олгъан шу уджюмден душман шашмалай ве кери чекиле. Нетиджеде, 175-нджи полккъа 10—12 километр огге джылышмагъа имкъан догъа. Олар Днепрнинъ ялысына даа да якъын келип пекинелер.

Тейфыкъ не озюни ве не де онынъ шу хавфлы операцияда ишти-

рак этеджеклерни шашмалатмакъ истемей. О «итимал чареси тапылыр, кечип кетермиз» деп иш башламагъа севмей, акъыкътны бильмеге тырыша. О энди чокъ керселер атеш ичинде олды ве уруш вакъытында ялынъыз азияте, къолунъдаки сплягъа ве аркъадашларынъа ишанмакъ мумкюн олгъаныны да яхшы биле. Урушкъа кетеджеклерге энъ зарур ишлер акъытында сёйледи: янларына не аладжакълар, насыл ялдайджакълар, о тарафкъа чыкъкан сонъ насыл арекет этеджеклер ве пяхри. Қыскъасы, ашайт ерни не къайыкъларгъа сыгъгъаны къа-дар граната ве патрон толдырмакъ, автоматларындан гъайры махсус пычакъларнен де спляланмакъ къарарына кельдилер. Шинеллерини къалдырдылар. Онынъ ерине фуфайкалар кийдилер, чюнки бу урбанен арекет этмек къолай эди.

Акъшам къаранлыгъы баскъан сонъ блиндажларгъа эр бир ротадан махсус къол пулемётларынен сплялангъан аскерлер кельдилер.

175-нджи гвардия полкынынъ батальон командири, Советлер Бирлигининъ Қара-раманы АБДУЛ ТЕЙФЫКЪ.

Отурмагъа ер ёкъ, кескин махорка тютюннен адам корюнмей, эр кес махорка иче. Чюнки котек вакъытында сигар ичмеге вакъыт олмайт. Операцияда иштирак этеджеклер, оларны не беклегенини пек яхшы анълайлар...

Эр кимге раатланмагъа вакъыт берилди. Лякин ойле вакъытта козьге юкю киреми? Қарада урушкъанда ерине коре, чукъургъа тюшип, я да оба артына сакъланып, сюйрелип джан къуртармакъ имканы ола. Мында, сув устюндесинъ. Қъачмакънынъ, сакъланмакънынъ чареси ёкъ. Бутюн кучюнъни къойып, къаршыдаки ялыгъа чыкъмагъа ынтылмакъ керек, vessелям!

Джебэ корьген аскерлер арасында: «Фырсаат тапкъанда бир чырым ал» — деген къанун яшаса да, шу гедже кимсе юкълэп оламады.

Тейфыкъ эр кимден зияде ойлана, чюнки аскерлер озь джанларыны онъа ишаналар...

Яры гедже авгъан сонъ, о блиндаждан чыкъып, ялыгъа якъын кельди. Эвелькиси киби мында тынчлыкъ укъом сюрьмекте. Ялынъыз сол тарафта узакътан недир гудюрдей, топ аталармы, я кок гудюрдейми, анъламакъ зор.

Комбат баягъы вакъыт, туманнен ортюли, къаршы ялыгъа бакъып турды. О тарафта койлер, шеэрлер, бинълернен адамлар душман къолундалар. Озь къуртарыджыларыны беклеп турмакъталар. О байгъушлар, джебэ якъынлагъандан берн, геджелери озен устюнде кеткен атышларны, патлавларны ишите, беклейлер...

Оларнынъ ишанчларыны акъламакъ керек! Олары къуллыкътан азат этмек бизим шерефли борджымыздыр!..

Гедже сувдан котерильген сувукъ дым ава Тейфыкънынъ теини титретти. Орталыкъ зиндан къаранлыкъ, анда-мында йылдызчыкълар липильдей. Хусусан о тарафта, бир йылдыз къара къадифе устюнде йылтырагъан эльмаз киби парылдайт. Озю де тамам бизим тарафта. «Мына шу йылдызгъа таба кетермиз. Эгер оны булутлар къапатмаса, пек яхшы къарар нокътасы олур». Тейфыкъ озь ойларынен йылдызны

корьмек истеп башыны котерди. Лякин йылдызны энди булут кяаплап алгъан эди. Чокъкъа бармай, Тейфыкънынъ арзуларыны аңлагъан киби, о текрар парылдап башлады...

Сентябрь 26 куню озенин бизим дженкчилер кечеджек ернинъ кяршыдаки ялысыны топчыларымыз атешке туттылар. Душман шаш-малагъан арада Тейфыкънынъ батальоны озенин, бир гъайыпсыз кечти, Пушкарёвка адасына етти. Анда плацдарм мейдангъа кетирдилер. Пек тез олып кечкен шу операциядан сонъ, фашистлер озьлерине келип, аданы къайтарып алмакъ ичюн арекетке кечтилер. Олар бизим аскерлеримизни ададан кене де Днепрге тюшюрип, анда богъмакъ истедилер. Пушкарёвкагъа уджюм этмек ичюн резерв кучьлерини шу ерге топлап, уджюмге кечмеге азырландылар. Лякин Тейфыкъ да къол кяавуштырып отурмады, душманнынъ мерамыны деръал аңлады. Олар топлангъангъа къадар, озю уджюмге кечти.

Уйле маалинде рузгяр душман позициясы тарафкъа эсе башлагъанда, бизим дженкчилер ерлешкен ёлакънынъ бир башындан дигер башына еткендже тютюн къутулары якъалар... Къою къара тютюн фашистлер олгъан тарафкъа созулып башлай. Озьлери думан ичинде корюнмей къалгъан сонъ, Тейфыкъ аскерлерини бир ерге топлай: «Меним эмиром олмагъандже кимсе атеш ачмасын, давуш чыкъармай, душман окопларына якъын барайыкъ, сонъ меним эмиримнен атеш ачарсынъыз», дей.

Фашистлер эп аталар. Лякин къарарнен атылгъан окълар бизим-килерине чокъ зарар кетирмей. Бирден Тейфыкънынъ эмири ишитиле. Автоматлар тасырдай. Ель исе тютюнни айдап кете, душманнынъ пулемёт, миномёт нокъталары корюне, къызгъын котек башлай.

Тейфыкънынъ аскерлери энди вазиятнинъ шорбаджысы олалар. Ниае, Пушкарёвка адасынынъ шаркъ тарафында ерлешкен душманнынъ штабыны къолгъа кичерген сонъ, фашистлер теслим олалар.

Шу эфсаневий котекте душманнынъ еди юзден артыкъ солдат ве офицери ёкъ этиле. Пек чокъ сила ве техника къолгъа кече. Шу дженктен сонъ 2-нджи батальон ве онынъ командири Тейфыкъ акъкъында джебэ газеталарында чокътан-чокъ макъалелер, алгъышлар басыла. Шу къарамане уруш акъкъында 175-нджи полкнынъ командири гвардия полковниги Былинкин, сонъундан: «Абдул Тейфыкъ аркъадаш 1943 сенесининъ сентябрь 24-тен 25-ке айланыр геджеси джесюране маневр япты, нетиджеде Петриковский районынынъ Шуголевка ве Яковлевка койлеринде ерлешкен душман къысымларынынъ эсас кучьлерини ёкъ этилюви нетиджесинде, бизим 175-нджи полк 12 километр огге джылышты. Сентябрь 26 куню исе окъчылар батальоны суръагыны эксильтмей, бир гъаипсыз Днепр озенин кечти. Олар Пушкарёвка адачыгъыны къолгъа кечирип, о ерде пекиндилер», деп язгъан эди.

Полк командири озь сёзюни шойле екюнлей: «1943 сенеси сентябрь 26-да экинджи батальоннынъ джесюране арекет этиюви саесинде 175-нджи полк Днепр озениннинъ сагъ ялысында, биз ичюн пек зарур олгъан плацдармны къолгъа кечирди. Нетиджеде, Верхне-Днепровск шеэринде уджюм этмек ичюн бизге ёл ачты».

Полк командири, полковник Былинкин: «Экинджи батальоннынъ командири, гвардия майоры Абдул Тейфыкъкъа Советлер Бирлигининъ Къараманы унваны берильмесини ляйыкъ танийым», — деп битирди.

175-нджи полк командирининъ реляциясыны дивизия командири генерал-лейтенант Гегин де тасдыкълады. 1943 сенеси декабрь 20-де СССР Юкъары Совети Президиумынынъ ферманынен Абдул Тейфыкъкъа Советлер Бирлигининъ Къараманы унваны берильди.

Дженк къанунларыны темелинден менимсеген, къоркъу билъмез совет офицери, коммунист Абдул Тейфыкъ Ватанымызнынъ энъ юксек мукафатына наиль олды.

[Девамы бар].

ЯЗЫКЛАР ОЛСУН

Икяе

Севги инсаннынъ энъ назик дуйгъуларынен багълы. О юрекке синъген сайын, юрек онынъ атешинде янып-къавурылып башлай. Ким биле, бельки севги дуйгъулары инсанларнен берабер догъа, пишкинлеше, сонъ исе... Насыл да олса, ондан аля даа кимсе къачып къуртулгъаны ёкъ. Эки генч бири-биринен расткельмезден эвель терен хаялларгъа далып, фикрен, бири-бирлерини араштыралар.

Генчлигимде, орта мектепни битириув арфесинде, гъам-къасвет ве хошнутлыкъ хаяллары мени де четте къалдырмады.

...Дерслер биткен сонъ, эвге кельдим. Анам мени азбарда къаршылап алды. Ишарет пармагъыны дудакъларына кетирип, тебессюмнен, эв тарафкъа ишмар этти. Демек, эвде бириси бар. Чантамны софада къалдырып, мусафир одасынынъ къапысыны ачтым. Бу ким? Козълериме инанмады. Бир къыз манъа аркъасы чевирилген алда, маса башында китап окъуп отурмакъта, онынъ антери къалыпкъа уйдурылгъан киби, беденине япышып турмакъта. Къызны баштан-аякъ козьден кечирдим. Юреги-ме севги ели эскен киби олды. Онынъ сачларыны сыйпайджагъым кельди, лякин ничюндир еримден къыбырдап оламадым. Неден башласам, не айтсам да, оны ындыжтмасам. Бу акъта тюшюндим. Баягъы вакъыттан сонъ джесаретлендим.

— Афу этинъиз, кирсем, сизге кедер этмемми?— дедим.

Къыз яваштан башыны манъа чевирди, хош тебессюмнен:

— Мен сизни дерт козьнен беклейим. Эгер кирмесенъиз незакетсизлик олур,— деди йымшакъ сеснен.

Насыл айтайым да, насыл тасавур этеим? Меним огюмде дюльберден-дюльбер, муляйимден-муляйим къыз отурмакъта эди. Неге огърагъанымны бильмедим. Беденимде насылдыр зайыфлыкъ ис эттим. Атъта эллерим ве аякъларым къалтырагъан киби кельди. Эгер бу мелек шимди манъа: «Огюмде тиз чёк!» десе, тиз чёкер эдим. «Ерге ят!» десе, ятар эдим. Менде йигитке хас гъурурдан эсер къалмады, о не истесе, оны япмагъа азырым. «Сиз кимсинъиз?— Мында ничюн кельдинъиз?» деп сораиджакъ олдым, ама, урькер, ель киби авеленип кетер деп, сакъындым.

— Кельгенинъиз ичюн сагъ олунъыз!— дедим онъа якъынлап.

— Меним келювим сизинъ тешеккюринъизге ляйыкъ дегиль.

— Ойле деменъиз. Меним огюмде пейда олунъынъиз, эсапсыз алгъышларгъа ляйыкъ. Сизинъ дюльбер юзюнъизни коръмек ве бал киби татлы сёзлеринъизни ишитмек ичюн джанымны фида этмеге биле азырым.

— Бу фикиринъизни шакъа ерине къабул этмеге мусааде этинъиз. Акс алда мен кимнен къаладжагъым?

— Менимле къалмагъа разысынъизмы?— дедим мен юрек араретимле.

— Разы олмасам, кельмез эдим.

— Даима менимнен бир ерде олмагъамы?— деп сорадым къуванчнен.

О, кулюмсиреп: «Эбет, эбет...» деди ве еринден турды.

Апансыздан юрегиме кирип кельген бу къадар бахт, мени адден ашыкъ севиндирди. Не айтаджагъымны ве шу арада насыл арекет этеджегимни бильмедим. О, кулип манъа бакъа, мен де кулип онъа бакъам. Козълеримден яш акъкъандже кулем. Ниает, озюмни янашадаки диваннынъ устюне аттым да, эллеримнен бетимни къапаттым. Ичиме сыгмагъан бахттан тап агълайджагъым кельди.

— Тур,— деди о, гонъюлиме якъын муляйим сеснен.

Мен турмадым. Юзюмни де ачмадым, чюнки козьлерим яшлы эдилер.

— Тур, энди,— деди текрар.

Мен индемедим...

— Тур, огълум, саат секиз олаята, мектепке кечикирсинъ,— деп омузымдан тюртти.

Козълеримни ачтым, къапыдан чыкъаяткъан анамны коръдим. Оданы козьден кечирдим. Кимсе ёкъ. Мен мусафир одасындаки диван устюнде дегиль де, ятакъ одамдаки кроватта ятам. Бу, тюш экен. Языклар олсун!

*Владимир Маяковскийнинг
догъгъанына 90 йыл
олувы мунасебети иле*

КЪАЛЕМНИ СЮНГЮГЕ ЧЕВИРИП

Йигирминджи асыр бедий эдебияты ве шииристининъ аджайип саифегеринден бири улу совет шаири Владимир Маяковскийнинъ ольмез яратыджылыгына аиттир. О, дегиль ки, рус-совет, атыта бугюн джиган поэзиясына ялыныыз озюне хас яныу услупнен, озюне менсюп сес ве тасирлернен, юксек юрек мизаджынен язылган инкылябий атешли назм эсерлернен адымлап кирди. Маяковскийге къадар бойле новатор, бойле халкъан, партиявий шаирни ким биле эди?

Маяковский ёрулмакъ бильмез иджадын, озю айткъаны киби, къалемни сюнгуе чевирип, шанлы Октябрь ташкъынынынъ ильк йылларында Ленин партиясынынъ ёлуна, инкыляпкъа, яш совет Ватанына, азатлыкъ курешине къозгалган кутълелерге хызмет этти. Оларны яныу курслерге, енъишлерге давет этиджи шиирлер, поэмалар яратты, матрослар, аскерлер ве ишчилер къайнакъларында чыкъышларда булунды. Шу вакытларда о:

Керексе, оль, шиирим,
адий аскер киби оль,—
бизимкилер дёгюшлерде ольгени киби...

деп язган эди. Иште, шу кунълерде онынъ «Сол марш» шиири инкылябий къуветлернинъ сефернамеси олды.

Араретли таланткъа малик бу мешур шаир назм пьесалар да язды, карикатура ресимлер де япты, бутюн истидаты, виджданынен ленинизм деаларына садыкъ эди. Маяковский — поэзияда энъ пак идеалларны, мефкюрелерни тасдыкълайды кучъ, инкыляп трибуны, гуръ садзлы агитатор, эфсаневий бир сима оларакъ тарихта къалды. О, ялыныыз назм эсерлер-

нинъ язылыш шекиллеринде яныу усуллар яратувнен кифаetlenмей, энъ эвеля, мундериadge, сюжет яныулыкълары догъурган буюк устаз эди. Онынъ «басамакълы» сатырларнен язылган шиирлери, поэмалары тыпкъы озю киби кениш адымларнен кеткен, окъуйдыжыларны эп огге чагъырган эсерлердир. Сёзлер кульчесинден сайланылып алынган салмакълы, яныгыравыкъ ибарелери, къайралган везинлери ве гуръ аэнкли къафиелери,

Шиир бу — байракъ,
шиир бу — бомба,
йырджынынъ сеси сыныфны
котере...

киби кескин сатырлардан ибарет нидженидже эсерлери къардаш совет халкъларынынъ шииретлерине тек Маяковскийге хас давушнен, онынъ рухунен келип кирди, оларнынъ инкишафларына инкылябий тесирлер яптылар.

Октябрь инкылябынынъ ильк йылларында озь замандашлары. Д. Бедный, Э. Багрицкий, Н. Тихонов, А. Асеев киби бир сыра буюк шаирлернен бир сафта совет поэзиясынынъ негизини тиклеген В. Маяковскийнинъ атыта шу акърандашларына биле яныулыкъ тесирлери ола бильди. Олардан сонъ кельген рус-совет ве къардаш халкълар поэзияларынынъ шаирлери олар къура башлаган къоджаман шиирет бинасынынъ япыджылыкъларыны, Маяковский анъанелерини девам эттирдилер. С. Кирсанов, А. Твардовский, Г. Табидзе, С. Вургун, П. Тычина киби бир талай намлы шаирлерден сонъ Е. Евтушенко, Р. Рождественский, О. Сулейменов киби заман йырджылары Маяковский

мектебининъ эстафетасыны алып бармакталар.

Билемиз ки, Маяковский мектеби демек бу — инкылябий, эп янъылыцъларнен илерилеген курешчен, сульхий кыызгын эмек, къардашлыкъ поэзиясы, эеджанлы, теляшлы ве асабиетли поэзия мектеби демектир. Бу эм де — Назым Икмет, Пабло Неруда, Фаиз Ахмад Фаиз, Рафазль Альберти, Луи Арагон ве Муса Джаилиль мектебидир.

1893 сенеси Гурджистаннынъ Багдади къасабасында (шимди Маяковский район меркези) догъгъан улу шаир озю акъкында:

Мен — дедем тарафындан

казак,

дигериндже —

сечевик,

Догъгъан еримдже исе,
гурджим...

деп язды. Маяковский бутюн совет шаирлерине интернациональ достлыкъ, къардашлыкъ ве эр бир миллий эдебиятка урьмет дикъкъатынен догъмуштыр. Мемлекетимизнинъ чокъ миллетли эдебиятында онынъ тесири аলেখусус яшавчандыр. Владимир Владимирович Маяковский бизим эдебиятымызгъа да озюне айт дикъкъатнен бакъа ве окъуйджыларымыз тарафындан бутюн эсерлери севилип окъула эди. 1925—1926 сенелери Кыргызгъа келип, гуръдели шириет акъшамлары эткергенини, девир йырджысы, пропагандаджысы садасынен шиирлер, поэмалар окъугъаныны хатырлагъан базы къартларымыз аля сагълар. Меркез шезр драма театри санасында тарихий чыккышларда булунгъада, театрнинъ ичине сыгъмагъан адамлар сокъакъта турып, радио вастасынен, оны саатларнен динълегенлерини, Кыргыз шезрлерининъ парклары, клубларында дигер чыккышлары да бойле юкселишнен кечкенини дефаларджа ишиткен эдик. Бутюн шиирлерини ве хусусан «Бар сесимнен», «Яхшы» поэмаларыны текрар-текрар окъудыкъ.

Бу атешин шаирнинъ шииретимизге тесири далгъалы эди. Онынъ бутюн бир шиирлер, поэмалар китабыны тилимизге терджиме эткен А. Алтанълы, «Владимир Ильич Лениннен сёлешюв» поэмасы ве бир сыра шиирлерининъ терджиманы А. Алим, эдебиятымызгъа Маяковский услюбине ошатылып язылгъан шиирлеринен кельген Р. Тынчеровнынъ яратыджылыкълары бу икметли оджанынъ тесиринен кенишлеген эди, эльбетте. Буюк шаирлеримиз А. Лятиф-заде, Э. Шемъи-заде Маяковскийнен ян-яна отурып сёлешкен, танышкъан иселер, Ш. Алядин, Ф. Аким ве О. Амитнинъ бутюн яратыджытыкълары онынъ новаторлыкъ ислеринен багъланды. Сиясий шириет устасы, тисвирий агитатор В. Маяковский айны заманда лирик шаир эди. Онынъ юрекке назикликнен, терен инсаний дуйгъуларнен, достлыкъ, севги мисраларынен синьген лирикасы да озюне хастыр. Дагълар, орманлар, денъиз саиллери юртундан алемге чыккыкан ватанпервер шаир табиятны, онынъ зинетлерини, чевре муити джандан севе ве бу мукъаддесликке урьмет этмеген шахсларны сатирик шиирлеринен

кошеге чеке эди. О, 1926 сенеси Кыргызда булунгъанда, тереклерни чакъынен оюп, къаяларгъа чешит боялар якъып, ялы боюнда раатлыкъта булунгъанларнычъ ве озь адларыны язып кеткен шахсларны «Канцелярия кылыкълары» шииринен къамчылагъаны аля хатиримизде.

Эр саада кескин курешлер ве енъишлер йылларында къалемини сюнгюге чекирген бу аскер шаирнинъ гражданлыкъ меззуларына, омюрнинъ актуаль вакъияларына багъышлап язгъан къуветли, оригиналь шиирлери аля бу кунъ гуръ янъгырамакталар. Шу эсерлернинъ эксериети озь актуаллигини шимдигедже сакълмакта. Онынъ «Совет паспорты акъкында шиир»индеки:

Окъунъыз,
сукъланынъыз,
мен Советлер Бирлигининъ гражданым!

деген гъурурына ким сукъланмаз. Маяковский асырымызда эдебиятка, поэзиягъа гражданлыкъ лирикасынынъ пек чокъ янъы усулларыны, аныалерини алып кельди ве текрарланылмаз буюк шахсиет оларакъ танылды. Владимир Владимирович: «Шаир бутюн ишлер ве вакъияларнынъ меркезинде булунмакъ керек. Лякин, эксери алларда, шойле ола ки, бир такъым шиирлерде девирнинъ аят акъкъатыны сезюв, муим вакъияларны къаврап алув четте къала. Олар тувгъан топракъкъа эвлятлыкъ садкылыгынен язылмайлар. Халкъчанлыкъ, партиявийликтен марум олалар», — деп язгъан эди.

Къардаш халкъларынынъ энъ кутълевий шаирлери Маяковскийнинъ бутюн эсерлерини окъугъанлары, бильгенлери ве онынъ тесиринен язгъанлары белли меселе. Онынъ шиирлери ве поэмаларыны этрафлы окъумагъан ич бир земане шаирини козь огюне кетирмек мумкюн дегилъ.

Маяковский элли учъ йылдан берли арамызда ёкъ. Отуз еди яшында аяттан кетти. О, сагъ олса, докъсан яшлы, энъ итибарлы акъсакълалымыз оладжакъ эди. Факъат, руху, назм хазине асабалыгъы бизимнен. Демек, Маяковский бизимнен.

Яшасакъ да юз йыллап,
къартайтмамыз бир кучъни,
яшлыкъ юрту эп йырлап,
пехит шиир, чёкюнчи!..

деген сёзлери бизнен берабер келеджекке догъру адылмамакталар. Мен бу макъалени язгъанда «Маяковскийнен субет» серлевалы шииримнинъ бир къач сатырыны хатырладым:

Владимир, «Бар сесинънен»
сёленимекте саифелер,
далгъалана Смольныйден
Памиргедже ташкъан сефэр.
Броневи́к төпесинде
мен Ильични корем кене,
Октябрьнинъ джебэсинден
матросларнен «Сол марш» дёне...
Кыркъ экиде Сапундагъда
яш шаирнен танкке калкытынъ...
Бу кунъ аят сахнасында
Сени кене къутлай халкъынъ.

РЕШИТ МУРАТ.

«КЫРКЪ ОЛЮМДЕН КЕЧЕРЕК...»

МУСА ДЖАЛИЛЬ

Муса Джалиль кыркъ йыл эвельси концлагерьде язган «Хаста гонъюль сатырлары» шииринде:

Мен яшамакъ истейм бермек ичюн
Ильге сонъки юрек урушын.
Ольгенде де айтып олса эдим
Олемен дие тувган иль ичюн!—

деген эди. Бу сёзлер онынъ энъ юксек гъаеси эди деп бильмек мумкюн. «Моабит дефтери» шиирлер джыйынтыгы музллифининъ ады азырки заманда сынъ-ырсыз къараманлыкъ темсили олды.

Германия Демократик Республикасынынъ белли языджысы, Джалиль акъкъындаки «Къырмызы пападие» фильмининъ сценарий музллифи, коммунист Эрих Мюллер бизге ёллаган мектюплерининъ биринде: «Йылдызларгъа Джалиль киби Къараманларнынъ адларыны къоймакъ керек. Сёз келими, Денсб йылдызынынъ адыны денъштирип, оны Джалиль адландырмакъ теклиф этем» деп язган эди. Бу сёзлер, Муса Джалильнинъ озъ къадыны Амина Къуддусовна Залиловагъа та Волхов джебэсинден язган фикирлерини тасдыкълайлар: «Мен олюмден кюркъ-майым. Биз олюмге лянест окъуймыз демек, бу бош ибаре дегиль. Ватачперверлик дуйгъусы, озъ ичтимаий борджунъны толу анълав кюркъуны ольдюре. Аяттан макъсад шу: аятнынъ ойле кечир ки, ольгенден сонъ да яша. Ватан ичюн яша, хызмет эт, зарур кельгенде Ватан ичюн джанынынъ феда эт».

Бу сатырларда шаирнинъ эсас аят фельсефеси накъиль этиле.

1943 сенеси, Муса Джалиль фашист эсирлигинде булунганда, озъ такъдирини теренден анълап, «Меним йырларым» деген мешур шииринде шойле язды:

Йырлап кечтим шанлы куреш ёлуны,
Йырлап кельдим аят языма.
Сонъки йырым хасис джеллятынъ
Балтасы алтында языла.
Йыр огретти мени урь яшавгъа
Ве ольмеге джесюр эр олып.
Омрюм меним къувнакъ йыр эди,
Олюмим де янъгырар йыр олып.

О акълы, бойле адамлар ольмейлер. Онынъ олюми «Куреш йыры олып янъгырады». Джалильнинъ бу ольмез сатырларыны окъуп сезджанланмамакъ мумкюн дегиль.

«Муса буюк шаир, олмакънен бирге, айны вакъытта, эйи дост, мераметли баба эди,— дей Амина Къуддусовна.— Ватан онынъ ичюн эм мемлекет, эм ана, эм догъмуш эв эди».

Эбет, догърулыкъ, адалетлилик, башкъасына ярдым этюв — совет кишилерининъ умумий хасиетидир. Шаирнинъ балалыгы Улу Октябрьнинъ парлакъ шавлелери иле айдынланды, ватандашлар дженки атешинде пишкинлешти, яш шаирни ильки бешйыллыкълар, социализм къуруджылыгы энтузиазмы рухландырды.

Оренбург губерниясындаки Мустафа аулында 1906 сенеси дюньягъа кельген Муса Залилов пек яш экенде бабасыз къала, балалыкътан ачылыкъ, факъырлыкъ, укъукъсызлыкъ зиетлерини корип кечире. Улу Октябрь инкъилябы йылларында баррикадаларнынъ не тарафында булунмакъ кереклигини деръал анълай. Озюнинъ терджимеий алында о шойле яза: «1920 сенеси койде комсомол ячейкасы: тешкиль этильди, мен онынъ эркъанына кирдим. 1920-21 сенелери мемлекетимизде кулаклар баш къалдыра башладылар. Чешит бандалар тешкиль этилер. Бу бандалар иле куреш ичюн кой комсомолларын-дан гонъюлли коммунар отряды мейдангъа кетирильди. Мен ойле отрядлардан бирининъ эркъанында кулакларнен курешлерде иштирак эттим...»

Бойледже, Муса кой яшларынынъ пишкин етекчиси ола. Муса волостта, уездде отъкерильген меджлислерде иштирак эте, анда чыккышта булунган большевиклернинъ нуткъларыны дикъкъатнен динълей, оларны койдешлерине келип икяе эте. Фукъарелер комитетининъ дивар газетасы ичюн парлакъ коммунисттик истикъбаль хусусында шиирлер язып дердж эте эди.

Муса, йигирми яшында экенде, озюни акъикый комсомол тешкилятчиси оларакъ танытты. 1923-1925 сенелери Къазанда татар рабфакында окъуды. 1925-1927 сенелери Орск ве Оренбург шеэрлеринде ВЛКСМ уезд комитети инструкторы вазифесинде чалышты. 1927 сенеси ВЛКСМ Меркезий Комитети Муса Джалильни Москвагъа озъ аппаратына ишке чагъырып алды. О анда татар тилинде чыкъарылган «Кучюк иптэшлер» пионер журналы ида-

ресинде чалышты. Айны шу йлы Москва Девлет университетине окумагга кирди. Шу вакытларда комсомол ве журналистика ишлери иле де мешгуль олды.

Муса Джалиль 1941 сенеси арбий сиясий хадимлер мектебинде окугъан вакытта озю акъкъында шоyle язгъан эди: «Комсомол меним аят теджрибемни зенгинлештирди, озюмни пишкинлештирди... «Кучюк иптэшлер» журналы Къазангга авуштырылгъан сонъ, меним тешеббюсимнен Москвада ВЛКСМ Меркезий Комитети органы оларакъ татар тилинде «Октябрь баласы» адлы журнал тешкиль этильди. Бу журнал 1929 сенеси августтан 1933 сенеси марткка къадар нешир олунды. Бютюн бу девир ичинде мен онынъ месуль редакторы олып чалыштым».

Иш, окув, эдебий яратыджылыкъ, комсомол ве джемаатчылыкъ фаалиети шаирнинъ вакытыны чокъ ала эди. Муса Джалиль ич бир вакыт ихтисаслы яздыжы оларакъ яшап оламады. «Он беш яшын дан башлап, даима хызметте олды. Атыта Татарстан Языджылары бирлигининъ реис вазифесине таин этильгенде биле опера ве балет театрндеки ишини быракъмады (театр шимди Муса Джалиль адында). Анда Муса эдебий-бедий ишлернинъ редакторы эди.

Муса аятны, бизим совет яшайышыны севген, биринджи бешйыллыкъ къуруджылыкларында, колхоз койлеринде, арбий къысылларда янъы аят, социализм къуруджылыкъы ичюн кергин курешнинъ энъ къайнакъ ерлеринде булунгъан адам эди. О, курешке атешли комсомол ерегинен атыла ве озъ шиирлеринде бу курешни акс эттире эди.

Билъгиге ынтылув, яратыджылыкъ ичюн гъайрет, янъылыклар излев, тешеббюсчилик — бутюн булар Джалильнинъ фаалиетинде муим ер тутмакка эди.

Муса Джалиль эм драматург ве публицист, эм эдебиятшнас, тенъидчи ве терджиман эди. О, Пушкин, Некрасов, Шевченко, Маяковский, Шота Руставели, Тихонов, Лебедев-Кумач, М. Голодный, А. Барто ве дигер шаирлернинъ эсерлерини татар тилине терджиме этти.

Дженктен алдын девирде шаирнинъ эсерлеринде, чыкышларында Ватанымизнынъ сербестлигине ве мустакилиетине сила котерген душмангга къаршы курешке азыр олув даушы янъгырай. Джалиль дженктен учъ йыл зевель «Ана» шииринде сынъыр артындан бизге таба йлышып кельген «къара кучьлер» хусусында язды.

1942 сенеси февральде СССР Языджылары бирлигининъ Мудафаа комиссиясыннынъ ве шахсен Александр Фадеевнинъ теклифине бинаэн, алты айлыкъ сиясий курсны битирген Муса Джалильни Волхов джебзисининъ «Джесюрлик» адлы орду газетасына мухбир этип ёллайлар. (Онъа къадар бу вазифеде талантлы яш журналист Всеволод Багрицкий чалышты. О, душман къуршунундан эляк олды ве онынъ ерине Муса Джалиль таин этильди.

Муса джебзде къызгын ишке бериле, ог ёлакътаки дженкчилернен даимий багъ тута, озюнинъ къалем аркъадашларына онларнен мектюплер ёллай, дженкявер

очерклер, макъалелер ве шиирлер яза. Айны вакытта, элине автомат алып, къатты урушларда иштирак эте, арбий къысым командирлеринен багълана, аскерлерге башкъа джебзелердеки вазиятти анылата, олар арасында сиясий-тербиевий ишлер алып бара.

Шаирнинъ дженклер атешини ичинде догъгъан шиирлери фашистлер узеринден гъалебе эльде этиледжегине ишанч иле толу олар. О девирде язылгъан: «Уджюм огюнден», «Авропада баарь», «Къардашлыкъ», «Уйкю», «Къызнынъ олюми» ве дигер бир чокъ шиирлери шу джумледендир.

Такъдир Джалильнинъ башына мисльсиз кучъ сынавлар кетирди. Волхов джебзисинде агъыр яралангъан Муса эссиз алында фашистлер элине тюшти. Шаир душман элине тюшмемек ичюн пистолетинден файдаланып оламады.

Муса Джалиль озъ Ватаныны юректен севген адам экенини концлагерьдеки ишанчлы достларындан гизлемеди. О фашист эсирлигининъ агъыр шараитында ким экенини билдирмемек ичюн озюни Гумеров деп яздырды. Муса концлагерьнинъ инсан ичюн даянылмаз шараитында ачлыкътан, хасталыкътан, зулумдан бинълернен адам ольгенини озъ козьлеринен коре, азаплана. Такъдир онъа да бойле олюм азырлай. Чокъкъа бармады, фашистлер онынъ ким экенини билип, Берлинге алып кеттилер. Онъа анда эсир татар аскерлеринден ибарет легионда медений ярыкъландырув ишлерине разы олмасы ичюн, онъа «дженнет аяты» ишандырдылар. Шу шартнен ки, оларгга садыкълыкънен хызмет этмек керек. Муса козь бояв ичюн бу теклифке разы олды, озюнинъ «дженнет аятынынъ ильки куньлеринден арбий эсирлерден гизли антифашист группасы мейдангга кетирмек къарарына кельди.

Эр кестен челик ираде, къатты низам ве тешкилятчылыкъ талап эткен гъает хауфлы, мураккеп бу ишке шаир ёлбашчылыкъ япты. Яшылыкъ чагъында комсомол етекчиси, газета ве журналнынъ месуль хадими олувы, даима сиясий ве ичтимаий ишлерде булунувы онынъ фикирлерини пишкинлештирди, кутеле арасында чалышув теджрибесини арттырды. Бу хасиятлер онъа шимди лек керек олды. Муса Джалиль озюнинъ кескин шаирлик къуветини, юксек тешкилятчылыкъ истидадыны бутюнлей фашизм иле курешке берди.

Дженк кетишатында совет аскерлерининъ кучьлю тазыйкъы Гитлернинъ агресив мырадыны виран этти. Душманнынъ Москва янында, Сталинградда ве Орёл-Курск кемериндеки енъилвлери фашистлернинъ баш штабыны чыккымсыз вазиятте къалдырды. Джебзде тар-мар этильген немсе дивизиялары ерине янъыларыны тешкиль этмек зарур эди. Шу вакытта олар арбий эсирлерден миллий легионлар тизмек къарарына кельдилер. Гитлер укюметинде Шаркъ ишлери министри Альфред Розенберг архивден 1917-1918 сенелери кайзер Германиясына таби «Волга-Урал девлет» тешкиль этюв планыны тапып чыкъара ве оны аз бучукъ деништирип Волга бою халкълары ичюн

«Идель-Урал девлети» тешилини теклиф эте. Безз гвардиялылар агентурасындан бу «девлети»нин укюмети тизиле ве онын башына халкъара авантюристи, безз гвардиялы, къазанлы сабыкъ туджджар Абдурахман Шафи Алмас къююла. Муса Джалиль бу легион къысымларында фашистлерге къаршы группалар мейдангъа кетире.

Фашизм къобасынынъ меркези Берлинде, концлагерьлерде, эмек батальонларында ве дигер миллетчи татар-башкъыр легионы къысымларында Джалильнен берабер онынъ садыкъ ярдымджылары ве гоньюльдешлери: татар языджысы Абдулла Алиш, инженер Фуат Булатов, оджа Гайнан Къурмашев, медениет хадими Габдулла Батталов, тиджарет хадими Зиннат Хасанов, шаир Ахмед Симеев, малие хадими Гариф Шабаев, малшнас Фуат Сайфулмулюков, бухгалтер Ахат Аднашев, ишчи Салет Бухаров, совет хадими Ян Габдуллин, шаир Рахим Саттар, юрист Гариф Маликов, оджа Фарит Султанбеков, айван экими Рушад Хисамутдинов ве дигерлер душмангъа къаршы гизли куреш алып бардылар. Гариф Шабаев, Фуат Сайфулмулюков ве Фарит Султанбеков Озбекстандан, Рушад Хисамутдинов Къыргызстандан, Гайнан Къурмашев ве Ахат Аднашев исе Къазахстандан эдилер.

Муса Джалиль гизли группалар тешиклъ этерек, душмангъа къаршы, айны вакъытта, озь поэзиясы вастасынен куреше. Джалильнинъ ёлбашчылыгъы алтында басылгъан фашистлерге къаршы листовкаларнен бирге, онынъ айры къагъытлар узерине язылып даркъатылгъан шиирлери де кучлю сила ерини тутта эдилер. Олар арбий эсирлер арасында къол-къолдан юре, эзберден окъула ве эр кесни душманнен курешке чагъыра эдилер. Шиирлерде Ватан, севги акъкъында, душманны енъмек ичюн курешмек кереклиги хусусында айтыла эди.

Джалильнинъ ве дигер гизли тешиклъ ёлбашчыларынынъ гъайрети саесинде легионерлер арасында тешиккъат ишлери ёлуна къююлды, Берлинде антифашист тешиккъат къагъытлары басылып, гизли суретте легионгъа кетирилип, анда арбий эсирлер арасында дагъытыла эди. Легионда гитлерджилер командалыгъына ве аскерлерине къаршы сиялы баш къалдырув азырланыла эди. Лякин гизли антифашист группасы арасында мунафыкълар ве саткъынлар да олувы ишке чокъ зарарлар кетирди. Меселя, немсе фашистлерине озю teslim олгъан, Берлин группасындаки Гарип Султанов (беззгвардия эмигранты Абдурахман Шафи Алмасынъ гоньюльдеши) сонъындан Америка меркезий разведка идареси агенти олды ве Колумбия университетининъ «профессор» сыфатында Мюнхендеки «Азат Европа» радиостанциясында антисовет меззуларында ишиттирювлерге аля ёлбашчылыкъ ялмакъта. Эдлиндеки легионерлер лагеринде ватанперверлер группасыны, фашистлер ичюн хызметке джелъ этильген сабыкъ арбий эсир Махмут Ямалетдинов сатты ве дженктен сонъ эльге тюшип, арбий трибунал тарафындан джезаланылды. Джалилдернинъ сиялы исьянындан бир ай звель, гизли партия тешиклъаты, партия

группаларындан бирининъ ёлбашчысы, коммунист Ян Габдуллинни алякъа багъламакъ ичюн Совет Ордусы командалыгъына ёллады. О, джебэ ёлагъындан аман эсен кечип, бизимкилерге етип кельди ве легионда, шу ерлердеки арбий эсирлер лагерлеринде гизли группалар мейдангъа кетирилип, душмангъа къаршы фааль аркет эткенлери хусусында материалларны teslim этти. Бираз раатлангъан сонъ, Ян Габдуллин арбий къысымгъа командир тин этильди ве джебэге ёлланылды. О, ярым йылдан зияде къараманджа дженкешти. 1944 сенеси къатты урушлардан биринде эляк олды.

Гизли группа азаларындан бири даа Рахим Саттар Польша ве Белоруссие партизанларынен багъланув ичюн ёлланылды, лякин о фашистлернинъ элине тюшип, эляк олды.

1943 сенеси август айында сиялы исьянгъа аз вакъыт къалгъанда, бир мунафыкънынъ чакъувы нетиджесинде, Муса Джалиль ве онынъ гоньюльдешлеринден чокъусы къапатылып, Варшава бастыргъына, сонъра Берлиндеки Моабит апсханесине кетирилиди.

Муса Джалиль ве онынъ гоньюльдешлерининъ ватанперверлик фаалиети зая кетмеді. Оларнынъ гизли антифашист фаалиети нетиджесинде, белорус партизанларына къаршы куреш ичюн махсус азырланып ёлланылгъан татар-башкъыр легионынынъ 825-нджи батальоны Витебск янларында бутюнлей бизимкилер тарафкъа кечип, партизанларгъа къошулды. Бу Муса Джалиль ёлбашчылыгъында япылгъан гизли ишлернинъ биринджи джиддий семереси олды. Бундан сонъ фашист командалыгъы «Идель-Урал» легионыны Совет Ордусына ве партизанларгъа къаршы куреште файдаланув макъсадындан вазгечти. Легион батальонлары дагъытылды ве арбий эсирлер эсасен чешит агъыр ишлер ичюн Франциягъа, Атлантика валы къуруджылыгъына йиберилдилер.

Татар халкъынынъ джесюр огълу Муса Джалиль ве онынъ дженкявер гоньюльдешлери аятынынъ фашист бастыргъында фаджиалы ве къарамане девири башлады. Муса апсханеде пек азды, бенъзи солды. Юзю даима къанлы, омузларында, тенинде чубукъ излери ола эди. Бу джеллатларнынъ зулумы эди. Джалильнинъ якъын гоньюльдеши Хисамутдинов фашистлернинъ залымлыгъы хусусында шойле дей: «Варшава апсханесинде къыйнавлар вакъытында Джалильнинъ сол элини сындырдылар. Къолунинъ суеги къыйыш пекинди. Элини, я да пармакъларыны азгъана къыбырдатса, пек агъыра, козьлерини къан баса эди. Гитлерджи джеллатлар Мусаны ве дигерлерини демир чубукъларнен, резина таякъларнен котеклей эдилер. Онынъ буйректери, бавуры, джигерлери сакъатланды, къыйнавлардан бутюнлей сакъатланды. Яралары даима къанап тура, базы ерлери атъа чурюген эдилер».

Бойле зулматкъа бакъмадан, Муса Джалиль Моабит апсханесинде, озонинъ шимди бутюн дюньягъа белли мешур «Моабит дефтери»ни язды. Къагъыт парчалары узеринде язылып, картон къапкъа тикильген эки дефтер онларнен элдерден кечип, миннетдар окъуйджыларгъа келип етти-

лер. Совет окъуйджылары, Джалильнинъ хусусан шу дефтерлернинъ бирини сакълап къалдыргъан досты, бельгиялы антифашист Андре Тиммермансны айрыджа алгъышлайлар. Тиммерманс Джалильнен берабер чокъ вакъыт бир камерада ятып, гонъюльдеш достлар олдылар, бутюн къыйынлыкъларны берабер кечирди, бир къапым ашны болюштилер. Андре Тиммерманс озюнинъ джесоране арекети, яни Муса Джалильнинъ моабит шиирлерини сакълап къалдыргъаны ичюн Совет укюмети тарафындан «Джесюрлик ичюн» медалинен такъдирленилды. Тезссюф, Тиммерманс бундан беш йыл эвель, алтымыш яшына бир ай етмезден вефат этти.

Джалильнинъ эки къююн дефтерчигинде 110 шиир бар эди. Малюм ки, онынъ экинджи дефтерини сабыкъ арбий эсир, совет офицери, уфалы Нигмат Терегулов сакълап къалдырды.

Джалильнинъ «Моабит дефтери», шаирнинъ озю айткъаны киби, «джеллятынъ» къанлы балтасы алтында» язылгъан юрек сёзлери, онынъ коммунистик фикирлеридир. Бу, айны вакъытта, бедий йылнамерлернинъ мисилсиз нумюнесидир. О шиирлер къараманане оптимизм ве душманнынъ тезден енъиледжегине эминлик руху иле, Ватаннынъ ве халкънынъ такъдири ичюн тюшюнде ве кедер иле ашлангъанлар. Оларда фашистлернинъ вахшийлиги, саткъынларнынъ алчакълыгъы, шаирнинъ оларгъа нефрети акс этиле, фашистлер огюнде тиз чёкмейип, бутюн зулумларгъа чыдап, озь борджыны сонъундаже эда эткенлернинъ джесарети, къавий ирадеси тасвир этиле.

Мабюс Джалильнинъ гитлерджи джеллятаргъа джевабы бу олды. 1944 сенеси февральнинъ сонъунда фашистлер Джалильни ве онынъ сафдашларыны Дрезденге алып кетип, анда озьлериндже махкеме япкъан олдылар. Бу «хусусий муим» иш, яни учюнджи рейхке къаршы башкъалдырув иши, гитлерджилер Германиясынынъ алий трибуналы «герман империясы арбий махкемеси»нде бакъылды. Март айынынъ башында арбий махкеменинъ къарары муджиби Муса Джалиль ве онынъ аркъадашлары, башларыны джеллят этюв шартынен, олюм джезасына махкъюм этильдилер. Оларны текрар Берлинге алып кельди ве 1944 сенеси август 25-те Берлин вакътынен саат он эки иле он эки бучукъ арасында Берлиндеки Шпандау-Плётцензее апсханесинде Муса Джалильнинъ ве онынъ садыкъ аркъадашлары Абдулла Алиш, Фуат Булатов, Гайнан Къурмашев, Ахмед Симаев, Гариф Шабаев, Фуат Сайфульмулюков, Габдулла Баталов, Зиннат Хасанов, Ахат Аднашев ве Салем Бухаровнынъ башлары кесильди. Булардан Фуат Сайфульмулюков ве Гариф Шабаев ташкентли эдилер.

Демблин шеэри янларындаки концлагерьден биринде ташкентли Гариф Шабаев бир группа аркъадашларынен лагерден къачувны азырлай, Муса лагерьге баргъан вакътында Шабаевнен таныш ола ве онынъле алякъа багълай. Гарифнинъ акъикъий ватанпервер экенини анълап, оны гизли ишке джелъп эте. Гариф Ша-

баев Джалильнинъ теклифине бинаэн, Берлинге, анда чыкъарылмакъта олгъан миллетчилик рухлы «Идель-Урал» газетасы басмаханесине муреттиб оларакъ ёланыла, чюнки о басмаханеде гизли суретте рус ве татар тиллеринде антифашист листовкалары басылувы да ёлуна къююлмакъта эди. Газета редакциясына ишке гизли ватанперверлик ишининъ иштиракчилери де джелъп этилген эди. Шабаев, Джалильнинъ авалесинен аз вакъытта муреттиблик ишини ве басмаханедеки дигер зенаатларны да менимседи ве гизли тешкилятка буюк файда кетирди.

Муса Джалильнинъ шиирлери ве йырлары гизли группаларда, сонъра исе апсханеде кягъыт парчаларына язылып, эльзёден юре эди. Джалильнинъ досты ве сафдашы Рушад Хисамутдинов шаирнинъ къыркътан зияде шиирини эзберлеген ве къыйынлыкълардан сагъ-селямет къуртулып, эвге къайтып келген сонъ, оларны кягъыткъа язып, Татарстан Языджылар бирлигине такъдим этти. Джалильнинъ ве Хисамутдиновнынъ авалесинен концерт вакъытларында онынъ чокъ шиирлери арбий эсирлер ичюн санадан окъула экен. Сонъундан эсерлер Джалильнинъ «Моабит шиирлери»не къошулды. Дженк ветераны, Францияда фашистлерге мукъавет арекети иштиракчиси Рушад Белялович Хисамутдинов ал-азырда пенсияда, Къыргъызстаннынъ Ош шеэринде яшай. Джалильнинъ сабыкъ сафдашы, физика оджасы Фарит Сахиевич Султанбеков да пенсияда, Озбекстаннынъ Къаршы шеэринде булуна.

Ташкент областынынъ Калинин районьнда Махмуд Халикович Мухсинов, Къаршы шеэринде Хабиб Файзуллаевич Файзуллаев барлар. Файзуллаев Къаршы шеэр советининъ депутаты. Олар экиси де асыл озбекстанлылар. Экиси де фашизм эсрлигини Муса Джалильнен берабер концлагерьлерде кечирдилер.

Душман огюнде тиз чёкмеген, джеллятаргъа табий олмагъан Муса Джалиль, озю айткъаны киби, «къыркъ олюмдеч кечерек», бизим бугунимизде яшамакъта. Онынъ эсерлери Советлер Бирлиги халкъларынынъ бутюн тиллеринде ве тыш мемлекетлерде эки миллион нухсада басылып чыкъты. Шаирнинъ къараманлыгъы акъкъында бедий ве весикъалы фильмлер чыкъарылды. Татарстан опера ве балет театринде Муса Джалильнинъ ады къююлды. Къасабалар, сокъакълар, мектеплер, совхозлар онынъ адыны ташымакталар.

Биньернен совет кишилери, хусусан яшлар, Джалильнинъ аджаип эсерлерини окъуй, онынъ аятындан ибрет алалар. Павка Корчагин, Зоя Космодемьянская, яш гвардиялы къараманлар, Амет-хан Султан, Лиза Чайкина, Хамза Хаким-заде, Муса Джалиль, Алим Абденнанова... Керек олса, яшларымыз оларнынъ къараманлыкъларыны текрарламагъа азырлар.

Муса Джалильнинъ ады ве фаалиети буюк джесарет, Ватангъа садыкълыкъ, халкълар достлыгъы темсили олды.

ИСХАКЪ ЗАБИРОВ,
филология илимлери намзети.

Мамбет Аблялим

ЗУЛЕЙХА

(Мерѣум шаир Ремзи Бурнашнынъ къызына)

Анадан айрылгъан бир къозу киби,
Асрет козьлеринъде йылтырай козьяш.
Агълама, сен оксюз дегильсинъ, дегиль,
Эмиралла, башынъ сагъ олсын, къардаш.

Бабалар ольмеси табийдир, лякин о
Ольмеди, яшар халкъ ядында.
Елькеде котерип девир юкюни,
Берлингедже барды джаяв адымлап.

Авропанынъ нидже къабристанына
Юзлернен достыны комъди элленен.
Оларгъа бахш этти озъ дестаныны,
Шиирлер яратты тувгъан тилинен.

Сенинъ бабанъ эди халкъны, Ватанны
Ойланса, эр вакъыт озюни унуткъан.
Сенинъ бабанъ эди аямай джанны,
Душман окъларына коксюни туткъан.

Сенинъ бабанъ эди шрапнель парчасынъ,
Яралы тенинде отуз беш сене
Ташып, фаджиадан хатире олсын
Деп, оны ташламай кетти къабринне.

Онынъ ольгенине окюнме, кадым,
Гъамдан, мухтаджлыкътан узакъмыз бизлер.
Аяттан хош лезет алмаз ич адам
Ойлелер дюньяда олмаса эгер.

О киби инсаннынъ эвляды олып,
Шаныны ташымакъ буюк сеадет.
Озюнинъ халкъынынъ сафында къалып,
Халкъынен берабер яшайджакъ, эльбет.

УНУТМАДЫМ!...

Анайым, тоймадым нурлы черенъе,
Ама унутмадым азиз сыманъны.
Санъа багъышларакъ бу шииримни,
Юкъусыз къаршылап алмакътам танъны.

Эрте ташлап кеттинъ, сыджакъ багърынъдан,
Яшлайын анасыз къалдым мен бирден.
Аят сокъагъында сабий чагъымдан,
Курешип кельмектем аджджы такъдирнен.

Сени пек сагъындым, пек арызладым,
Кимсеге айтмадым ичимни ярып.
Оксюз къозу киби агълап-бозладым,
Базыда мукъаддес къабринъе барып.

Огей анам акъсыз къаргъаса урып,
Ашамай-ичмейип ач къалам юкълап.
«Бебийим, айт, сени ким ынджытты?» деп,
Шу гедже тюшюме келесинъ ёкълап.

Сенелер артындан, сенелер отти,
Буюдим, ер алдым достлар сафындан.
Энди ботен экен, акъылым етти,
Сени кыдыргъаным дёрт бир тарафтан.

Къыз къардашымнынъ бойына бакъып,
Гуя сени корем, сенинъ тюсюнъни.
Бир дакъкъа кетмединъ мени быракъып,
Толдырып турасынъ гъамлы коксюмни.

Енъишли кунълерде, къутлы танъларда
Менимле биргесинъ, кене яшайсынъ.
Ватан севгисиле дамар къанымда
Манъа къувет берип, ильхам ашлайсынъ.

НАВРЕЗ

Тереклер уянды кыш юкъусындан,
Арыкъкъа сув толып акъа башлады.
Кунъдюзлер гедженинъ кенъ якъасындан
Тутты да яваштан сыкъа башлады.

Кунешнинъ муляим нуры кыыздырып,
Тирильтти юртымыз топракъларыны.
Лялелер кърларнынъ тёшине барып,
Тикледи кърмызы байракъларыны.

Эр тюрлю чичеклер янакъларындан
Балкъуртлар кетире эмип балыны.
Къарылгъачлар учып кельди узакътан,
Чивильдейлер къонып кираз далына.

Йылларнынъ зумрют козь дюльбер мевсими,
Наврез, сен шадлыкъсынъ эм де яшлыкъсынъ.
Алем гузеллиги ве тебессюми,
Севгисинъ, достлыкъсынъ,
къан-къардашлыкъсынъ.

Сенден башланмакъя эмек, арекет,
Бир йыллык ишлернинъ къавий негизи.
Сенден башланмакъя битмез берекет,
Койлюнинъ гъайрети, вадеси, сёзю.

Истейим, тазерип турсын чырайлар,
Бир вакъыт къонмасын япракъларгъа тоз.
Эркине, бол нефес алсынлар даима
Багърынъда адамлар къайгъысыз, гъамсыз.

С Е К И З Л И Қ Л Е Р

Бугунъ шенъ корюне козюме дюнья,
Ель эсе, эль чырпып куле тереклер.
Алем шадлыкълардан догъулгъан гуя,
Козьлери яшлангъан, куле чичеклер.

Булутларны йыртып чыкъкъан ал кунеш
Алемни нурларгъа толдырып куле.
Себеби — достларнынъ козюнде атеш,
Къаршыдан севгилим йылмайып келе.

* * *

Сен кеттинъ, артынъдан мен къалдым
къарап,

Къайт демеге ёл бермеди гъурур.
Гъурурым, отурма озюмден сорап,
Асретлик ханджерини юрегиме ур!

Айрылыкъ къамчысыны патлат башыма,
Бутюн вуджудымда къалсын излери.
Урабер, чыкъармай ич тынышымны
Анъарым яремнинъ шенъ козьлерини.

* * *

Эвимнинъ тёринде асувлы макъат,
Ярашыкъ орьнеги, гулю, чичеги.
Узакътан къарасанъ гузеллик факъат,
Козьлерге корюнмей бир туюмчиги.

Аят да тыпкы шай, тышындан бакъсанъ,
Шадлыкътан, севгиден ибарет киби.
Онынъ къазанына тюшип къайнасанъ,
Корерсинъ, билирсинъ муреккеплигини.

* * *

Ичинъни якъмасын шубъз, азизим,
Меним озь юреджек сокъакъларым бар.
Сен юрген ёллардан асыл юрьмем мен.
Меним озь ичеджек чокъракъларым бар.

Алемге бакъарым озь козьлеримнен,
Озюмнинъ къуванчым, къайгъыларым бар.
Халкъыма айтарым озь сёзлеримни,
Озь исим, озюмнинъ дуйгъуларым бар.

* * *

Алиме Абденнановагъа.

Къызгъан демирни басып джеллятлар,
Якътылар гуль киби тенинъни.
Вахшийдже зиетлеп, сынап бакътылар,
Дединъ:—Севем, Ватаным, сени!

Бузлап къалды яралангъан тен,
Айырдылар татлы джанынъдан.
Енъип ольдинъ фашистлерни сен,
Айрылмадынъ пак иманынъдан.

* * *

«Алупкада бир эйкель бар,
Мермердир ташы».

Ш. Селимов.

Мермер дегиль, таш дегильдир о,
Къатып къалгъан буюк джесарет.
Эвлятларны батыр олмагъа
Чагъырыджы акърансыз къудрет.

Эйкель дегиль, таш дегильдир о,
Бельгисидир буюк чыдамнынъ.
Садыкълыгъы озь миллетине,
Ватанына улу адамнынъ.

* * *

Осман Амитке.

— Дженк кунълери фашистлер тутуп,
Ольдюрди,—деп айттылар сени.
Мен бу сёзге ич инанмадым,
Къабырге сыгъмай батырлар тени.

— Башыны кессе де джеллятлар тутуп,
Ольмей келип къошулды сафкъа.—
Деп айттылар якъын бильгенлер,
Инандым мен мына шу лафкъа.

Азиз Абдураззакъ

ЭЙКЕЛЬ ОГЮНДЕ

Келин, кув эйкель огюне
Чешит ренкли гуллер къоялар.
Эйкель киби турып кенарда
Козетем мен. Сара хаяллар.

Зан этерсинъ, джылмая эйкель,
Эйбетлейлер оны эр вакъыт.
Гуя башын саллай кимерде,
Алгъышлайлар яшлар да бакъып.

Озю гъает дживан яш эди,
Севги изъар этмеден эвель

Улу дженкте о шейт кетти,
Шимди тура олып тунч эйкель.

Бизде бойле севги яшында
Азмы шейт олгъан батырлар.
Кедеримиз эксильмей ич де,
Халкъ оларны даим хатырлар.

Иигитлернинъ къурбанлыгъына
Ел бермейик, азиз инсанлар.
Севишкенлер яшасын хошнут,
Барышыкъле отъсин заманлар.

ФАЛГЪА ДЖЕВАП

Сен сокъакъта оледжексинъ,
Деди манъа фалджи фал бакъып.
Гузель ярем фалгъа инанып,
Бунъа кедерленме сен сакъын.
Такъдир не истесе —
Шуны япаджакъ.
Аят озю сокъакъ дегильми?
Аят — сокъакъ,
Итикъад — сокъакъ,
Эр кимнинъ озъ сокъагъы бар.

Эр кимнинъ озъ сокъагъында,
Бельгилеген макъсады бар.
Олюмнинъ де ниети бардыр,
Апансыздан
Йыкъар о бизни
Я геджеси,
Я да кунъдюзи.
Биз сокъакъта оледжекмиз, эбет,
Сен озъ сокъагъынъда,
Мен озъ сокъагъымда.

БЕЯЗ БУЛУТ

Безз булут —
Безз сюттир,
Сютке бенъзеп
Сепильмекте ягъмуры.
Безз булут ягъмурына
Ягъмур деймиз.
Топракъ исе сют дей онъа
Бала киби.
... Безз булут,

Безз булут,
Сагъылып тур бу топракъкъа —
Яш балагъа.
Эгер топракъ сени эммесе,
Бизлер кимни эмеджекмиз?
Арзумызны кимге безз
этеджекмиз?

Безз булут,
Безз булут?..

МЕН СЕНИНЪ ТЮШЮНЪДЕМ

Чокъ вакъыт
Мен сенинъ
Тюшюнъ олам,
Аначыгъым.
Чокъ вакъыт
Тюште киби къыскъа корюшюв.

Чокъ вакъыт
Элем этесинъ
Анъламайып,
Аначыгъым.
Анъла мени,
Санъа кедер этмейим деп,

Аселет чокъ бармайым.
Сен огреттинъ
Манъа ишкир олмакъны,
Ве огрендим
Тынч отурмай
Раатсыз яшамакъны.
Аят фырсатыны джоймакъ
истемейим,
Шунынъ ичюн чокъ вакъыт
Корюшювлеримиз

Тюште киби кыскъадыр.
Эвлятлар ойле.
Чокъ вакъыт
Анълап оламаймыз
макъсатларыны.
Сонъра деймиз:
— Эвлятлар,
Чин эвлят экенлер
къундакъларында.

КУНЕШ КЪОНДЫ

Кунеш къонды. Къалды ондан кызыл
шефакъ,
Къызыл шефакъ козьлеримде янды ялкъ-
ялкъ.

Айретлендим, ал шефакъкъа бакъып
къалдым,
Уфукъ узеринде юрьген киби олдым.

Ама бирден этрафны къаранлыкъ басты,
Къаранлыкъ — бу адждерхалыкъ, алем
сусты.

Алем сусты, кызыл шефакъ гъайып олды,
Неден бильмем, юрегиме кедер толды.

Кедер толды юрегиме, агълап алдым,
Рухтан тюшип, гуя оксюз олып къалдым.

Кедерленмез эдим кунеш дёнмегенде,
Агъламаздым кунъ шавлеси сёнмегенде.

Озьбекчеден ЗАКИР КЪУРТНЕЗИР терджиме этти.

ШАИР ВЕ БУЛЬБУЛЬ

Олар асыл тоярлармы омюрге,
Бири багъгъа, бири хызметчи эльге.
Бири ашыкъ йыргъа, бириси гульге,
Аят — хош йыр шаирге ве бульбульге.

Йырджы-эмекчиге ич де тыным ёкъ,
Омюр йырджысынынъ йырсыз куню ёкъ.
Йырджы къутлай инсанларнынъ гонълюни,
Шаир иле бульбульге ич олюм ёкъ.

Мен ольсем гуль, бульбуль иле комюнъиз,
Къурутмайып, гульни къокълап ятайым.
Гуль ашыгъы олгъан йырджы бульбульни
Йылан, чаянлардан къоруп ятайым.

Ольсем, юрегимни орап кефинге,
Денъизге ташланъыз, кетсин теренге.
Ялдап кетип далгъаларнен бирликте,
Йырым етсин еталмагъан ерлерге.

Таштан бир абиде къойылса эгер,
О ёкъ олур кечсе йыллар, заманлар.
Омюр денъизинде къалса йырларым,
Бир кунь ола хатырларлар адамлар.

ОЗЪБЕКСТАН ДИЯРЫНДА

Сааръде, яз айында
Юрем озень бойында.
Багълар, памукъ занлары
Ешере къыр къойнында.

Самаркъанд, Ташкент шеэри,
Берекетли ерлери,
Лезет алыр къойнында
Яшагъан къыз-эрлери.

Танъны къучып нур эмген
Озъбекстан юрты кенъ.
Черэсинде кунъ кульген,
Къайда барсанъ гуль дёнген.

Муджизелер олса эгер,
Чин муджизе бу ердир.
Бу дюньянынъ энъ айтувлы
Диярына о тенъдир.

Эрте танъда уянгъан,
Эр кес хош лезет алгъан.

Кенъ тарла нагъыш киби,
Тюрлю ренкке боянгъан.

Ильге ешилъ кийдирген,
Талгъа купе ильдирген,
Дюльберлик не бильдирген
Кунеш де рессам экен!

Кунеш де рессам экен,
Такъыр чёльни гуль эткен.
Къар-бузларны иритип,
Дагъ-чёллерни ешерткен.

Джилъвеленип эр танъда,
Къувнай шадлы заманда.
Озъбекстан юртыны
Коръмелисинъ арманда.

Коръсенъ, толып ташасынъ,
Дейсинъ:— Ольмей яшасанъ,
Мында бир аякъ бассанъ,
Текрар келип басасынъ.

АНАНЫНЪ ГОНЪЛЮ БАЛАДА

Ювадаки къуш киби,
Бала гонълю тарлада.

Энъ къадирли тюш киби,
Ана гонълю балада.

Бу акъикъат, джан балам,
Бахтым ичюн яшайсынъ.
Къозу киби толгъунып,
Толгъан Айгъа ошайсынъ.

Анам!— десенъ, хош динълеп,
Деря киби ташам мен.
Келеджегим, кунюм!— деп,
Багъырыма басам мен.

Аппагъым!— деп бир севсем,
Багърым ташып кетмекте.
Манълайынъдан бир опъсем,
Башым кокке етмекте.

Багънынъ коркю — гуль олса,
Омрюм коркю — сен, балам.
Гонълюнъ багъдай кенъ олса,
Къадирынъ дагъгъа тенъ,
балам.

Балкъылдагъан кунешим,
Кунъдюзим де — сен, балам.

Янъы догъгъан айым да,
Йылдызым да — сен, балам.

Унер алсанъ яхшыдан,
Акъыл артар озюнде.
Эдепли ол яшлыкътан,
Тур даима сёзюнде.

Дост къазансанъ озюнде,
Къадирынъ ашаберир.
Тюшсенъ эрлер изине,
Мердлигинъ артаберир.

Улу ана севгиси —
Будыр къанат балагъа.
Эдепли олса баласы,
Не буюк бахт анагъа.

Иль эвляды оласанъ,
Учалсанъ юксеκληрге,
Халкъ огюнде танылсанъ,
Башым тиер кокκληрге.

ДЕНЪИЗ СЫРЛАРЫ

Ойчан денъиз
Тынмай, манъа
не сёйлей?

— Биль сен,— дейми,—
Далгъалардан сырымны.
Нефес алып,
Копюрип, шувулдап о:
— Анъла,— дейми,—
Меним сёзсиз йырымны...
— Биль сен,— дейми,—
Нидже асыр боюнджа
Сувларымда
Сыр сакъланып яткъаныны.
Нидже душман
Узеримде дженк ачып,
Тынч мекянгъа
Эджель окъы аткъаныны.
Иллер инълеп
Шу эвельки заманда,
Олюм дегирменин
Турмай тарткъаныны.
Кими ана-бабадан,
Кими юрттан айырылып,
Чокъ адамнынъ
Сув тюбюне баткъаныны.
— Тюшюн,— дейми,—
Давушымны динъле де,
Дженкте
Яралангъан ильнинъ
Мунъ-зарыны.
Эеджанлы давуш келе:
— Коръ,— дейми,—
Сувларымнынъ
Тюсюнде къан барыны.

— Ал сен,— дейми,—
Меним терен тюбюмден
Душманларнынъ
Къанлы кзылыч-ханджерини.
Толкъунланып
Эп иляве эте о:
— Коръмегейдим
Баре дженк йылларыны.
Токътамайып, шувулдап,
Къара денъиз не сёйлей?
— Толкъунымдан
Ич де къоркъманъыз,—
дейми?

Дюнъядаки
Дженк деген о ифритнинъ
Башын эзип,
Тамырыны узы!— дейми?
Токътамайып, шувулдап,
Денъиз манъа не сёйлей?
— Мен озюм де
Бир Шаирим,— дейми о?
Далгъаларым —
Къафиелер,— дейми о?
Копюклерим —
Къаймагъымдыр,— дейми о?
Урь халкъымнынъ
Бирлик, достлыкъ йырыны
Давушымдан
Анъланъыз сиз,— дейми о?
Онынъ ичюн
Шириет багъына
Пушкин киби
Атланъыз сиз,— дейми о?

Къаракълпакъчадан РИЗА ФАЗЫЛ терджиме этти.

ИНСАН

Къудретинъ не къадар улудыр, Инсан!
Огюнъде тиз чёкер къадимий дагълар.
Озеньлер, тарлалар сенден алып джан,
Мудждели енъишлер ичюн бель багълар.

Кенъ-къулан сахрада къалдырып излер,
Фезада гъурурле джайдырсанъ къанат,

Ёлунъа айдынлыкъ берир йылдызлар,
Севинип къаршылар сени кяинат.

Атыта табият да санъа баш эгер,
Истесенъ, топрагъы алтынгъа дёчер.
Шунынъчюн табанынъ опип Ана-Ер,
Сени елькесинде котерип юер.

ЛЕНИН ЭВИНДЕ

Адетте знишке акъа озеньлер,
Барып денъизге къошула сонъра.
Мен бир озень корьдим, онъа не дерлер —
Токътамай акъмакъта ёкъушкъа догъру.

Акъып келеяткъан адамлар агъы
Гуя акъкъан озень киби дуола.
Озеньге къошулгъан бинълеп ирмагъы
Ленин музейине барып къуйыла.

Ленин эв-музеи — мукъаддес бир ер,
Асыр деасындан сёйлер икяе.
Улу курешлерден о берир хабер,
Къальплерге ашланыр лениндже гъае.

Денъизде тынчлангъан озеньлер киби,
Бу ерден тынчланып чыкъа адамлар,
Кунеш шавлесинден нур алгъан киби,
Чеърэлер нешъэли, дедиль адымлар.

МУДЖДЕ

Почтаджы кельгени тюш киби эди,
Козъайдын хабери онынъ элинде:
— Гъалебе! Гъалебе! Уруш тюгеди!
Мудждеси менимки, беринъиз энди.—

Ергъун къышлагъымыз уянды бирден,
Этрафны титретти карнай сеслери.
Бахшилар кельдилер чешит ерлерден,
Саз иле йыр айтып кетти эслери.

Кечкедже янъгъырай той-тантаналар,
Къышлагъым багъыры толды шадлыкъкъа,
Кульдилер къасевет чеккен аналар,
Козъайдын, козъайдын бутюн барлыкъкъа!

Гонъюллер къуванчлы, мен де къувнаыйм.
Атыта шадлыкътан кульмекте кунеш.
— Сизге не олды я, айтынъ, анайым,
Бойле кунъде ничюн козюньизде яш!..

Балалыкъ экен де! Бала не анълай..
Кене чапып кеттим мен ойнамагъа.

Дедим ки, бельки о къуванчтан агълай,
Шунынъчюн тааджип этмедим ачама.

Къуванч дуйгъулары мени де сарды,
Чапкъалап ёрулдым, юрип эв-эвден.
Бизлер чокъ гъалебе мудждеси алдыкъ
Азырлап къойгъанлар оны эвельден.

Муджделер чокъ эди, лякин о вакъыт
Бильмедим бабамнынъ кельмейджегини.
Ама бильдим мен юзьлерге бакъып,
Аятымыз кене де куледжегини.

Бильсем де лянетли дженк биткенени,
Бильмедим адына шан-шереф такъып,
Бабамнынъ дженкте шейт кеткенени;
Севиндим элимде мудждеге бакъып.

Бабам кельмейджегини бильмедим, эй-ат!
Шу куню сынъырсыз бахтлы эдим.
Эль-юртым, халкъымле берабер, аят
Мен ичюн янъыдан башлагъан эди...

АРЗУ

Къаранлыкъ гедженинъ севдасы олып,
Сукъланып бакъамыз эр бир йылдызгъа.
Айдын кок юзюнден олар да кулип,
Козъ къымып, джилъвели бакъалар бизге.

Аят ышкъы иле шадлы гонъюлим,
Ал танълар гонълюме нешъ багъышлай.

«Алем ойле гузель!»— дие севгилим.
Семадан козъ алмай бир суаль ташлай:

— Айтса, дост, акълынъа кельдими бугунъ,
Бахтны йылдызларда къурмакъ мумкюн деп?

Дейим мен:— Гузелим, эмин ол, келир кунъ,
Йылдызларда да яшармыз, эльбет!

КЪОЯН

Шалпанкъулакъ, акъ къоян,
Юньлери баракъ къоян.
Не урькек айвансынъ сен,
Не де къоркъакъ экенсини!
Юньлеринъ йипек киби,
Юрегинъ ильпек киби.
Бир пытакъ «тыкъ» эткенде,

Тез къачасынъ шу анъде.
Ювань сенинъ чёллерде,
Тилькилер юрьген ерде.
Къашкъырлар мекаянында,
Аювларнынъ янында.
Шу юрегинъ иле сен
Насыл яшап юресинъ?!

ЫЛААР ВЕ ЁЛААР

Илим огърунда

Июль айынынъ башында Сеитметметнен берабер Къочкъар-Эли койине кеттик. Къачы вадийси бизим тарафларны хатырлата. Озень боюнда, багъчаларда, яхуд бостанларда адамлар чалышалар. Сеитметметнинъ къорантасы — анасы, бабасы, огълан ве къыз къардашлары — бизлерни мемнюиетнен къаршылап алды. Оларнынъ инсанпервер, темиз гонъюлли, мераметли олгъанларына юректен къуwandым. Сеитметмет къорантада энъ буюк огълан сайылып, ачлыкъ сенеси Багъчасарайдаки балалар эвине берильген. Осьмюр чагъына еткен сонъ, аркъадашларынен берабер Къаратёбе мектебине кирген.

Къочкъар-Эли койине кельгенимизге энди бир къач кунъ олды. Тензиле апте, Сеитметметнинъ анасы, эр кунъ бизлерни сыйлай, лезетли хамыр ашлар пишире. Кой яшлары Мамашай койинде оладжакъ дервизагъа кетмеге азырлыкъ коръмектелер. Анда бизге де кетмекни теклиф эттилер. Акъикъатен, дервизаны корюв бизим ичюн бекленильмеген бир къуванч.

Сеитметмет бабасына, кой яшларынынъ Мамашайдаки дервизагъа кетеджеклерини ве бизлерни де озьлеринен берабер алып кетмеге истегенлерини айтты. Мамут агъа (Сеитметметнинъ бабасы) аят корьген, халкъымызнынъ адетлерини яхшы билген, теджрибели адам олгъанындан, бизге дервизалар акъкъында кениш изаат берди. Бизим халкъта дервизалар умумхалкъ байрамы олгъаныны айтты. Бойле дервизаларда тешкиятларнынъ ёлбашчылары, джемаат эрбаплары, санъат усталары иштирак этелер, бойле зевкълы байрамны къачырмакъ олмаз, иш бир вакъыт къачмаз, бар да келинъиз, сонъ чалышып башларсынъыз, деди Мамут агъа.

Къочкъар-Эли койинде озю буюк олмаса да, яш кишилер чокъ экен, бизлер беш арабагъа толушып, Мамашай койине кеттик. Эр ер ешиллик, багъчаларда емишлер пишкен. Анда чалышкъанлар джыйылгъан емишлерни сепетлернен кетирип арабаларгъа тёкелер, бизлерни де сыйлайлар, эпимизге огъурлы ёллар тилейлер.

Мамашай койи буюк, чевре-чети багъчалыкъ, тогъайлыкъ, ешиллик. Табиат манзарасы гонъюлинъе шеньлик бере, рухландыра. Буюк бир мейданлыкъ дервиза отькермек ичюн темизленильген, лязим кедиклернен безетильген. Мында шеэрден махсус къаведжилер, ашчылар кельген. Дervиза багъчасында Кърымнынъ намлы курешчилери, ат къошусында иштирак этеджек адамлар кезинелер.

Ниает, дервиза башланды. Учъ чалгъы такъымы орталыкъны сеске-седагъа толдурды. Давулджылар эллериндеки чокъмарларыны давулгъа ургъанда, кокни титреткен киби ола. Лякин бу давуш эр кеснинъ юрегини къозгъай, къуwandыра. Къартлар, итибарлы мусафирлер даире олып отуралар. Оларнынъ артында дигер мусафирлер булуналар. Бир чокълары аякъ устюнделер. Бизлер четте турып, сейир эте-

миз. Эвеля адамлар чувал ичине кирип, олдыкча. тез юрюв ярышы олды. Ондан сонъ яшлар, устюне бир йымырта къойылгъан къашыкъларны агъызларына къапып, бельгиленген ерге барувда ярышлаштылар, гъалиплер мукъфатлар алдылар.

Дервизагъа ёлбашчылыкъ япкъан адамларнынъ бири, энди куреш башлайджагъыны бильдирди. Явлукъ, шал, киселер иле безетилген сырыкъны, яни куреш байрагъыны махсус бельгиленген ерге тикледилер. Курешни акъибетте ким алса, онъа багъшыш оларакъ бир бугъа бериледжек илян этильди. Чалгъыджылар куреш авасыны чала башладылар. Адети узре, курешни эр вакъыт балалар башлай, сонъра осьмюрлер, энъ сонъунда намлы курешчилер эки къысым олып курешни девам эттирелер.

Эвеля, якъын койлерден кельген бир къач чифт бала курешти. Чокъкъа бармадан, курешке ёлбашчылыкъ эткен адам манъа якъын келип, курешке чыкъмакъны теклиф этти. Бу Сеитмеметнинъ иши экенини анъладым. Чюнки о, меним яхшы курешкенимни биле. Мен мейдангъа чыкътым. Белиме къушакъ багъладылар: Мен Къарасув районунда догъдым, бизим тарафта курешмеге бильмеген адам ёкъ демек мумкюн. О себептен куреш усулларыны ве къайтарув ёлларыны яхшы билем. Мен дёрт баланы йыкътым, мукъфат оларакъ эки явлукъ, бир ишлеме кисе алдым. Сеитмемет мукъфатны буюк гъурурнен топлай. Куреш девам эте, лякин кеткен сайын ортагъа эп буюкче курешчилер чыкъалар. Мен оларгъа нисбетен, яш ве бойдан алчакъ олсам да, чыдаяммадым... кене чыкътым. Деликъанлы учъ яшны чешит усуллар къуулланып, тизге ве яхут джапалакъкъа алып, ерге мыкъладым. Куреш даиресинде отургъан къартлар: «Машалла, балагъа!»—дедилер. Манъа экинджи дефа мукъфат бердилер.

Дервиза курешине ёлбашчылыкъ япкъан акъай чалгъыны токътатып: «Джемаат, энди куреш буюди,—деди.—Къартларнынъ фикириндже, бу огълан дервиза курешинде гъалип кельди, кимсе тарафындан енъильмеди. О себептен курешни алды деп эсаплаймыз. Курешнинъ сонъунда буюклер арасында ким де енъип, курешни алса, адалгъан бугъанынъ яры фияты бу яшкъа бериледжек ве дервиза байрагъынынъ устюнде къалгъан бутюн багъшышлар оларнынъ экисине бериледжек». Куреш ёлбашчысы манъа бакъып: «Къардашым, пек юксек усталыкънен, дюльбер ве енгиль курешесинъ, лякин куреш пек буюди. Къартлар бала сакъатланмасын деп, иште, бойле къараргъа кельдилер»—деди ве мени къучакълап, багъырына басты, ишлеримде мувафакъиет истеди. Сейирджилер манъа эль чырптылар, чалгъыджылар меним ичюн долу чалдылар.

Сеитмемет ве Къочкъар-Элиден дервизагъа кельген достларым мени самимиетнен хайырладылар. Бундан сонъ эпимиз отуруп, курешнинъ девамыны сейир эттик. Куреш акъшамгъа якъын битти. Бутюн курешни Судакъ районундан кельген намлы, мазаллы бир йигит алды. Анълашылгъанына коре, дервиза ёлбашчылары эр шейни эвельден эсаплагъанлар, яни бугъанынъ къыйметини тайин эткенлер. Шай этип, паранынъ ярысыны манъа бердилер ве дервиза байрагъында къалгъан бутюн шейлерни экимизге болюштирдилер.

Куреш биткен сонъ, акъшам устю, къошу олды. Эллиге якъын атлы, Мамашай дживарында, йигирми километрли месафелик ёлнынъ башында бельгиленген ерде топланды. Фишенк атылды, къошу байрагъы котерильди. Атлылар бир кереден орталыкъны тоз-думан этип кечтилер. Чалгъыджылар къошу авасы чалдылар.

Кърымда айтувлы курешчилер киби, бир чокъ дервизаларда къошу алгъан макътавлы, джюйрюк атларнынъ саиплери ве ат къошусы севдалары эр бир ат акъкъында таъбир ачалар, къошуда кимнинъ аты озаджагъыны айтып, бири-бирлеринен давалашалар. Бизлер Къочкъар-Эли койинден къошугъа ич кимсе къошулмагъанындан себеп, ярышны индемей сейир этемиз.

Атлылар тоз чангъытып, койге якъынлагъанда, чалгъыджылар

буюк эеджаннен текрар къошу авасы чалып башладылар. Энъ огде, биринджи олып, Мамашай койинден бир атлы кельди, ондан сонъ башкъа атлылар да келип еттилер. Къошу байрагы, давул-зурна сеслерин алтында буюк тантананен гъалип чыкъкъан атнынъ саибине берильди.

Дервизаны алып барыджы адам: «Бугунъки байрамымыз битмек узре,— деди.— Шимди севимли оюнджымыз Хайри Эмирзаде ойнай-джакъ!» Мен бу оюнджы акъкъында чокъ ишиткен, газеталарда окъугъан, оны коръмекни арз эте эдим. Биринджи кере, иште, бу дервизада мешур Хайри Эмирзадени коръдим. О, буюк усталыкънен «Чобан» ве «Явлукъ» оюнларыны иджра этти. Ондан сонъ дервизанынъ агъасы, дервизанынъ тешкилятчылары адындан эр кеске тешекюрлер билъдирильди.

Бизлер арабаларгъа толушып, акъшам къаранлыгъында Къочкъар-Эли койине къайттыкъ. Елда эр кес дервизадан алгъан теэссу-ратларыны бири-бирлеринен болюшти. Мени де унутмадылар, макъта-дылар. Келювинмиз бошкъа кетмеди, курешини алдыкъ деп гъурурландылар. Мен, эвельден Къочкъар-Эли койининъ яшларынен таныш олмасам да, энди оларнынъ эписи мени таныдылар, урьмет эттилер.

Гедже къаранлыгъында эвге кельдик, эр кес юкълай, ялынъыз Тензиле апте юкъламаса керек, чюнки эвге акъынлагъанымызнен къапыны ачты, бизлерни буюк самиметнен къаршылап алды. Сентмеметнинъ къуванчы юрегине сыгъмай, дервизадан кетирген бутюн «байлыгъымызны» анасына косътере башлады. Бизлер гуръдели сеснен лакъырды этсек керек, эвдекилернинъ джумлеси уянды. Биринджиде Мамут агъа, сонъра къызы чыкътылар.

Тензиле апте бизлерни аселет азырлагъан ашларнен сыйлады. Чокъ вакъыт кимсенинъ козюне юкъу кирмеди. Биз дервизада олгъан курешлер, къошу ве дигер шенъликлер акъкъында икяе эттик. Сентмемет мени турмадан макътай, куреште япкъан джанбазлыкъларымны балландыра, мукафатларны косътере ве бугъанынъ парасы акъкъында да базы сёзлер къыстырып ала.

Мамут агъа манъа бабаджасына насиатлар берди. «Пек яхшы, огълум, сагъ олсанъ, багъчада чалышып къазангъан паранынъ да къошарсынъ да, озюнге урба, пальто, аякъкъап алырсынъ, деди.— Анълагъаныма коре, сенинъ ананъ, бабанъ ёкъ. О себептен къазанчынъны озюнге зарур шейлерге масраф эт!»

Мен чокъ тюшюммеден, дервиза байрагындаки шейлерни уле-шкенде, манъа тийген пайны Тензиле аптеге багъышладым. «Буларнынъ манъа ич де кереклиги ёкъ, менден сизге хатире олсун». Тензиле апте багъыштан ред этсе де, мен сёзюмден къайтмадым. Энъ сонъу о багъышышымны къабул этти. Оларда аман-аман бир бучукъ ай отурувым, мени озъ балалары киби бакъувлары меним ичюн энъ буюк бахт эди. Бу алидженап, самимий аиле аля хатиримден чыкъмай.

Къаратёбе кою зираатчылыкъ мектеби тек районда дегиль, Кърымнынъ бутюн ерлерине белли, намлы окъув юрту олды. Талелелер мектепнинъ буюк, зенгин ходжалыгъында алгъан билъгилерини земаневий зираатчылыкъ амелиятынен багълайлар.

Евпатория районы партия комитетининъ къарарына бинаэн, мектебимизде илькинги партия тешкиляты мейдангъа кетирильди. Оджамыз Эннан Абдураманов бир кунъ мени ве эки талелени узурна чагъырып элимизге анкета ве партия сафына намзетликке ляйыкъ олгъанымыз акъкъында озюнинъ язгъан тевсиенамесини туттырды. Устав боюнджа эр биримизге учъ коммунистнинъ тевсиенамелери кереклиги себебинден, Евпаторияда яшагъан дигер эки коммунистке даа мектюп язып, бизни оларгъа ёллады.

Мен, Исмаиль Али, Усеин Чолакъ къолумыздаки мектюппен Евпаториягъа кельдик. Мектюпте адлары язылгъан коммунистлерни таптыкъ. Эр бири бизни пек яхшы къаршылап алды. Бизим ичтимай ве терджимей алларымызнен, яшайшымызнен таныш олгъан сонъ тевсие-

намелер язып бердилер. Биз оларгъа озюмизни тешеккурлеримизни айттыкъ ве ишанчларыны акъламагъа сѣз бердик. Ондан сонъ Къаратѣбеге къайттыкъ.

Чокъ кечмеден мектебимизнинъ партия ячейкасы озюнинъ топлашувунда бизлерни партиягъа намзет оларакъ къабул этти. Бойлеликнен, 1927 сенесининъ март айында Коммунист партиясы азалыгъына намзет олдыкъ. Меним ичюн унутылмайджакъ о тарихий кунъде Ленин партиясынынъ мукъаддес ёлуна даимий садыкъ къаладжагъыма сѣз бердим.

Ондан сонъра, мектебимиз буюк тантаналы кунъге азырлана башлады. Бу 1927 сенеси июнь айында сыныфымызынъ талѣбелери мектепни битиреджеклер. Энди имтианлар битти, амелиятта эльде этилген ишлерге къыймет кесильди. Мектеп мудирлиги, партия, комсомол тешкиятлары эр ерни шиарларнен безетти. Талѣбелер тантаналы акъшамгъа яхшы концерт азырладылар.

Евпатория шеър партия, комсомол комитетлеринден, шефимиз Айдергъазы койинден ве бир чокъ ерлерден мусафирлер кельдилер. Къаратѣбе мектеби партия тешкилятынынъ кятиби Абдураман агъа акъшамны ачты. Евпаториядан кельген векиллер, Айдергъазы кой советининъ реиси Мемет агъа, оджалар ве бир къач талѣбе президиумгъа чыкътылар. Мектебимизнинъ директоры Якъуб Аблямитов нуткъ сѣйледи. Мусафирлер бизни, яш мутехассысларны, буюк самиметнен хайырладылар, илеридеки ишлеримизде мувафакъиетлер тиледилер.

Мен, мектепни битиргенлер адындан, бизлерге терен бильги берген Совет укюметине, оджаларымызгъа тешеккурлер бильдирдим. Тантаналы акъшам яхшы кечти. Талѣбелернинъ концерти гузель олды. Айны шу куню, Ялта киностудиясы тарафындан чыкъарылгъан «Алим — Кърым йигити» фильмини биринджи кере сейир эттик. Онынъ сценарийсини буюк языджымыз Умер Ипчи язгъан эди. Бу фильмде Алим ролюни севимли артистимиз Хайри Эмирзаде иджра этти.

Эртеси куню мектебимизнинъ директоры Якъуб Аблямитов мени, Исмаиль Алини, Рамазан Асанны ве бир къач яшны даа озь кабинетине чагъырды. Бизлерни кабинетинде отургъан Симферополь оджалар техникумынынъ директоры Якъуб Азизовнен таныш этти. «Азизов махсус сизлер ичюн кельген... оджалар техникумына кирип окъугъанынъ ызны истей» деди. Азизов бизге оджалар техникумыны макътады, илериде урметли оджалар олып чыкъаджагъымызны анълатты. Биз разы олдыкъ. Бир къач кунъден сонъ имтиансыз оджалар техникумынынъ экинджи курсына къабул олундыкъ.

Оджалар техникумы эвельден Тотай-койде эди. Сонъра оны Симферопольдеки Христофорнынъ буюк бинасына авуштырдылар. Техникумда сыныфлар, кабинетлер, лабораториялар, ятакханелер ве ашхана мевджут, яни студентлернинъ яхшы бильги алмалары ичюн бутюн шараит яратылгъан. Мында оджаларнынъ эркъаны эр ердекинден яхшы, бутюн дерслер боюнджа муаллимлер бар. Техникумнынъ директоры Якъуб Азизов, окъув ишлери болюгининъ мудирли Алим Мензаатов, оджалардан В. Горбачѣв, Умер Аджы-Асан, Мемет Мумджы, Волошников ве дигерлер даима бизлернен техникумда ола, сиясий-мектеп ишлерде иштирак этелер.

Окъув сенесининъ башында отъкерильген партия ячейкасынынъ умумий топлашувунда мени кятиб этип сайладылар. О вакъытлары бизим техникум янындаки партия тешкилятына докъуз йыллыкъ теджрибе-нумюне мектеби ве эмшире-эбанай техникумы да багълы эди. Бизим комсомол тешкилятына партиядан векиль оларакъ Якъуб Мусаниф пекитильди. Дѣрт юз отуздан зияде азалы комсомол тешкилятымыз техникумнынъ ичтимай-сиясий, тербиевий ишлеринде муим хызметлер косьтерди. Энь фаалъ аркъадашларны район, шеър, область партия ве комсомол комитетлери чешит ишлерге мобилизледи. О вакъытта къатты сынфий куреш кескин олгъанындан, студентлерни

захире азырлав, яхут революцион байрамлар алдындан халкъ арасында сиясий, медений ишлер алып барувгъа ёллайлар. Техникум комсомол тешкиляты Битакъ койини шефликке алды, анда джаилликни ёкъ этмек ичюн ликбезлер ачтыкъ, эали арасында медений ярыкъландырув ишлери алып бардыкъ.

Техникумда эр афта отъкерильген эдебий акъшамларда пьесалар къойылды, концертлер берильди. Оркестр чала, студентлер ойнайлар. Бойле куньлерде техникумгъа рабфактан, партия мектебинден, эмшире-эбанай техникумындан, докъуз йыллыкъ теджрибе-нумюне мектебинден яшлар-къызлар келелер. Бизим студентлернинъ бир чокълары «Янъы дунья», «Яш къуввет» ве дигер газеталарда, журналларда мухбирлик япалар. Мен ве Исмаиль Али газеталаргъа агрономия боюнджа чешит макъалелер язамыз.

Куньлернинъ биринде техникумгъа татар Девлет драма театринден векиль кельди. Театрде пьесалар койылгъанда, кутълевий левхаларда иштирак этмек ичюн адам етишмегенини, студентлердеп авеслилер барып онда иштирак этселер, оларны темашагъа бедава ёллайджакъларыны айттылар. Меним озюм де пара джеэтинден юфкъа олгъанымдан, театрге ёлланыладжакъ студентлернинъ джедвелине озюмни де къоштым. Чокъкъа бармадан бизлерни театрге чагъырдылар. Шу куню къойыладжакъ пьесада бир къач зенджи иштирак этмек керек экен. Бизлерни къара боянен яхшы этип бояды ве элимизге беяз трусиклер кийсеттилер. Темашада иштирак эттик. Ишимиз битти. Бизлер ювунамыз. Лякин боя кетмей. Бир къач кунь ойле чекиштик. Уфкъалай-уфкъалай, эр еримиз яра олды. Сонъундан анълашылды ки, артистлер бояланмаздан эвель тенлерине вазелин сюрте экенлер, бизлерни исе догърудан-догъру боялагъанлар. Бундан сонъ биз ойле артистлик мерамындан вазгечтик.

Мен бу ерде, оджалар техникумында окъугъан девиримде олып кечкен кене бир вакъианы даа айтып кечмек истейим.

Симферопольде чешит спорт ярышлары отъкериле ве программа-ларгъа татар миллий куреши де кирсетиле, эди. Бойле спорт ярышлары акъкъында кунь-эвельден матбуатта, хусусан «Яш къуввет» газетасында илян этиле, темашаджыларгъа билетлер сатыла эди.

Аркъадашларым меним яхшы курешкенимни козь огюне алып манъа татар курешинде иштирак этмемни теклиф эттилер. Мен разы олдым. Зиядин Шейхаметов деген достым классик усулындаки курешке, мен татар курешине язылдыкъ. Бизлерге ярышлар не вакъыт ве къайда оладжагъыны айттылар.

Бир кунь мени Симферопольдеки демирёлджулар клубына чагъырдылар. Достларымнен берабер анда бардыкъ. Чокъ адам топлангъан. Темашаджылар даире олып отуралар, ортада хасыр тешельген. Куреш мейданы ярышкъа азыр. Ярыш комиссиясынынъ башлыгъы артыкъ куреш башлайджагъыны ве онда кимлер иштирак этеджегини билдирди. Ким-кимнен курешеджегини илян этти. Мен докъузынджы полкта арбий хызметте булунгъан аскернен курешеджегимни анъладым. Бизлер, курешчилер, трусиклер кийип, беллеримизге къырмызы татар къушакълары багълап, о якъкъа-бу якъкъа юремиз.

Ниает, куреш башлады. Бир къач чифт адамдан сонъ невбет бизге кельди. Къаршыма ири кевдели, менден мазаллы бир яш чыкъты. Ондан коркъкъан киби олдым. Йыкъмакъ о якъта турсын, масхара олмасайдым, деп тюшюндим. Чюнки бойле курешке бизим ич бир тюрлю азырлыгъымыз олмагъанындан гъайры, оджалар техникумында ашсувымыз да пек кучлю дегиль эди. Не де олса, бизлер тутуштыкъ. Ракъибимнинъ къоллары узун. Бир къолунен мени сарып тутты, экинджи къолуны къурсагъыма тиреди. Мен онъа якъынлашып оламайым. Куреш усулыны къуullanманынъ чареси ёкъ. О, менден чокъ къувветли. Мени о якъкъа-бу якъкъа саллап башлады. Мен не къадар тырышсам да, ич бир шей япып оламайым. Ракъибим къайсы тарафкъа салласа, дандюрлик киби о якъкъа кетем. Энди насыл олса да, йыкъылмайып,

аякъ устюнде чокъча турмагъа, курешни узатмагъа тырышам. О, ма-
нъа кършы бир тюрлю усул къуланмай, тек о якъкъа-бу якъкъа
чабдыра. Нетиджеде, мен чокъ даянып оламадым, озюмнинъ аягъыма
озюм сюрюнип йыкъылдым. Бундан сонъ омюримнинъ сонъуна къадар
бир даа курешмедим. Докъузынджы полк аскери, Судакъ районынынъ
бу яшы мени эбедий оларакъ куреш авеслигимден вазгечтирди.

Оджалар техникумыны мувафакъиетнен битирдик. Аркъадашлар-
рымнынъ эксериетини Кърымнынъ чешит ерлерине оджалыкъкъа ёлла-
дылар. Мени исе область комсомол комитетине инструктор вазифесине
ишке алдылар, айны заманда область комсомол комитетининъ органы
«Козъайдын» журналынынъ муаррири олып чалыштым. 1929 сенеси об-
ласть комсомол комитетининъ тевсиеси иле Фрунзе адына оджалар
институтынынъ ичтимаият-икътисадият факультетине окъумагъа
кирдим.

Бизим факультетте окъугъанларнынъ эксериси кърт коммунист-
лер, революция сенелеринде ве Ветандашлар дженкинде иштирак эт-
кен, сиясий ве гъаевий джезттен, ватанпервер, окъувнынъ къадрини
бильген адамлар эдилер. Бизим факультетте 1917—1919 сенелеринден
большевиклер партиясы сафында булунгъан еди адам окъуй эди. Олар
бизим киби яшларгъа чокъ мусбет тесир эттилер. Бу бизлерни даа
зияде бирлештирди, Ватанымызгъа сонъ дередже садыкъ адамлар
олып етишмемизге ярдым этти. Мен Зиядин Джавтобелинен бир фа-
культетте окъудым. Зиядин Джавтобели белли шаир олып етишти ве
ала озюнинъ эсерлеринен эдебиятымызнынъ илерилемесине хызмет
этемкте.

Мен бу ерде, эсас мевзудан азачыкъ четке чыккып, бираз огге
кетерек, Зиядин Джавтобели акъкъында бир къач сёз айтмакъ
истейим.

Зиядин Джавтобели 60 йылдан бери совет эдебиятына фааль хызмет
этип кельмекте. Мен оны яшылыкъ девиринден башлап, бу кунге къа-
дар яхшы аркъадаш ве дост оларакъ билем. Бундан себеп онынъ аяты
ве эдебий фаалиети узеринде къыскадан олса да, токъталып кечмек-
ни ляйыкъ таныдым.

1920 сенеси Кърым ярым адасы бир тамам советлешкен сонъ,
окъумагъа истеген генчлер Симферопольде ачылгъан оджалар техни-
кумы, рабфак, партия мектеби киби окъув юртларына келип кирдилер.
Бойле генчлер арасында Джавтобе койинден кельген Зиядин де бар
эди. Джайль койлю къорантасында догъгъан, иптидай кой мектебин-
де тасиль корьген, оджалыкъкъа ве эдебияткъа буюк авеслик беслеген
Зиядин, 1923 сенеси Тотай-кой педагогика техникумында окъуп баш-
лады.

Зиядиннинъ ильки шиирлери 1923 сенесининъ башында «Янъы
дунья», «Яш къуввет» газеталарында, «Окъув ишлери» ве «Илери»
журналларында дердж олунды. Озюнинъ шиирлеринде Улу Октябрь
къазанчларыны, янъы аятны, инкылябий байрамларны, комсомолны,
къадынларнынъ азатлыгъыны, Къызыл Ордуны тасвир этти. Мезкур
шиирлерде къойылгъан меселелер манаджа саде, айдын, анълайышлы
тильде язылгъанындан, меракънен окъула эди. Зиядин о девирде озю-
ни яхшы комсомол шаири оларакъ косътерди. Бойледже, аз бильгили,
аз теджрибели яш эдебият авескярындан алий бильгили ве юксек
теджрибели языджы севиесине котерильди. О бунъа озю узеринде
ёрулмадан чалышув саесинде иришти.

Зиядин акъикъатен, эмексевер адам. О, эм окъуды, эм чалышты,
эм де яратыджылыкъ фаалиетини девам этти. Зиядин оджалар техни-
кумыны ве оджалар институтынынъ ичтимаият-икътисадият факульте-
тининъ, Кърым Коммунистик университетининъ янындаки аспирантура-
нынъ икътисадият факультетинде окъуды. Биз оджалар институтында
ве аспирантурада Зиядиннен берабер окъудыкъ. О, студентлер арасын-

да энъ илери, истидатлы аркъадашлардан бири эди. Биз Зиядиннен берабер бир кысымда арбий хызмет эттик.

Область комсомол комитети 1925 сенеси Зиядинни студентлик девиринде «Яш кыуввет» газетасы идаресине ишке алды. О, анда эдебий хадим ве кятиб олды. 1932 сенеси Зиядин область партия комитетининъ къарарына бинаэн «Янъы дунья» газетасынынъ месуль кятиби вазифесине тайин этильди ве редколлегия азасы сайланды. 1932 сенеси теджрибелли матбуат хадими оларакъ партия нешриятыннынъ муаррири, сонъра Кърым девлет нешриятыннынъ баш муаррири вазифесинде чалышты. О, нешриятта мектеплер ичюн чешит дерсликлерни, марксизм-ленинизм классиклери эсерлерининъ татарджа терджимесини тешкиль этюв киби месуль ишлернен мешгъуль олды. Буннынънен берабер онъа «Большевик ёлу», «Къадынлыкъ социализм ёлунда», «Коммунистик тербие» киби журналларнынъ редколлегиялары азасы сыфатында материалларны ишлев вазифеси де авале олунды. О, юкъары тешкиятлар тарафындан берильген вазифелерни де буюк гъайрет ве исрарлыкънен эда этти.

О, оджалар окъув юртуны битирген сонъ, бир йыл зарфында Алматархан койиндеки нумоне мектебинде мудирлик ве оджалыкъ япты. Алмабою, Къачыбою мектеплеринде чалышты. Симферопольге къайтып кельген сонъ, окъув юртларында лекциялар окъуды.

Эбет, Зиядиннинъ эсас фаалиети: языджылыкъ эди. О, озюнинъ манзумелеринде халкъ аятындаки бутюн денъишмелерни, япъылыкъларны бедий шекильде тасвирледи. «Къызыл байракъ», «Къызыл йылдыз», «Къызыл яшлыкъкъа», «Азат къадынлыкъкъа», «Комсомол сафларына кимлер керек», «Керчъ кызларына», «Къызыл ордугъа», «Комсомол йыры», «Койлю къартнынъ океси», «Байлыкънынъ сонъу», «Байнен ыргъат», «Кавказ дагълары» ве дигер шиирлери о девир ичюн пек характерли эди.

1926 сенеси Джавтобели «Комсомол тарихы» китабыны язды. 1927 сенеси кызыл яшлыкъкъа багъышлангъан «Инкъилябий шиирлер» адлы джыйынтыгъыны чыкъарды.

Матбуат саифелеринде Зиядиннинъ койни коллективлешгирюв яхут мемлекетимизни санайылаштырув меселелеринен багълы макъалелеринен бир сырада «Колхоз чёллеринден», «Тютюн тарлаларындан», «Бизим бахтымыз», «От башындан тезъялар башына», «Халкъ севгиси», «Динъле, огълум!», «Ордугъа озгъарув», «Ливадия», «Улу Пушкинге» киби ватанперверлик рухундаки шиирлери де дердж этильди. Балалар ичюн «Бахтлы бувын йырлары» (1936 с.) адлы шиирлер китабы нешир этильди. Онъа Кърым область халкъ маарифи болуги янындаки ильмий методик советнинъ азасы сыфатында мектеплернинъ биринджи ве дёрдинджи сыныфлары ичюн окъув китаплары тергип этмек вазифеси юкленильди. О, бу ишни яхшы эда этти.

Зиядин Джавтобелининъ поэзияда ильк адымы «Яш кыуввет» газетасы анынъда тешкиль этильген эдебий тегеректе башлады. Бу тегеректе Ыргъат Къадыр, Керим Джаманакълы, Эшреф Шемъи-заде, Гъафар Булгъанакълы, Шамиль Алядин, Осман Амит, Амди Алим, Абдулла Дерменджи, Юсуф Болат, Макъсуд Сулейман, Халид Шейт, Фетта Аким, Таир Усеин, Зейнеп Аббасова, Решид Мурад, Эюп Дерменджи, Азам Амет, Исмаил Али ве дигерлер иштирак эттилер.

Зиядин 1928 сенеси Русие пролетар языджылары бирлиги — РАПП-къа аза оларакъ къабул этильди. СССР Языджылар бирлиги тешкиль олунгъан кунюнден башлап онынъ азасы олды.

Джавтобелининъ эдебий фаалиети Улу Ватан дженкинден сонъ да гуръ инкишаф этти. Зиядин 1946 сенесинден бери Самаркъанд шеэринде яшай. Орта мектепте ве къадын-кызлар педагогика окъув юртунда муаллимлик япты, сонъра къуруджылыкъта чалышты ве эдебий фаалиетини де девам этти. Самаркъандда чыкъкъан «Ленин ёлу» область газетасында, сонъра «Ленин байрагъы» газетасында ве «Йыл

дыз» журналы саифелеринде шиирлери, макъалелери, очерклери басылып турмакъта.

Шаирнинъ эсерлери терен мундериджели, саде ве анълайышлы тильде оларар. Шу себептен оларны эр кес севип ве меракънен окъуй. Зиядин Джавтобели энди сексен яшына кельсе де, эдебий яратыджылыкъны аля девам этмекте...

Институткъа киргенимизининъ биринджи сенеси мени институт партия комитети бюросына аза ве комсомол комитетине кятиб сайладылар. Лякин бизим ичтимаият-икътисадият факультетинде рус тилинде алынып барылгъан дерслер зиядесиле агъыр олгъанындан институт парткомына мени кятибликтен азат этмелерини риджа этип, ариза яздым. Институт партия teşкиляты риджамны ерине кетирди. Институт комсомол комитетине кятиб оларакъ, татар тили ве эдебияты факультетининъ студенти Басыр Гъафаров сайланды.

Ичтимаият-икътисадият факультети 1929 сенеси ачылып, оны биринджи оларакъ 1932 сенесининъ бааринде бизлер битирдик. О вакъытлары Фрунзе адына оджалар институтынынъ математика, физика, химия, биология, ана тили ве эдебияты ве дигер кафедраларда аспирантлар окъуй эдилер. Лякин институтта ичтимаий илимлернен огърашкъан аспирантлар ёкъ эди. 1932 сенеси Симферопольдеки Комвузда фельсфе, сиясий икътисадият ве Коммунист партиясынынъ тарихы кафедралары янында аспирантура мейдангъа кетирильди. Область партия комитети бюросынынъ къарарына бинаэн он дёрт коммунистни, бу джумleden оджалар техникумынынъ директоры Якъуб Азизовны, айны шу техникумда окъув ишлери болуги мудир Алим Мензаатовны, Москвадаки КУВны битирип кельген Ибраим Усеиновны, Зиядин Джавтобелини, мени ве дигер аркъадашларны аспирантурагъа окъумагъа ёлладылар. Мен, Алим Мензаатов, Зиядин Джавтобели аспирантуранынъ сиясий икътисадият факультетине кирдик. Ама 1933 сенеси баарьде, биринджи курсны битирип, экинджи курскъа авушкъан вакъытта, Комвузнынъ ректоры Файзиев бизлерни озъ кабинетине толады, реберий партия teşкилятынынъ къарарына бинаэн, бундан бир йыл эвель Коммунистлер университети янында ачылгъан аспирантуранынъ къапатылмасы акъкъындаки хаберни бильдирди. Бизлерни исе Москвагъа авуштырып, эр биримизни озъ факультетлеримизге ерлештириледжегимизни айтты. Мен о вакъытта эвли-баркълы эдим. Москвагъа кетмектен ред эттим.

Область партия комитети Москвагъа кетип оламайджакъ аркъадашларны чешит ишлерге ёллады. Мен «Янъы дунья» газетасынынъ партия болугине мудир оларакъ тайинлендим. Газетада эки йыл чалышкъан сонъ, Совет Ордусына хызметке чагъырылдым.

Шеэр арбий комиссарлыгъы бизлерни Винница шеэринге ёллады. Он бир адам къоранталарымыз, дост-акърабаларымызнен сагълыкълашып, поездге миндик. Бир-бирлеримизни яхшы таныймыз, шакъалашамыз, кулюшемиз, рухумыз котеринки. Экинджи куню танъда поездмиз Киев шеэринге кельди. Мындан Винницагъа башкъа поезднен кетеджегимизни бильдирдилер. Беш саат вакъытымыз бар. Киев шеэринге биринджи кере келювимиз. Беш саат ичинде шеэрде бироз кезинирмиз беллеп къувандыкъ.

Елджулыгъымызынынъ биринджи геджесинде кичкене бир адисе олды. Вагонда Зиядин Джавтобелининъ потюклерини хырсызладылар. Февраль айы, ава сувукъ. Не япмалы? Меним аягъымда чызмаларым ве калашым бар. Зиядин эки къат юн чораппен меним калашларымы кийди ве аякъларындан тюшип къалмасынлар деп, оларны йипси багъладыкъ. Энди шеэрде кезинемиз. Сокъакълар кениш, эки тарафта чокъ къатлы буюк, дюльбер биналар. Тюкянларда истенильген шейни тапмакъ мумкюн. Затен Киев вокзалынынъ озюни буюк меракъсен сейир этмек мумкюн. Қыскъасы эпимиз Украина пайтахты, дюльбер Киевни корьгенимизге юректен къувандыкъ.

1935 сенеси февраль 20-де Винница шеэринге кельдик. Бизлерни

арбий корпус янындаки инженер-сапёр батальонына кетирдилер. Ашханеде ашнен, чайнен сыйладылар. Ондан сонъ старшина бизге: «Сизлерни шимди амамгъа алып кетеджекмиз, ювунгъан сонъ, джумленъизге аскер урбасы кийдирип, казармаларгъа ерлештиреджекмиз», деди. Ойле де яптылар. Амамда ювунгъан сонъ бизлерге янъы урбалар, чызмалар, шинеллер, шлемлер бердилер. Озь урбаларымызны торбаларгъа, яхут чемоданларгъа толдурдыкъ, устюнде адларымызны яздыкъ. «Шахсий урбаларынъызны арбий хызметни битирип эвлеринъизге къайтаджакъта алысынъыз», деди старшина.

Арбий урба кийген сонъ, эпимиз бирдайын олдыкъ, бири-биримизни танымаймыз. Тышарыда пек сувукъ, тюкюрчигинъ ерге тюшкендже бузлай. Мындаки аскерлер бунъа энди алышкъанлар, сувукътан ич де къоркъмайлар. Олар бойле авада биле шинельсиз, ялынъыз гимнастёркаларнен юрелер. Биз бунъа пек тааджиplenемиз.

Акъшам олды. Ашханеге саф олып барыладжакъ. Эр кес, бу джумледен бизлер де, шинельсиз гимнастёркаларнен сафкъа кирдик. Ашханеге йырлай-йырлай кеттик. Аштан сонъ да, сафнен казармагъа къайтып кельдик. Бизлер мытлакъа сувукъланырмыз белледик. Аджайип бир шей. Ич биримиз сувукъланмадыкъ, хасталанмадыкъ. Кунълер отъти, бизлер де, дигер аскерлер киби, чыдамлы олдыкъ.

Бизим «бир йыллыкълар» ротасындаки аскерлернинъ джумлеси алий малюматлы эдилер. Эпимиз бир йыл зарфында арбий хызметте булунып, бу муддет ичинде эпимизни командирлер этип азырлайджакълар. Программа боюнджа дерслер башланды. Эр кунъ сафта юрюв мешгулиети, чешит арбий къаиделерни, эки кунъде бир кере сиясий дерс, тюфек темизлев, противогаздан файдаланувны огренюв. Бир айлыкъ карантинден сонъ, бизлерни сафкъа тиздилер. Тантаналы суретте партиямызгъа, девлетимизге, халкъымызгъа, Ватанымызгъа садыкъ оладжагъымызгъа ант-емин эттик. Энди бизлер де акъикъий совет аскерлери олдыкъ.

Ротамызда илькиги партия тешкилятынынъ топлашувы олды. Бу топлашувда мени партия тешкилятынынъ кятиби этип сайладылар. Айны бунынъ киби, рота комсомолларынынъ топлашувында Зиядин Джавтобели комсомол тешкилятынынъ кятиби сайланды. Энди бизлердеки месулиет бир къат артты, дженкявер окъувда, затен аскерлик омюринде эр кеске нумюне олмагъа борджлымыз.

Программа боюнджа кечильген дерслерде даима илери сырада олмагъа тырышамыз. Ротамызнынъ сиясий ёлбашчысы курсантларнен алынып барылгъан дерслерге мени де джелъп этти. Бизим энъ зайыф еримиз, беден тербиеси мешгулиетлери эди. Чюнки бизлер эвельден беден тербиесинен кереги киби меракъланмагъанмыз. Нетиджеде, о бизим огюмизге бутюн зорлугъынен чыкъты. Акъикъатен де, эр зорлукъкъа чыдамлы олмакъ ичюн мытлакъа беден тербиесинен огърашмакъ зарур экенини эпимиз шимди яхшы анъладыкъ.

Бир кунъ манъа батальонымызнынъ комиссары Янковский: «Сизлер бутюн дерслерден нумюнели олсанъыз да, беден тербиесинден пек артта къалгъансынъыз. Бу эксикликни тез кунълер ичинде ёкъ этмек керексинъиз, партия тешкилятынынъ кятиби эр джеэттен аркъадашларына нумюне олмагъа борджлы», деди. Ондан сонъ ротамызда энъ яхшы беден тербиеджиси Тросников эр кунъ акъшам менимнен беден тербиеси мешгулиети алып барды. Чешит месафеге чаптым, эндеклерден, диварлардан атладым. Қыскъасы, он беш-йигirmi кунъ ичинде эр бир аскер ичюн меджбурий олгъан беден тербиеси нормасыны мувафакъиетнен эда этип башладым.

Кунълер кечти, окъув программасы эп муреккепешти. Арбий тактиканы ве инженерлер батальонындаки техниканы менимсеймиз. Ёллар, копюрлер, ДОТлар, ДЗОТлар, окоплар, команда нокъталары, блиндажлар къурмагъа огренемиз. Муайен ерлерде тикенли тель къораллары чекемиз, миналар къоямыз. Энъ сонъунда исе япылгъан бутюн

Симферополь оджалар техникумы Ленин комсомолы бюросынын эркяны. Биринджи сырада, солдан: Гъани Акимов, Абселям Ислямов, Алим Мензаатов, Джаибек Гъаниев, Велишав, Таир Селимов; экинджи сырада, солдан: Нури Гъаниева, (?), Ибраим Сулейманов, Мурадасылов, Зулядже Сираджидинова, Алимс Акимова. (1929 с. октябрь 16).

шейлерни, патлатыджы мадделер кьойып, патлатамыз. Эр куньки дерсимиз бойле кече.

Энди Майыс байрамы якъынлашмакътa. Бир кунь комиссарымыз Янковский манъa арбий корпуснынъ клубында байрам мунасебетинен буюк акъшам оладжагъыны, бу акъшамгъa татар санъатындан бир къач номерлер азырламамызны ве бунынъ ичюн бизлерге он беш кунь вакъыт берип, бутюн дерслерден азат этильгенимизни сёйледи.

Мен бу хаберни аркъадашларыма айттым. Олар, къатий тертипли мешгулиеттен раатланырмыз деп, теклифни къуванчнен къабул эттилер. Батальонымызда кърымлылардан эписи он бир киши олып, оларнынъ бириси булгъар, дёрди рус, алтысы татар эди. Руслар да, булгъарлар да татарджаны сув-тильмач биле, халкъымызнынъ адетлерини, джыйын-тойларыны корьгенлер, билелер. Лякин бу он адамнынъ ич бириси омюринде йырламагъан, ойнамагъан. Булгъар огъланы ярыюрты кемане чалмагъa биле, Ибраим Сулейман исе къавал чала, мен давул чалам, къалгъанлары исе ойнай, йырлайлар, репетиция огъкеремиз. Програма тертип эттик. «Къайтарма» ве «Къарасувнынъ дёрт кошеси» оюнларыны кирсеттик. Чыкышымызнынъ сонъунда Ибраим Сулейман йырлайджакъ.

Эльбетте, элимизден кельгени къадар азырландыкъ. Санагъа чыккъанда бизлерни яхшы къаршыладылар. Лякин озюмиз чыкышымыздан ич де къанаатленмедик. Мен халкъымнынъ шу къадар дюльбер, зенгин санъаты олып да, шимди аскерий сахнада бойле чаресиз къалгъанымызгъа юректен яндым.

Яз айларында арбий корпуснынъ язлыкъ лагеринде олдыкъ. Мында эм окъудыкъ, эм де бир сыра мааллий арбий талимлерде иштирак эттик. Меселя, Буг неэринден аскерлерни, техниканы кечирмек ичюн агъачтан буюк къавий копюрлер къурдыкъ. Бойле копюрлерни къурмакъ ичюн он кунь гъайып эттик. Айны заманда аскерлерни, техниканы тез вакъыт ичинде Буг неэринден кечирмек ичюн пантон копюрлер де яптыкъ. Джаяв аскерлер кечмеси ичюн ава толдурылгъан резина къайыкъларны бири-бирине тиркеп, пантон копюрлер ясадыкъ. Бойле копюрлер пек аз вакъыт ичинде азырланылды. Къыскасы, арбий кысымларнынъ неэр кечмелери ичюн лязим эр тюрю копюрлерни къурмагъа огрендик.

Буг неэри буюк олмаса да, кенълиги бир чокъ ерлерде юз — юз йигirmi, теренлиги секиз — он метрге бара. Озю гъает яваш акъа. Неэрининъ пек кениш ерлери де бар. Ондан техниканы ве аскерлерни кечирмек ичюн башкъа усуллар да къулландыкъ. Шубесиз бу вазифелернинъ джумлеси муреккеп, чокътан-чокъ техника ве материал талап эте. Бизим сапёрлар батальонынынъ энъ эсас вазифеси: кьолумызда олгъан техникадан файдаланып, берильген эмирни тез вакъыт ичинде ерине кетирмек эди.

Неэрден техниканы, аскерлерни тез кечирмек ичюн бизлерден яхшы бильги, кереги киби арбий азырлыкъ истениле. Айны вакъытта сувда да яхшы ялдамагъа да бильмек керек. Бизлерден буны айрыджа талап эте эдилер. Лякин бизим Зиядин ялдамагъа бильмей. О себептен сувдан, хусусан ичинде ава толу резина къайыкътан пек кьоркъа, онъа «джезнем текнеси» дей эди.

Бир дефа Зиядин «Учъ нерседен кьоркъарым» деген шиир уйдурды. Шиир «Бу дюньяда учъ нерседен кьоркъарым, бири старшина, бири физкультура, бириси де резина къайыкъ» деп башлана эди.

Бу ерде башыма келип кечкен бир зевкълы вакъианы да айтып кечмек истейим. Бизим батальонымызда чешит месафеге юрюшлер чокъ ола эди. Бир кунь бизлерге: ярын къыркъ километрлик юрюшке чыкъаджакъмыз, эр кес яхшы азырлансын, дедилер. Саргъыларымыз темиз, чызмаларымызны майладыкъ, бир куньлюк ашайт алдыкъ, ёлгъа чыкмагъа азырмыз.

Танъгъа якъын вакъытта, саат беште тревога иле эпимизни аяккъа турсаттылар. Ашханеге барып сабалыкъ ашадыкъ. Аркъалары-

мызда торбаларымыз, шинеллеримизнинъ тыгъырыгыны бойнуызгъа ильдик, сол тарафымызда сувнен толу фляга, сагъ якъта противогаз, омузларымызда тюфеклер асылы, белли бир низамнен дёртер-дёртер тизилип, командирлернен берабер ёлгъа чыкътыкъ. Эр алты километрде токътап ял аламыз. Уйле маалинде ярым саат токътап аш ашадыкъ, эр кес озъ торбасына далды. Бу юрюштен эсас макъсад — батальон эркъаны вазифени белъсыз шеревфен эда этип къайтып келюв эди. Бунунъ ичюн атыта озъ араларымызда ярышлашып, узеримизге вазифелер алдыкъ. Акъшам къаранлыгында казармагъа къайтып кельдик, ич кимсе тарафындан шикъет олмады.

Мен де аркъадашларым киби, бу юрюштен бир минсиз къайтып кельдим. Лякин эртеси куню юрип оламадым, бираз семиз олдыгымданмы, бильмейим, эр алда, къасыкъларым арасы ашалгъан. Экимге бармагъа меджбур олдым. Алымны сёйледим. О, бу арада кимнендир мешгъуль эди, манъа бакъмадан, «анда экинджи одадаки шкафта шишелер тура, андан реваноль алып, ашалгъан ерлеринъе силъ», деди. Мен къолума илишкен шишени алып, ичиндеки иляджны ашлангъан ерлериме силъдим. Сильгеним киби къасыкъларым атеш алып яндылар. Не япмалы? Шу ерде экимнинъ халаты асылы тура экен. Деръал халатны алып, илядж силинген ерлеримни сюрттим, о да файда бермеди. Сонъ стол устюнде тургъан насылдыр папканы алып, салладым, еллендирдим. Бираздан сонъ козюм ачылды.

Озюме кельген сонъ экинджи одагъа чыкътым, экимге олып кечкен шейни сёйледим. О, кульмеге башлады. «Мен сизге реваноль силинъиз дедим, сиз исе скипидар сильгенсинъиз,— деди о.— Лякин зарары ёкъ, энди бир шей къалмаз, бир кереден яхшы олур. Бир даа къасыкъларынынъ ашалса, илядж силиювде янълышмазсынъыз!» Казармагъа къайтып кельдим, башыма кельген шейни Зиядин Джавтобелиге, Аппаз Бекирге, Мустафа Алиевке айттым, эписининъ кульмектен ичеклери узюлеязды.

Кузь якъынлаша, бизим батальон, дигер арбий къысымлар киби, арбий округда оладжакъ маневрлерге азырлана, бутюн техниканы тамирлей, бояй, низамгъа чекемиз. Эр кунъ саф олув талимлеря кечириле. Бизлерни маневрлерден сонъ оладжакъ парадкъа азырлайлар. Кунылернинъ биринде бизни сафкъа тиздилер, батальонымызнынъ командири арбий округ команданынынъ эмирини окъуды.

Маневрлер Украинада бир ай къадар девам этти. Бу кунылер ичинде биз бинълернен километрлик ёл кечтик. Маневрлернинъ сонъунда Киев шеэринде буюк парад олды. Парадда Киев арбий округынынъ бутюн арбий къысымлары, болюклери, техникасы иштирак этти. Парадны маршал Ворошилов къабул этти. Парадда Киев арбий округынынъ команданы Якир ве Украина партия ве укюмет реберлери, джемаат тешкиятлары векиллери, чокътан-чокъ мусафирлер иштирак эттилер.

Бундан сонъ биз Винница шеэринде, озюмизнинъ арбий къытамызгъа къайтып кельдик. Имтианлар биткен сонъ бизлерге взвод командири унваны берип, якъаларымызгъа бирер дане кубик такътылар.

Полкта арбий хызметимизнинъ муддети биткен сонъ, эвлеримизге къайтып кельдик. Симферополь вокзалында меним рефиквам Алиме, Зиядиннинъ къарысы Асылхан, Аппазнынъ къадыны Урие, балаларнен, сой-акърабаларнен, эш-достларнен берабер бизни буюк къуванчнен къаршылап алдылар.

(Девамъы бар).

ХАЙЫРЛЫ СУБЕТ

Мен эллинджи сенеперининь ортасындан 1978 сенесине кьадар Абхазияда Сухуми шезринде яшадым. Хызметим боюнджа маньа Абхазиянын бир чокь шезр ве койлеринде, Гурджистаннын баягы ерлеринде булунмакь, чешит адамларнен корюшмек сырасы кельди. Шу девирде бир сыра совет шаирлери ве журналистлери, бу джумледен Константин Михайлович Симонов, Георгий Дмитриевич Гулиа ве дигерлер иле таныш олган, достлашкьан эдим. Бу адамларнен кьонушув вакытларындаки унутылмаз тезэссуратлар аля хатиримде.

О себептен, мезкюр кьаитларымда, Советлер Бирлиги Девлет мукафаты лауреаты Георгий Дмитриевич Гулиа акькьында бир кьач сёз айтмакь истейим. Георгий Гулиа, Совет Абхазиясынын биринджи эдиби, драматургы, абхаз эдебиятынын эсасчысы, абхаз элифбесини мейданга кетирген белли медениет эрбабы Дмитрий Иосифович Гулианын огьлу.

Георгий Дмитриевич ялынъыз абхаз эдебияты ве медениетининь дегиль, айны заманда, умумсовет эдебияты ве медениетининь юксельмесине хызмет этмекте Онын кьалемии астындан «Сакенде барь», «Кьара мусафирлер», «Кестане эв» повестлерии, «Сув ташкьыны», «Ер куреси айлангьанда» адлы романлары, чешит пьесалары, икяелери ве дигер эсерлер чыккьты. Эсерлери арасында «Дмитрий Гулиа» адлы китап айрыджа ер кьапатмакьта. Бу китап 1965 сенеси Москвада «Молодая гвардия» нешрияты тарафындан «Аджанп адамларнын аяты» сериясында нешир этильди. Бабасы акькьындаки гьает меракьлы бу китапны эеджансыз окьумакь мумкюн дегиль. Окьуйыджи ойле буюк тезэссурат алтында кьала ки, озь халкьынын язысы ве элифбесинден башлап, миллий медениетинин аман-аман бутюн сааларына: эдебиятына, музыкасына, мектеплерине, театрини, эписине шахсен озю темель кьойган, илерилеткен, бутюн бу сааларда миллий кадрлар етиштирювге ярдым эткен бу адамнын гьайрети ве истидадына, онын шу буюк хызметлерине тааджилленесинь. Бу китап мемлекетимизинь чешит миллетлери тиллеринде ве социалистик мемлекетлерде нешир этильди.

«Китап Абхазиянын халкь шаири, Дмитрий Гулиа акькьында. Аслында исе абхаз бедний эдебиятынын асыл олувы, абхаз халкьынын кечмиши ве бугуни акькьындадыр» дениле китапнын сёз башында.

Дмитрий Иосифович ве онын огьлу Георгий Дмитриевич Гулиалар бизим

халкьымызнын медениети иле якьындан таныш олганлары киби, халкьымызнын муим бир кьысымы да аль-азырда кунешли Абхазиянын шезрлеринде ве койлеринде яшап, чалышып кельмекте ве бизлер эр вакыт абхаз халкьынын кьардашча мунасебетини ис этмектемиз.

1978 сенесининь бааринде меним «Мушкуль ёллар» адлы китабым нешир олунды. Бу акьта «Советская Абхазия» газетасында макьале басылды. Достларым ве аркьадашларым макьалени окьуп, мени джан-гоньольден хайырладылар. Мен Агудзерадаки корюшювлеримизинь биринде Георгий Дмитриевичке шу китабынны багышладым. «Лякин сизге китапны окьумакь кьыйын олур, чюнки тилимизни бильмейсиниз» деп башладым. Георгий Дмитриевич кулюмсиреди.

— Раатсыз олманьыз,— деди маньа.— Мен тильни, тюрк тилини сизинь китабынъызны окьуп аньлаяджакь дереджеде билем.

Георгий Дмитриевич маньа тешеккюр бильдирди, китапнын джылтыны бакьты, саифелерини козден кечирди ве менден бир такьым шейлер сорады.

Биз онын дачасы огюнде эдик. Янымызда Абхазия газеталарынын мухбирлери ве чокь йыллардан бери Сухумиде чалышкьан достым, алупкалы Шевкет Ибраимов да бар эди. Биз субет эткенде, о хатире ичюн бир кьач сурет чыкьарды.

Шевкет ве мен, эдил иле сагьлыкьлашып, Сухумиге кетмеге азырлангьанда, Георгий Дмитриевич шойле деди:

— Китабынъыздаки кьараманларнын чокьусы руслар, украиналылар ве дигер миллет векиллери... зан этсем, бу китапны окьумакь олар ичюн де меракьлы олур. О себептен китабынъызны рус тилинде де нешир этмек керек. О алда бу китапны полкдашларынын, достларынын, танышларынын да окьурлар.— О, бираз сусты, соньра иляве этти:— Ойле япылса, фикиримдже, гьает файдалы иш олур.

Биз онын фикиринен разы олдыкь, чюнки китапны полкдашларыма йиберген сонь, олар, акьикьатен, маньа китап рус тилинде дердж олмасыны риджа этип мектюплер яздылар.

Биз, Георгий Гулиагьа, китап рус тилинде де чыкьаджакьына эмин экенимизни бильдирип, онынле сагьлыкьлаштыкь.

Корюмли совет язиджысы Георгий Дмитриевич Гулиа бу сене 70 яшыны толдыра. Оньа узун омюр, сагьлыкь-селяметлик ве яратыджылыгында мувафакьият истеймиз.

АБДУРАМАН МОЛЛА.
Анапа.

ЮРЕК ДЕ ОЙЛЕ... ЭП ТЕПИНЕ

АСАН ЭМИРОВ

1941 сенеси октябрь 30—Севастополь мудафаасынынъ башлангъан кунъ. Секиз ай девам эткен бу дженк тарихъа совет халкъынынъ мисли ёкъ джесурлигини, Ветангъа садыхлыгъыны косьтериджи бир амилъ оларакъ кирди. Къараденъиз флоты саяль мудафаасында эсас базаны тешкиль эткен элли дёрдинджи топчылар батареясы биринджи оларакъ душманнен курешке киришти. Яни Севастополь мудафаасы дёрт топтан ибарет шу батареянынъ немселерге дарбесинен башлады. О эфсаневий батареянынъ джесурлигинен бугунъде бутюн совет халкъы гъурурланмакъта. Ама сабыкъ батареянынъ парторгы Асан Эмирович Эмиров да мудафааджылар сафында булунгъаныны чокъ адам бильмей.

Душман бир авуч денъизджилерге къаршы (батарея эркъанында юз элли адам бар эди) самолётларыны, тачкларыны йиберди, топлары токътамадан атеш ачтылар. Лякин батарея дёрт кунъ зарфында озюнден олдыкъча зияде, тишине-тырнагъынадже сиялы фашистлернен къатий урушты. Душманнынъ батареясыны, отуздан зияде танкыны ве зыхырлы машиналарыны, секиз юз аскерини телеф этти.

Денъизджилернинъ эр бири сонъки не-

фескедже урушты. Энь сонъунда, сагъ къалгъан мудафааджылар, бушлатларыны чыкъарып, ёлакълы кольмеклерде сюнгу урушына кечтилер...

Къараденъиз флоты командалыгъынынъ эмиринде: «Германия фашизмине къаршы урушларда къараманане эляк олгъан элли дёрдинджи батарея, арбий къысымлар джедвелинден силинди» деп язылды.

Чокъ вакыткъадже, батарея аскерлерининъ эписи эляк олды деп эсап этильди. Николаевка янындаки къардашлыкъ къабириндеки тикленген абиде узеринде, батарея парторгы Асан Эмировнынъ ады да, 1941 сенеси ноябрь айында эляк олгъанлар джедвелинде язылы эди. Албуки, мезкюр батарея иштиракчилерининъ базылары, бу джумледен Асан Эмиров, акъикъатта, сагъ къалдылар. Ветангъа олгъан буюк севги, оларны дефаларджа эджель панджасындан къуртарды.

Денъиз саилинде агъыр ярлангъан Асан Эмиров эссиз алында, олю денъизджилер джесетлери арасында ята эди. Джесетлер фашистлерни дешетке салдылар. Немселер олю ве яралы денъизджилерни автоматнен къуршунлап чыктылар. Эссиз парторг къуршун боюныны делип кечкенини дуймады...

Николаевка коюнден Матрёна Матюхина деген къадын, джан бермекте олгъан Асанны эвине алып кельди, тедавийледи. Къадын, энди аякъкъа тургъан денъизджини озгъаргъан вакытта онъа гизлиден:

— Интикъам ал! Интикъам ал!— деп фысылдады.

Эмиров Севастопольге къайтып келалмады. Лякин...

Мен Асан Эмировны чокъ вакыттан бери билем. Ама бир талай китапларда, макъалелерде аныылгъан эфсаневий къараманы ве элли дёрдинджи батареянынъ парторгы, эхиси айны бир адам экенинден хаберим ёкъ эди.

О, себептен, меним икъямде сёз шу эфсаневий элли дёрдинджи батареянынъ парторгы акъкында оладжакъ.

* * *

1941 сенеси октябрь 29-да генерал Эрих фон Манштейннинъ он биринджи ордусы бизим Ишундеки мудафаамазны ярып, Кърымгъа кирди. Эки якъкъа, яни Севастопольге ве Керчь бетке догърулды. Ноябрьнынъ биринджи кунюнде Гитлер Севастопольни етмиш эки саатте запт этюв эмирини берди. Моторлы васыталар иле темин хусусий бригада тедриджий суретте атешке тутув эмирини алды. Немсе аскерлери мезкюр эмирни эда этип оламадылар. Манштейн Кезлевге, Сакъкъа, Алма ве Къачы вадийлерине аскерий корпус ёллады. Айны шу ёлнен Севастопольге кирилъмесини талап этти. Душман корпусы ёлда, Николаевка кою янында Иван

Заиканын команданлыгы алтында элли дёрдинджи батарея булунмакта эди.

Сайлы батареясында уджюм башлаганыны билдирген биринджи топ сеси янгырады. Бу дакыкчадан итибарен Севастополь огрунда 250 кунлюк дженк девам этти. Умютсизден дешетли дарбеге ограгъан гитлерджилер ачуландылар. Чюнки олардаки малюматкя коре, бу ерде ич бир тюрю батарея олммак керек экен.

Асан Эмиров о дженклерни шимди шойле икяе эте:

— Мен Севастопольни яхшы билем. Чюнки озюм Балыкчава районндаки Чоргуна коюнде догъып-осътим. Севастопольде партия ишлеринде чалыштым. 1933 сенеси флоткя алындым. Улу Ветан дженки башлаганынен элли дёрдинджи батарея эржанына ёлланылдым. Бизни Къараденъиз ялыбою мудафаасынын коменданты генерал-майор П. А. Моргунов толпап, эки бучукъ ай ичинде бу ялы боюнда батарея, силя анбарлары, ерасты ёллары, ашханелер ве дигер иншаатлар къурмак кереклигини сёйледи.

Батарея ичюн бойле бир нокъта белгиленилгеннини себеби шунда ки, керек вакытта душман десантына дарбе эндирмек имкяны олсун. Алынган малюматларгя коре, Румыния скелелеринде буюк мыкдарда арбий гемилер турмакта. Янны къуруладжакъ батарея огюне душманнын денъиз десантчыларынен урушмак вазифеси къойылды. Ама бизге денъиз бетке бир къурушун биле атмак сырасы кельмеди. Чатышмамыз топракта олып кечти.

Июль айында лейтенант Иван Заиканын командлыгы алтында юз отуз алты къызылфлотлы батарея къуруджылыгына кириштилери. Ама бизге авале этилген бу вазифени биз эки бучукъ ай ичинде озъ къуветимизнен эда этип оламайджакъ эдик. О, себептен къомшу койлерге барып, эалинен корюшип, оларны ярдымгя чагъырмак керек олды. «Асан Эмирович, сиз ерли халкътансыныз,— деди манъа Заика.— Лакырды этип бакъыныз! Эали ред этмез».

И. Заика ве А. Эмиров эртеси куню койкойден юрдилери. Нетиджеде, эллерине лескер ве кирка тутып олгъан койлюлернин эписи ярдымгя кельдилери. Геджекундюз чалыштылар. Батареянын къуруджылык ишлери белгиленген муддетте битти. Къошма оларакъ танкларгя къаршы чуктурлар къазылды, тикенли теллер чектирилди, керек олгъан ерлер мианланды. Эсас батареянын янашасында сахта батарея къурулды. Ишлер биткен сонъ талим кечирилди.

Октябрь 30-да лейтенант Яковлевнин ёлбашчылыгы алтындаки батарея разведкаджылары шималь беттен немсе корпусы келеятканыны хабер этти. Гитлерджилер шу куню Сакъны запт этилиери. Олар бизим батарея янындан кечмек кереклери.

— Бизлер Севастополь ёлунда биринджи турмактамыз,— дедилери командир ве парторг. аскерлерге.— Силяларымыз ерли-еринде. Эпимиз зеджанлы алдамыз. Сабырсызлыкънен эмирни беклемектемиз. Тезден душмангя уджюм этеджекмиз.

Батареядан къопкъан атеш догърудан-

догъру нишангя барып етти. Дженкте бойле вазит сийрек ола. Душман бекленильмеген уджюмден шашмалады. Пияде аскер толу машиналар, якъарлык толу автоцистерналар авагъа савурилды, танклар иштен чыкъарылды. Керчек, Ыйраздан сонъ душман озюне кельди, авиацияны ярдымгя чагъырды. Фашист самолётлары сахта (ясама) батареяны бомбалап ерненексан этилиери. Олар, ишни битирдик деп, Севастопольге ёл алгъанларынен, «виран» батареямыз канъ атеш ачты. Душман Севастопольни къолайлыкънен эльде этип олмайджагыны анылады ве харабеге чёккен техникасыны ташлап арткъа чекилды. Бу бизим биринджи дженкимиз эди. Душман кечип оламады. Дженкчилеримиз, ёрулгъанларына бакъмадан, эписи котеринки рухта эдилери. Бу, чатышмамызын даа башлангычы олгъаныны яхшы анылай эдик. Невбеттеки урушкя гедарик кордик. Биринджи кунюмиз бойле кечти.

Разведкаджыларымызын билдиргенине коре, Булгъанакъ коюнде душманнын буюк арбий бирлешмесинин штабы барлыгы, анда пек чокъ енгиле машиналар топлангъаны, койнин кенарында силя ве якъарлык анбары ве арбий техника мевджют экенлиги анылашылды. Командир деръал Севастопольнен багъланды. Андан: «Уджюм этилсин» деген эмир алды. Штаб атешке тутулды. Сонъра батарея озюнин атешини душман аскерлери топлангъан Ивановка коюне догъуртты. Бундан сонъ Кунтуган бетке кеткен автомашина колонналарына уджюм этилди.

Душман батареямызны сечти, гъалиба, оны топкъа тутты. Фашистлернин уджюм бизге чокъ зарар кетирмеди. Нишанджылар Кунтуган беттен танклар, пияде аскерлер толу машиналар кеткенини билдирдилери. Севастопольден: «Сонъки топан файдаланылсын, ама душман танклары токътатылсын!» деген эмир кельди. Къан тери тектик. Ёлакъ кольмеклеримиз беденлеримизге туткъал киби япышып къалды. Бир саат зарфында 207 топ атылды. Пулемёт хартумларынын уджлары къызаргъан, тютюн чыкъмакта. Биз душманнын беш танкыны, пулемёт тиркемесини ве аскер толу еди юк машинасыны авагъа савурдык. Ама озюмиз де чокъ гъайыпларгя огърадык. Эки топымыз иштен чыкты, йигirmi адам эляк олды, отуздан зиядеси яраланды. Экинджи кунюмиз, иште бойле кечти.

Раатланмагъа вакыт ёкъ. Эки топны таъмир этмек керек. Батарея ноябрь бирде тревога иле аякъкъа турсатылды. Душман озюнин бутюн топларындан батареямызгя атеш ачмакта эди. Мотоколонналары исе, урушкъа къошулмаи, Ивановкадан чыкып, Дёрт-Куль ве Булгъанакъ койлери беттен Севастопольге ёл тутты. Биз колоннаны эльден къачырмагъа истемейип, къатты уджюм эттик. Уджюмден сонъ Севастопольдеки командагымыз бизим батареягя тешекюр иляч этти ве биринджи имкяндан файдаланып, бизни къамачавдан алып чыкъмак ичюн гемилер йибериледжегини билдирди.

Учюнджи кунъ. Ич бир ерден ярдым корюнмей. Куннин сонъунда батарея узеринде душман самолётлары пейда олдылар. Секиз самолёт батареямызны йигир-

ми дакыкыа бомбаладылар. Бизлер кюю тютюн ичерсинде кялдык. Бир топан дигер топкыа чапамыз, ич бир шей корип оламаймыз. Чевре-чет кяранлык. Развекаджыларымыз хайырсыз хабер кетирдилер. Душман батареямызны сарып алган, Береговое, Джаджурек, Дёрт-Куль, Табаксовхоз койлерини запт эткен. Тек денъизини ою аля бизим элимизде. Биз кери чекильмекни акылымызга биле кетирмеймиз. Бутюн гедже күүруджылык ишлеринен огъраштык. Ягмурдан сонъ орталык чамур, эр шей харап олды. Эписини яныдан ясамак керек. Бутюн гедже ишледик. Танъда ишлерни япып битирдик. Эллеримизде яра толды. Лякин бунъа кимсе шикяетленмей. Эпимиз небеттеки уджюмге азырлык коремиз.

Дёрдинджи кунъ. Сабадан митинг олды. «Биз кямачавда кялдык,— деди командир.— Биз азмыз. Ама биз сонъки нефесимизгедже душман иле урушаджакмыз». «Сонъки нефесимизгедже урушаджакмыз» деп оз-озлюгинден текрарлады эр бир дженкчи. Разведкаджылар: «Кунтугандан Дёрт-Куль бетке пияде аскерлер ве машина колоннасы арекет этмекте» деген хабер кетирдилер. Биз душман колоннасына атеш ачтык. Фашистлер шашмаладылар. Бир саатен сонъ душманнынъ яны колоннасы кельгени, анда миномёт ве топларнен берабер эки юз машина олганы билъдирильди. Душман бугунъ бизлернен эсаплашмак истей. Эвеля топ атты, сонъра учъ тарафтан танклар корюнди. Оларнынъ устюнден пияделер тюшип, батареянынъ кимер ерлеринден ярып ичери кирдилер. Сюнго урушы башлады. Кюмрал-ешчъ погонлы гитлерджилер ве ёлак колымкли денъизджилер думан ичинде бири-бирине кярыштылар. Бойле агъыр вакытта самолётларымыз бизге ярдымга кельдилер. Нетиджеде душман аскерлери чевре-четке даркыап кеттилер. Штабдан: «Акшамгядже кяатланыңыз... эгер де катерлер кельмесе, батареяны патлатып, Севастопольге кяайтыңыз» деген эмир алынды. Биз кяатландык. Бутюн кунъ душман иле уруштык. Топларымыз бири-бири артындан иштен чыкмакыта. Снарядлар битмек узре, оларны энди ташымага да адам ёк. Эр ер джесетлернен, яралыларнен толу. Батарея уйледен сонъ атеш туфаны ичинде кялды. Авадан турмадан бомбалар ягмакыта. Бу джезнем эди. Командир бир топан, мен дигер топан атеш ачтык. Ама чоккыа бармай, олар да иштен чыктылар. Тезъялы учъ пулемётымыз да бозулды. Олдыгы-оладжыгы бир дане зенит пулемётымыз кялды. Сагъ якъта фашистлер корюндилер.

П. Сажинини «Севастополь мааджера-ты» эсеринде мезкур левха шойле тасвир этиле: «Онъ якъта душманнынъ уджюми эп куветленмекте. Заика, парторг Эмировкы, эки кызылфлотчыны алып, атеш пускюриджи силянэн (огнемётнен) мезарлык беттеки фашистлерни токътатувы эмир этти. Ою исе сол ёлаккыа чапты. Эмиров, Ставбуков ве Китарева душманны токътатып турмакталар. Ама бекленмеген вакыа ола биле. Немселер оларны янашалап кеттилер. Бизим учъ дженкчимизини батарея иле алякысы узюльди. Олар

юксек ярдан ашагы тюшип, денъиз ялысы боюндаки душман алкыасыны кестирип кечип, озюмизлернинъкине кюшумакъ истедилер. Лякин макъсадкыа иришип оламадылар, душманнынъ миномёт атешине огърадылар. Эмиров ве Китарева агъыр яраландылар. Ставбуков эки яралыны ярыны тюбюне сюйреп кетирди, сонъра батареяга таба чапты, саильден ярынынъ тепесине тырмашаткында, немселер онъ якътан батареяга етип кельдилер».

— Эр шей тамам язылганы киби олды,— дей Асан агъа.— Эки аягымдан яраландым. Китарева экимиз сюйрекленип кетмек истедик, лякин кетип оламадык, душман батареяны эльге алган эди. Автомат атешинден текрар яраланып, эсимни джойдым. Сонъра анылаганыма коре, дёрдинджи кунини геджесинде Севастопольден эки катер ве бир тральщик келип, йигирми секиз яралы денъизджини алып кеткен. Олардан йигирми едиси эляк олдылар.

Асан агъа эки кунъ денъиз ялысын, эссиз ята. Озюне кельгенде, не ерде якъаныны билмей. Аягыны, башыны кыбырдатаджакъ ола, кыбырдатып оламай. Янында кяадын отурганыны абайлай.

— Огълум, кендинъ кельдинъми?— деп сорай кяадын.

— Сиз кимсиниз? Мен не ердем?— Асан Эмиров тааджиплене.

— Николаевкадасыныыз,— дей кяадын.— Сен мени билесинъ де, Матрёна Акимовнам, кызыларымнен берабер батареянызда чалышкыан эдик. Япыладжакъ ишни бизге кендинъ костьтерген эдинъ хатырлайсынынъ?

— Эбет! Эбет! Я мен мында насыл тюштим?

— Денъизджи Волода Смирнов гедже батареяга барып, яралыларны кыдырды. Сени тапкыан... Меним кызыларымынъ ярдымынен мында алып келип сакълады.

Матрёна Матюхина яралы парторгны дёрт ай бакъа, тедавийлей. Асаннынъ яралары яваш-яваш тюзеле. Аяккыа кяалкып, юре башлай. Бир кунъ о, Матюхинага, джебеге кетеджегини сёйлей.

— Сен шаштынъми?— дей Матрёна Акимовна.— Даа аяк устюнде турып оламайсынъ!

— Меним ерим анда, Севастопольде!— дей Асан Эмиров къатийликле.

— 1942 сенеси март айында Багъчасарайга келип чыктым,— дей Асан Эмиров.— Шеэр кенарындаки эски дегирменде гизлендим. Мында бир кыач яралы совет аскерлери даа олып, олар арасында Иван Загайло, сабык прокурор Александр Томин, шофер Заредин Хайбуллаев ве дигерлер бар эди. Хайбуллаев меним чоргъуналы койдешим. Ерли эалининъ ярдымынен Шахул станциясындаки гизли тешиклятен багъландык. Тешикляте бизге хирург Абибулла Баировны ёллады. Эким тенлеримизден кюрушунларны ве осколкаларны чыкърды, тедавийледи, эпимизни аяккыа турсатты. Бизлер он дёрт адам олдык. Теэсскоф ки, о кунълерден сонъ чокъ йыллар кечти. Шимди чокъусынынъ адларыны хатырлап оламайым.

Севастополь алев ичинде. Анда-мында сия атышларынын арты узольмей. Биз душман ёлагындан кечип, Севастопольге кирмек ёлуны кыдырамыз. Чюнки бизлер — ёлакь кольмеклилер Севастопольде олмакь, догъмуш шезримизни кьорчалай-ыджылар сырасында булунмакь керекмиз. Бойле тюшонджелернен кьатты арекетке киришкен вакъытымызда, Севастопольни мудафаа этиджилер шезрден чекильмеге меджбур олдылар. Бу — бизим ичюн агъыр бир вакъыт эди. Эр биримиз сукюнет ичиндемиз, козьлеримизден яшлар акьмакьта. Лякин бунынъле куреш даа битмегенини билемиз. Бизлер душманнен даа урушаджакьмыз. Бизлер, он дёрт адам, дагьдаки Дженобий партизан Бирлешмисининь эркияна барып кьошулдыкь. Бирлешме команданынынь эмири муджиби, Александр Томин янынь тизильген йигирминджи партизан отрядына командир, мен исе комиссар вазифесине таин этильдик.

* * *

Комиссар Тувакь, Улу-Озен, Къуру-Озен койлеринен алякьа пейда этти. Койлюлер интикьамджыларгьа эллеринден кельген ярдымны костерелер, душманнынъ аркети хусусында малюмат берелер.

— Немселер койде топлашувлар отькердилер, — дей Асан Эмиров. — Зали партизанларны тутып бермелерини талап эттилер. Кучюк-Озенде отькерильген топлашувда, бизим эки партизанымиз иштирак этти, олардан бириси атьта топлашув отькерген румын капитаныны алып юрьди. Койлюлер бу эки адамнынъ партизан экенлигини яхшы билселер де, оларны ич кимсе чакьмады ве чакьмакь мерамлары да ёкь эди. Интикьамджыларгьа башкьа койлернинь залиси де бойле мунасебетте эдилер. Эрзакь меселесинде кыйынлыкь чеккен вакъытымызда Кучюк-Озен чобанлары бизге докьуз юз кьоюн бердилер.

Бизим йигирминджи отрядымызынынъ дурагьы Тьрке дагьлары этегинде Къарабий яйлясында эди. Сол якьымызда комиссар Рамазан Къуртумеровнынъ ёлбашчылыгы алтындыки он единджи партизан отряды булунды. Отрядымыз эсасен ерли эалиден — юкьарыда айтылып кечильген койлернинь адамларындан ибарет. Исмаиль Чобанов, Гьафаров, Аблякимов, Сеитхалилев, Къуртаметов, Кокче, Каравев, отряднынъ сиясий ребери Асан Джемилев ве дигер партизанларнынъ эсабында чокьтан-чокь кьараманджа иш нетиджеси язылдыр.

Отрядымызынынъ дженкьвер объекти Алушта — Симферополь ёлу эди. Эр кунь душманнынъ танклары, машиналары авагьа савурыла, гарнизонларына уджюм этиле, телефон агьлары узюле. Фашистлерге гедже-куньдюз раатлыкь берильмей. Отрядымыз бир кьач кере Ангар коюндеки душманнынъ гарнизонына уджюм этти. Фашист баскьынджыларынынъ чокьуны кьырып ташлады. Орда, Сивашта, Керчьте кучьлю дженклер кеткенде, агьыр вакьытларда, джебь аркьасында партизан аркети зияде кенишледи.

Душман, партизанларнен бир тамам эсаплашмакь, джебь аркьасында хауфны

ёкь этмек ичюн бизлерге кьаршы самолёт эскадрильялары, танклар, башкесерлер ёллады. Партизанларнынъ эрзакь теминатына мани олмакь, оларнен эали арасындыки багьны узьмек истеди. Фашистлер буны эда этмек ичюн орман этегиндеки, бутюн койлерни якьмакь-йькьмакь, яни «джансыз ёлакь» япмакь кьарарына кельдилер.

Бу макьсад иле «Атеш ве Къылыч» адлы операциягьа кириштилер.

Орманларда аякь басылмагьан ер кьалмады. Душман апансыздан янынъда пейда ола биле. Бизге узакь ёллар юрмек ичюн имкян олмагьанындан маневр усулы кьуллана эдик. Немсе-румын арбий кучьлери дагь этеклеринде тынч омюр кечирген койлюлерни, шу джумледен кьадынларны, кьарт адамларны, балаларны ольдюрдилер. Биньлернен эалини ёкь этип, партизанларны ольдюрдик дедилер. Дагь этеклериндеки койлерни якьтылар. Буньа ёл бермемек ичюн Зуя партизан районьнда бригада командирлери ве комиссарлары партизанлар тарафындан аджеке суретте орман этеклериндеки койлер имаеге алынсын, деген эмир берильди. Бизим алтындыки бригада эркянынъдаки он единджи, йигирми экинджи партизан отрядлары Ангар коюнде ерлешкен душманнынъ буюк гарнизоныны сарып алды, оны дарма-дагьын эттилер. Ангар эалиси бизимнен барабер дагьгьа кетти. Башкьа койлерде де бойле ишлер япылды. Кимсе умумхалкь ишинден четте кьалмакь истемеди.

1943 сенеси декабрь 29-да душманнынъ «Къылыч» деп адландырылгьан энъ буюк операциясы башланды. Кьыркь беш бинь аскер, авиация ве танклар ярдымынен партизан отрядларына уджюм эттилер. Бу вакьытта бизим отрядымыз эркянынъда учь бинь дженкчи ве шу кьадар да эали адамлары бар эди. Отрядымыз Кьалан-Баир, Яман-Таш ве Тьрке дагьларында ерлешкен эди.

Душманнынъ топлары ве миномёт батареялары токътамадан атеш ачмакьталар. Танклар кьырларгьа ынтылмакьта, танклар артындан автоматчылар ювурмакьталар. Фашистлер артыкь бизим окопларгьа етип кельдилер. Бу эснада эмир берильди. Партизанлар сюнгу курешине атылдылар. Чатышма чокь вакьыт девам этти. Соньра бизим бригадамыз гедже Тьркеден Яман-Ташкьа авушты. Яман-Ташнынъ аркьа якьы эки мурабба мейданлыкьны тешкиль эте. Душманнынъ бутюн атеш кучьлери бу эки мурабба мейдангьа догьрултылгьан. Карателлер Кьалан-Байырдан атеш ачмакьталар, тепеден бомбалар ягьмакьта. Яман-Таш алев ичинде кьалды. Немселер энди кьыр устюнделер. Кене сюнгу дженки башлады. Бизим бригаданынъ отрядларына чатышмакь ичюн энъ агьыр нокьта расткельди. Кьуршунларымыз битмек узьре. Баротны кьомшу отрядлардан аламыз.

Фашистлер Яман-Ташны дженюптен, куньдогьуштан ве шимальден кьамачавгьа алдылар. Ялынъыз куньбатыда — Бурма бетте бир бош аралыкь кьалды. Анда Кьалан-Байырдан авушкьан Федоренконынъ бригадасы тура. Бурма шимдилик

сербест екаяне кечит... Душман оны даа запт этип оламай. Бундан кечип кете билемиз, лякин артымызда койден кельген зали бар. Оларны ташлап кетип оламаймыз.

1942 сенеси январь 2. Еди кунь ки, партизанларнын эллеринден сия тюшмей. Фашистлер токытамадан бизге уджюм этмектелер. Бугунь бизлерни биринджи бригаданын отрядлары деныштирди. Эляк олгъанлар пек чокъ. Бойле вазиеет даа девам этсе, тезден дженк этмеге адам къалмайджакъ. Гедженин дер маали. Бирлешме штабында командирлер ве коммиссарлар топландылар. «Немселер Яман-Таш дагыны сарып алдылар,— деди Бирлешменин командири П. Р. Ямпольский.— Чокъ адам къурбан кетти. Ама мында, дагда партизанларнын бутюн къувети ве койлю зали топланды. Душман буны яхшы биле. Онынле берабер, партизанлар Яман-Ташны чокъ вакыт мудафаа этип оламайджакълар. Биз еди кунь, раатлыкъ ве юкю корьмей, дженк этмектемиз. Адамлар ёрулдылар, баротымыз битмек узре, Немселер сонъки бастионымыз— Яман-Ташны запт эткен сонъ уджюмни токытатаджакълар. Олар турмадан бизге къаршы янъы-янъы арбий къысыллар йибермектелер. Бойле агъыр вазиеетте экенигимиз себебинден Яман-Таштан кетмеге меджбурмыз. Бизлер эки вазифени намуснен эда эттик: душманнын джезалайыджи аскерий корпусыны джебэден дагъларгъа джелъп эттик ве буюк телефлерге огъраттыкъ. Энди огюмизде дигер муим вазифе тура— койлю залини къорчаламакъ керекмиз...»

Тезден ава бозулды, о, себептен Буюк топракнен багъымыз узюльди. Лякин къамачавдан чыкъмакъ керекмиз. Бир къач адам разведкагъа кетти. Разведкаджылар къамачавдан кечип олдылар. Демек, кетмек мумкюн.

Ниаеет, бизим маневримиз башлады. Партизанлар бутюн гедже Яман-Таш ёлуен ашагъы бурульге бетке юрдилир. Кюю думан бизлерге сагъ-селямет дагънын этегине тюшмеге ярдым этти. Лякин Васильков къорувунда душман бизим дурагъымызны сезип, оны бомбалай башлады. Адамларымызнын эксериети орман ичине дагъылды.

Урушнын он биринджи куню. Душман сабадан орманны чельтеп башлады. Биз

текрап Тыркеге авуштыкъ. Думан дагъылган сонъ гедже бизим самолётларымыз келип, бизим ишаретлеримизге бинаэн ерге сия, эрзакъ ташлады, фашистлер устюне бомбалар ягъдырып, къайттылар. Душман январь 11-де буюк телефлерге огърап, орманны терк этмеге меджбур олды.

Куньлер кечти. Партизанлар чокъ дефалар дагъдан энип, немсе дуракъларында диверсион ишлер алып бардылар. Совинформбюро хаберлеринин биринде шойле денильген эди: «1944 сенеси январь ве февраль айларында Кърым партизан отрядлары немсе-фашист аскерий кучълерине чокътан-чокъ амансыз дарбелер эндирдилир. Бу муддет ичинде учъ станцияда демирёл агъыны дагъыттылар. Душманнын алты арбий эшелоны, сексен машинасы, учъ якъарлыкъ анбары патлатылды.

Бизим аскерлеримиз Ордан, Керчьтен, Сиваштан уджюмге кечтилир. Партизанларнын огюне исе, душманны аркъадан урмакъ вазифеси къойылды. Шималий Бирлешме отрядлары Зуя, Бурульге, Анггар, Фоти-Сала, Айрыгуль, Куль-Бурун, Розенталь, Битакъ ве Симферополь джыварындаки душман гарнизонларына буюк телефлер кетирдилир. Аскерлеримиз Симферопольге якъынлашмакъталар. Бизлер почта ёлуна чыктыкъ. Душман къачмакъта. Апрель он учъте Зуяда совет танкларынен расткелиштик. Айны шу куню Симферопольни де азат эттик.

Субетдешим Асан Эмиров токыталды. Экимиз де сукюнетке далдыкъ. Мен Асан агъанын тюшюнджели чересине бакътым. Инсан нидже кучълюклер корип кечире! Бу къадар ирадени, къуветни къайдан ала?

Асан агъа меним фикиримни окъугъан киби: «Шимди о, вакъяларны агъта тасавур этмек къыйын...» деди.

О, олюм иле богъаз-богъазгъа келип, оны енъип, озю тири къалгъанлардан... Ашагъы козь эте. Анда Каламит корьфези ярашып тура. Къара деныз чалкъана, инълей. Юрек де ойле... эп тепине! Раат турмай. Ветаннын такъдирини чезгенлер... туралар. Олар арасында эфсаневий элли дёрдинджи батареянын парторгы, йигирминджи партизан отрядынын коммиссары, чоргъуналы Асан Эмиров.

Кърым, Мазанка.

ДЖИРЕНЧЕ

Масал

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен. Улькелерден биринде башкъаларгъа бенъземен бир хан бар экен. Зенгинлер оны адалетли хан эсап этселер де, фукъарелер домузнынъ акты-къарасы олмаз ибаресиндже адалетли ханны кунъдюз чыракъ якъып арасанъ биле тапалмазсынъ деп фысылдаша экенлер. Бу хан бирини озюне везир таин этеджек олса, «еди кере олъчеп, бир кере кес» ибаресине риает этип иш тута экен. Везирлернинъ акъыллы, тедбирли, ишкир сойларыны севе экен. Алынаджакъ везирни башта эр тарафтан сынап бакъа, онынъ акъылыны, бильгисини, укюмет идаресинде беджериклигини, хангъа садыкълыгъыны яхшы этип тешкере экен. Бунъа иришмек ичюн о везирлер арасында имтиангъа — мусабакъагъа бенъзеген бир меджлис чагъыртып, анда онъа укюмет идареси боюнджа чешит тюрлю суаллер бере экен. Сонъ, онынъ задекянлыгъына, сойына-сопына бакъмадан, джевапларына коре къыймет кесип, везир таин эте экен.

Везирлерден бири эки йылдан бери иште кендини яхшы тедбирли, беджерикли этип корьсеткени ичюн, чокъ кечмеден, хан оны баш везир вазифесине таин эте. Кунълернинъ биринде хан шу баш везирни янына алып, озь виляетини бир кезип чыкъмакъ истей. Бойле сеферлерде о кендини халкъкъа танытмамакъ ичюн адий бир койлю къыяфетинде кийинип юре экен. Сеяаты эснасында корюшкен адамлары онынъ хан экенини бильмеселер, онынънен къоркъмайып лаф этеджеклерини, ичиндеки дертлерини гизлемейип сёйлейджеклерини биле экен. Хан, айны заманда, янъы баш везирнинъ акъыл ве ферасетини халкъ арасында бир даа сынап бакъаджакъ ола.

Бойледже, хан иле везир, адий койлюлер киби кийинип, яхшы атларгъа минип, ёлгъа чыкъалар. Аз кетелер, чокъ кетелер, бакъсалар ёл экиге болюне. Қозьде тутулгъан ерге бармакъ ичюн анги ёлнен кетеджеклерини бильмей шашып туралар. Шу арада къулакъларына йылгъа бою къыр артындан кимнинъдир хош йыры ишитиле: «Ай орайман, орайман, ёлда биткен къорайман, Эсип кельген еллерден мен яремни сорайман». Ханнен везири атларынынъ башыны сес кельген тарафкъа буралар. Бираздан тогъайлыкъта эчки отлаткъан къызчыкъны корелер. Қызчыкъ ара-сыра эгилип бир шейлер юлкъа ве йырлай. Олар къызнынъ янына якъынлашып селямлаштылар. Қыз оларгъа чынънен джевап бере:

Алейкум селям, бу ерге хош кельдинъиз,
Ничюн къоркъмай узакътан бош кельдинъиз?

Хан буну озюндже анылап:— Ёкъ, къызым, бош кельмедик,— деп онъа джебинден бир алтын чыкъарып бере. «Я бизим узакътан кельгенимизни къайдан бильдинъ? Қъана бунгъа да чынънен джевап берип олур экенсинъми?»— дей. Қыз озюни сыкъмай кене чынънен джевап бере:

Юзюньизден корюне болдыргъансыз,
Устюньизге ёл тозы къондыргъансыз,
Шундан бильдим кельгенсиз узакълардан,

Къоркъмай, урькмей ёл бою тузакълардан.
Мен белледим чыкъкъансыз бу якъкъа авгъа,
Авджыларнынъ пек севген чытырман-тавгъа.

Аркъанъызда не окъ бар, не де тюфек,
Не де авджы ёлдашы тазы копек.
Шунынъ ичюн мен айттым, хош кельдинъиз,
Неге шайтип къоркъмайып бош кельдинъиз?
Алтын ичюн айтмадым, хатримиз хош,
Сизлер киби ёлджугъа теримиз бош.

— Аферин, аферин, машалла, къызым, сен чынъгъа пек чебер экенсинъ. Энди сен бизге бир де ёл коръсетсенъ пек яхшы олур. Сен бильмейсинъми, фелянче ерге бармакъ ичюн бу чатма ёлларнынъ къайсы биринен кетмек керек?

— Эгер йылгъанынъ сагъ тарафында созулгъан ёлнен кетсенъиз, ёлунъыз къыска олур, ама чокъкъа созулыр. Йылгъанынъ сол тарафындаки ёлнен кетсенъиз, ёлунъыз узун олур, ама тез етип барырысыз,— деп джевап бере къыз.

Хан тааджиплене:— Бу не демек ола, къызым, ёлнынъ бири къыска, ама чокъкъа бара, дигери узун, ама тез барып чыкъасынъ?

— Мында анълашылмайджакъ шей ёкъ. Қыска деген ёлумда батакълыкълар бар, онынъ ичюн ёлунъыз чокъкъа сюрер дейим. Узун деген ёлум исе айланчыкъ олса да, тез юрьмек мумкюн.

Хан он эки-он учъ яшларында бу назик ве дюльбер къызчыкнынъ бойле акъыллы ве маналы джевапларыны пек бегене.

— Аферин, къызым, я сенинъ адынъ не, койинъиз узакъмы, эвде не иш япасынъ, я бу эчкилер кимнинъки?— деп онъа бир талай суаллер бере.

— Адым Джиренче, койимиз анавы корюнип тургъан обанынъ артында, эвде кетен токъуйым, саба салкъынынен исе эчкилеримизни отлатмагъа чыкъарам. Вакъытым бош кетмесин деп, эчкилерге акъшамлыкъ бираз от юлкъам,— дей къызчыкъ муляйимликнен.

— Машалла, къызым, эдепли ве ишкир экенсинъ. Айды, сагъ ол, савлыкъман къал,— деп, хан везиринен джонеп кетелер.

Арадан бир-эки йыл кечкен сонъ, кунълернинъ биринде хан кене шу везиринен бир даа мемлекетини бойлап сеятка чыкъа. Бу сефер сеятнынъ сонъунда махсус о бир кере оларгъа ёл коръсеткен Джиренче деген къызчыкнынъ койинден кечерек, онынъ эвини тапып баралар. Лякин хан эр баргъан еринде адамларны апансыздан тюрюк вазиетте раст кетирмек истегени ве къапыларны къакъмай кирмеге алышкъаны ичюн Джиренчелернинъ къапысыны да къакъмай кире. Ама эвде ич кимсе ёкъ экен. Бираз беклейлер. Ёл юрип сувсап кельгенлери ичюн азбар ичинде котертме устюнде тургъан булдукъта къатыкъ корип, хан везирге язма яптыртып, ичелер. Эппий беклемек керек ола ве ханнынъ къарыны ача. Азбар ичинде чапкъалап юрьген ер къоянларынынъ бирини везирге туттырып сойдырта. Шу вакъытта эвнинъ ичери къапысы ачыла, юкълу козьлерини уфкъалап Джиренче чыкъа. Ят адамларны ве союлы къоянны корип шашмаласа да, эеджананы, тааджипленювини дуйдырмамагъа тырыша. Муляйим сеснен:

— Хош кельдинъиз, хан азретлери!— дей.

Хан шашмалай, абдырай:

— Я меним хан экенимни къайдан бильдинъиз, ёкъса, бизни танымадынъызмы?— деп сорай.

— Эбет, бизим корюшкенимизге эки йыл олды, шунынъ ичюн бирден танып оламадым. Ама энди таныдым. Сизге хан азретлери дегенимнинъ манасыны исе рухсетинъизнен сонъундан сейлерим. Бельки, янълышкъандырым.

— Я биз тыш къапынъызны къакъмай, апансыздан кирип келювимизден къоркъмадынъмы?

— Мен юкъялай эдим, ишитмедим. Ондан башкъа, неге къоркъайыкъ. Эгер къоркъсакъ, эвимизнинъ къулагъы олур эди. Корип тура-сынъыз, эвимизнинъ не къулагъы бар, не ыргъагъы.

— Худжур, кинаели сѣзлер айтасынъ, къызым, я «эвимизнинъ не къулагъы бар, не ыргъагъы бар» дегенинънинъ манасы не? Анълат-са!— дей хан.

— Бизим кой эалиси даима ойле кинаели лакъырды эте. Қъарт-лар копексиз эвни эвель-эзельден къулакъсыз эв деп атагъанлар. Ыргъагъы, сенеге олмагъан эвни де къапысы чекленмей тургъан хавфсыз эв дейлер.

Сонъра хан союлгъан къоян ичюн айыплы олмайым деп:

— Қызым, сен бизни афу эт. Биз узакъ ёл юрип, ачыкъып кель-дик. Эвинъизде де кимсе ёкъ. Лячаре къоянынъызны соймагъа ме-джбур олдыкъ. Бирев кельмеген олса, кебап этип ашайджакъ эдик. Табий, биз санъа онынъ акъкъыны тѣлермиз.

— Олуджы шейдир. Тилесенъ бермез, тутып алсанъ индеме-з, де-генлер. Бу сизинъ джесаретли, батыр экенинъизни коръсете. Бир къоян не демек олсун, бельки онынъ ерине беш-он къой келир.

Хан Джиренченинъ бу кинаесини анълады. Лякин акъылына, фе-расетине сукъланып, индеме-ди. Джиренче оларгъа сувсагъандырсынъ-ыз деп, къатыкъ язмасы береджекте, булдыкъта къатыкъ эксильгенин-ден олар энди язма ичкенлерини де анълады. О энди он беш яшына кирген, даа зияде гузеллешкен къыз эди. Хан иле везир оны янъы ачылгъан къырмызы гульге бенъзетип, ондан козьлерини аламай бакъа эдилер. Қызынынъ гонъюлини котермек ичюн:

— Қызым, сен биз коръмегенден бери даа зияде гузеллешкен-синъ, ана-бабанъны къувандыраджакъ киби мына санъа къыз олгъан-сынъ. Авур-давурнен биз ананъны-бабанъны сорамагъа унуткъанмыз, афу этерсинъ, я олар къайдалар?— деп сорады хан.

— Анам олжони тирильтмеге, бабам исе тирини ольдюрмеге кетти-лер,— дей къыз.

Джиренченинъ копек ичюн эвимизнинъ къулагъы ёкъ деген сѣз-лерини хатырлап, хан бу сѣзлернинъ де кинаели, гизли маналары олгъаныны анълап, бу къыз мени кене бир худжур вазиятке къойып, шашмалатмасын, мени ич идраки, ферасети ёкъ экен деп тюшюнмесин дие, бу сѣзлернинъ манасыны сорамакътан чекинди. Ама везирнинъ акъыл ве идракини, азырджеваплыгъыны янъыдан бир даа сынап, тешкерип бакъмакътан къачынмады. Акъыллы Джиренчени бунъа яхшы фырса-т сайып, везиринен Джиренче арасында сѣз ве акъыл му-сабакъасы киби шей япмакъ истеди.

— Бакъынъыз, бааръ мевсими не къадар гузель! Ава пек сыджакъ дегиль. Чайыр-чименлер, чѣллер, багъ-багъчалар ем-ешилъ. Кунъдюз ава серин, акъшамлары салкъын. Сен бунъа не дейсинъ, достым?— деди хан везирине бакъып.— Бу дюнья юзюни бу къадар гузель зинет-леген не экен, аджеба?

— Ер юзюни энъ зияде зинетлеген ве дюльберлештирген гуллер-чичеклердир,— деди везир.

— Я сиз не дейсинъиз, къызым?

— Менимдже ерни зинетлеген адамдыр,— деди Джиренче.— Ягъ-мурнен де кунеш онынъ ярдымджысыдыр. Адам сюрмесе, сачмаса, ягъмур ягъып, кунеш къыздырмаса, ерде от-олен, гуль-чичек, ич бир шей осьмез.

— Зан этсем, Джиренче акълы,— деди хан. Сонъ атларнынъ тиз-гинини тутып тургъан везирден кене:— Я аткъа не яраша?— деди.

— Буны кимден сорасанъ, аткъа эгер ярашыр дейджегине эми-ним,— деди везир.

— Бакъайыкъ, бунъа Джиренче не дер экен?

— Менимдже, аткъа эвеля яхшы ем-арпа, джылап ярашыр. Эгер устюне де джесюр йигит ярашыр.

— Фикиринъе къошулам, къызым!— деди хан. Сонъ кене везирге айланып:— Я йигитке не ярашыр дейсинъ?

— Эльбет, гузель урба, бурма мыйыкъ, къувурчыкъ перчем ярашыр,— деди везир.

— Бунъа сиз не дейсинъиз, къызым?

— Менимдже, йигит ичюн энъ кереги акъыл, джесарет ве мераметли юрек.

— Къызынъ яраштыргъан не?— деди хан кене везирге бакъып.

— Мен ойле тюшюнём ки, буны сорамагъа аджет ёкъ, ачыкътан айтсакъ, къызгъа дюльберлик ярашыр. Кендине къадын къыдыргъан йигит башта къызынъ дюльберлигине бакъа.

— Я сиз, Джиренче, не фикирдесинъиз?

— Достынъыз акълы, чюнки дюльберлик эр кесни джелъп эте. Ама менимдже, къызгъа дюльберликнен берабер бир де гузель табият, ырыз-намус да керек.

— Машалла, къызым, манъа коре, сен хани олмагъа ляйыкъсынъ. Сизни макътагъаным ичюн достым манъа элем этмез, чюнки о озь ишини яхшы бильген, ерини, сырасыны, догърулыкъны анълагъан инсан.

Хан иле везир Джиренченен сагълыкълашып атларына мингенде, хан:

— Мына бу менден санъа багъшыштыр, деп къызгъа бир алтын узатты. Джиренче алтынны алмады.— Ничюн алмайсынъ я? Ананъа-бабанъа хан берди, дерсинъ,— деди хан.

— Анам-бабам бунъа инанмазлар. Хан берген олса, чокъ берир эди, дерлер.

Джиренченинъ бойле джевабы ханнынъ ошына кетти. Бир-эки алтын даа берди. Энди тап джонейджекте, хан Джиренчеге:

— Къызым, эгер мен санъа гузель бир къаз ёлласам, яхшы тинтип олурсынъмы?— деп сорады.

— Яхшы тинтмеге тырышырым, чюнки мен эвде къаз, папий, тавукъ юлкмагъа алыштым,— деди Джиренче.

Арадан баягы вакъыт кечти. Ама хан Джиренченинъ онъа ничюн хан азретлери дегенини, онынъ хан олгъаныны насыл этип бильгенини, «анам олюни тирильтмеге, бабам исе тирини ольдюрмеге кетти» киби ве бунъа бенъзер дигер кинаели сёзлерни ашагъанда, ичкенде, раатлангъан вакъытларында биле тюшюнди, оларны ич хатиринден чыкъармады. Хан мытлакъа оларнынъ манасыны бильмек истей. Тап сонъунда ичиндеки меракъ атешини сёндиралмай бир кунъ кендисинен сеяатта булунгъан баш везирни узурьна чагъыртаракъ, оны кене Джиренчеге ёлламакъ мерамы олгъаныны ве себеплерини анълатты.

— Мына сенинъ ёл масрафынъ, Джиренчеге ве ана-бабасына багъыш ичюн бир кисе алтын. Чобандан ярын къыркъ-элли къоюн алып, Джиренченинъ коюне айдат. Акъылынъда олса, Джиренче манъа, «бир къоян не демек олсун, бельки онынъ ерине беш-он къоюнымыз олур» деген кинаели сёз айткъан эди. Иште, бу къоюнлар онынъ къояны ерине олсун. Озюнъ аткъа минип, ёлгъа чыкъа билесинъ,— деди хан.

Джиренче везирни кулер юзьнен къаршылап алды, оны къаймакълы къатыкънен, пенирнен сыйлады. Везир къаве ичкен вакъытта, шойле деди:

— О бир сефер кельгенде хан сизге «биз апансыздан къапы къакъмай кирип кельгенимизден къоркъмадынъызмы?» дегенде, сиз «ёкъ, ханым азретлери, неге къоркъайыкъ» деген эдинъиз. Шимди, сиз онынъ хан экенини насыл бильгенинъизнен меракълана.

— Буны бильмек къыйын дегиль эди, чюнки бир адам бшкъа бирисининъ къапысына барса, оны къакъмайып кирмей,— деди Джиренче.— Қъапы къакъмай, ялынъыз я хырсыз, я хан кире билир. Месея, хырсызгъа шамата котермек эльвермей. О ишини ымпыс-тымпыс япмагъа алышкъан. Хан исе рухсет сорамагъа алышмагъан. Онынъ озюнден рухсет сорайлар. Сонъра къапыны къакъмай азбаргъа кирге-

нине, эв саибинден сорамайып кѡянын сойдыргъаны, мени ойле фикирге кетирди ки, бу адам урбасына бакъкъанда хырсызгъа бенъземей. Бу я хан, я бейдир деп, онъа хан азретлери дедим.

Везир онъа хан берген киседен бир-эки алтын чыкъарып берди. Джиренче алмакъ истемеди. Лякин везир буны махсус хан сизге ёллады деп алдырды. Сонъ кене суаль берди.

— Я «анам олони тирильтмеге, бабам исе тирини ольдюрмеге кетти» дегенинъизнинъ манасы не?— деп сорады.

— Анам бостан сачмагъа кеткен эди. Джансыз урлукъны ерге комъсенъиз, о ешерип, джанланып чыкъа. Шунынъ ичюн олони тирильтмеге кетти дедим. Бабам исе авгъа чыкъкъан эди. Табий, о анда я бир тавшан, я бир тильки, я да бодене атып келеджек. Онынъ ичюн о тирини ольдюрмеге кетти, дедим.

Везир онъа бир-эки алтын даа чыкъарып берди. Джиренче алмайджакъ олса да, везир зорнен алдырды.— Къоркъма, бир-эки алтыннен ханнынъ хазинеси бошамас,— деди.— Энди сиз акъылдане къызчыкъ, шу сонъки суалиме де джевап беринъиз. О бир сефер биз энди атларымызгъа минип къайтаджакъта, хан сизге: «Къызым, санъа гузель бир къаз ёлласам, тюклерини яхшы тинтип олурсынъызмы?»— деген эди. Сиз джевабынъызда «Яхшы тинтмеге тырышырым. Мен эвде къаз, папий, тавукъ юлкып алыштым» деген эдинъиз. Сорамасы айып олмасын, бунынъ манасы не?

— Мени афу этинъиз, догърусыны айтсам, къаз сиз озюнъиз олмакъ керексинъиз. Чюнки эгер киседеки алтынлар сизинъ тюклеринъиз олса, мен сизни, бир тюкюнъизни къалдырмай, юлкътым демек мумкюн. Кисенъизге бир бакъынъыз, ичинде алтын къалмады, гъалиба. Мен ханнынъ макъсадыны анъладым ве ерине кетирдим.

Везир къызарды-бозарды. Хан оны бойле къолайсыз вазиятке кѡйгъанына ичинден ачувланса да, Джиренчеге дуйдырмайджакъ олып, онынъ акъыл ве ферасетини макътамагъа меджбур олды. О, киседе къалгъан алтынларны Джиренчеге узатып:

— Ма, алынъыз буларны да, къазнынъ къанатлары тюбюнде бир-эки тюк даа къалгъан экен. Юлкъкъан сонъ, сонъуна къадар юлкынъыз!— деди.

— Екъ, алмам!— деди Джиренче.— Озюнъизге къалсын. Сиз де замат этип кельгенсинъиз.

Везир кесен-кес алмайджагъыны бильдирген сонъ, Джиренче:

— Айса, къайтып баргъан сонъ ханнынъ озюне беринъиз. Хан мени о къадар ачкъозь беллемесин,— деди.

Джиренче ханнынъ йиберген кѡюнларыны да буюк тешеккюрнен къабул этип:

— Бизим кѡян хангъа чокъ паалыгъа отургъан экен,— деди.

Везир къайтып кельген сонъ, сабасына ханнынъ узурьна кирип, оны меракъландыргъан бутюн суаллерге Джиренченинъ берген джевапларыны анълатты. Кисенинъ ичинде къалгъан алтынларны хангъа теслим этти.

— Ничюн онъа бутюн кисени бермединъ?— деп сорады хан.

— Джиренче, «мен о къадар ачкъозь дегилим» деди. Къазны да яп-ялангъач къайтармакъ истемеди,— деди.

Везирнинъ бу сонъки кинаели сёзю ханнынъ ошына кетип, о шакъылдап кульди ве кисени алтынгъа толдыртып, везирге багъышлады. Везир алмайджакъ олды. Хан зорнен алдырды. «Ал, санъа керек олур. Сен яшсынъ, бойдакъсынъ. Бельки, о дюльбер, назик Джиренчеге эвленем дерсинъ. Мен хан олмасам, къартлыгъыма бакъмадан, ойле къызгъа озюм биле эвленир эдим. Лякин меним ханлыкъ унваным, вазиятим бунъа ёл бермей. Сен исе, текрар айтам, яшсынъ, бойдакъсынъ. Табий, сен де мемлекетте буюк унван, буюк рутбе саиби — баш везирсинъ. Ама Джиренче ходжасынынъ намыны, шаныны юксек котереджек къадын оладжагъына ич шубе ёкъ. Эбет, сен де эль агъызындан, эль тилинден кѡуртуламазсынъ, ярангъа бибер сеперлер. Лякин

эль агъызына, эль тилине бакъып иш кореджек олсанъ, ишинъ элли адым огге юрьмез. Буларнынъ эписини назар итибаргъа алып, къалпагъынъны огюнъе къой да, онынънен баш-баша бир гузель мушавере эт. Не дер, бакъайым. Онъа коре иш тут. Кимсе зорнен сенинъ бойнынъа таш такъмай». Везир ханнынъ сёзлерини бегенди. Ама Джиренчининъ гузеллиги юрегининъ кошесинде чокътан джыллы ер алгъаныны хангъа дуйдырмамакъ ичюн, «бу пек кучъ меселе, тюшюнмек керек» деп, ханнен сагълыкълашып чыккып кетти.

Бу хусуста везир чокъ тюшюнди. Эгер о бу фукъаре койлю кызыны кендине къадын этип алса, сарай даиреси халкъы арасында, хусусан, задекан ве бейлернинъ къадынлары арасында, тильге тюшеджегини, «Бакъсанъыз, бизим баш везир барып кельген сеяатында башыны джойса керек. Барып-барып бир ялангъачны алып кельген. Екъса, мындаки байларнынъ, беклернинъ кызыларына олет тийгенми?» дейджеклерини яхшы биле эди. Ойле олса да, баш везир башыны Джиренчеге гизли севдалыкътан къуртаралмады. Лячаре бир кунъ Джиренчени коръмек, онъа севгисини, юрегининъ истегини юзь-юзьге бильдирмек ичюн гизлиден ёлгъа чыккыты.

Джиренче оны эр вакъыттакиси киби кулер юзьнен къаршылап алды, яхшы сыйлады. Лакъырды арасында везирнинъ мерамыны анълагъан сонъ, бутюн джиангъа белли ханнынъ баш везири бир фукъаре койлю кызыны кендине къадын этип алмакъ истедигине зиядесиле тааджиленди ве инанмады. Ич оладжакъ шей дегиль деди. Ама везир юрегининъ теренлигиден чыккъан самимий сёзлернен кызыны бунъа инандыргъан сонъ, о: «Эр алда, мен эвеля анам-бабамнен сёйлешип, оларнынъ разылыгъыны алмайынджа, сизге кесен-кес джевап бералмайым,— деди.— Бундан да башкъа, сорамамы айып олмасын, сизинъ насыл зенаатынъыз, унеринъиз бар?

Меним бир къач зенаатым бар,— деди кызы,— урба тикем, кетен токъуйым, пенир уютам. Мен истейим ки, менимле омюр къураджакъ акъайымнынъ да зенааты, унери олсун, чюнки теджрибели къартлар «йигитке етмиш унер де аз» дегенлер.

Везир Джиренчининъ бу сёзлерине сонъ дередже шашты, тааджиленди. Онынъ фикириндже бойле акъыллы, зийрек кызы везирлернинъ зенааты неден ибарет олгъаныны бильмек керек эди, ама бильмей экен. Везир Джиренчеге кенди зенаатынынъ неден ибарет олгъаныны анълатты. Бойле джевап Джиренчени къанаатлендирмедди.

— Инсаннынъ аятында везир агъа, чокъ шей ола, дюнья чарх киби дёне, ким олсанъ ол, эр кунинъ даима байрам-той киби кечмей,— деди Джиренче.— Бугунъ сен везирсинъ, зенгинсинъ, урьмет, иззет саибсинъ, ама ярын не оладжакъыны кимсе бильмез. Бельки ярын сен ханнынъ хышымына огърап, сарайдан къувуладжакъсынъ, яхшы ки, бея бунынънен битсе. Я барып да зиндангъа быракъылсанъ... Иште, онынъ ичюн адам истерсе азат олсын, истерсе зинданда, бойле бир вазнетте онъа илле бир унер, бир зенаат бильмек лязим. Екъ, мен ич бир тюрлю унери, зенааты олмагъан кишиге, баш везир олса биле, ходжагъа чыкъмамъ,— деп сёзюни кести о.

Мен везирим деп озюне пек ишангъан везир, энди башы тёбен къайтмагъа меджбур олды. Ама джазибели гузель кызынынъ хаялы ич де козьлери огюнден кетмедди. Кунъ кечкен сайын Джиренчеге севгиси артты. Баарьде озенлер толып-ташкъаны киби, гонълю севгиге толып ташты. Лячаре тап сонъунда гизлиден, ич кимсеге бильдирмеден, бир унер, зенаат огренмек къарарына кельди ве белли усталарнен корюшти. Сырасы ве мунасебети кельгенде, лакъырды ачаракъ, ахыр-сонъу алтын ишлери устасынынъ зенааты эльверишли олгъаныны анълады. Лязим кельген муддет ичинде энъ белли усталардан буюк гъайретнен бу унерни огренди. Теджрибе ве имтиан ичюн къыйметли ташларнен зийнетленген гузель ве назик алтын юзюклер, купелер, билезликлер япып, кенди усталарына косътерди ве оларнынъ алгъышыны къазанды. Онъа, «Сен усталыкъта бизни де оздынъ» дедилер.

Сонъра о, махсус Джиренчеге багъышламакъ ичюн энъ кыймет-ли ташларнен зийнетлеп янъы бир юзюк япты ве устуне Джиренченинъ адыны саватлап, онъа багъышлады. Джиренче юзюкни бегенди. «Энди сиз алтын кюллы уста олгъансынъыз. Ханнынъ хышымына огърап, везирликтен чыкъарылып ишсиз къалсанъыз биле къоркъу ёкъ, чюнки алтын кюл сизнен къаладжакъ. Гузель унер саиб олгъансынъыз. Энди мени акъикъатен севгенинъизни анълап, мен де сизни севдим. Сизнен омрюмни багъламагъа разым. Анам-бабам да разы олдылар. Къоркъмасанъыз, энди мени озъ сарайынъызгъа алып кете билесинъиз», деди Джиренче сёзюни кесип. Везир ойле де япты.

Сарайгъа кетиргенининъ экинджи куню везир Джиренчени ханнынъ узурьна кетирди.

— Хан азретлери, бир вакъытларда сиз манъа Джиренчени озюне къадын этип алсанъ да пешман этмезсинъ, деген эдинъиз. Мен сизинъ тевсиенъизни ве кенди истегими ерине кетирдим. Джиренчени алып кельдим. Рухсет этсенъиз, оны узурьнъызгъа алып келейим. Сонъра сизинъ рухсетинъизле той япып, оны кендике къадын этип алайым.

Хан, ичинден «вай, о дюльбер, назик ве акъыллы кыыз меним озюме ляйкъ...» десе де, везирге:

— Чокъ гузель эткенсинъ. Ойле олса, санъа рухсет этем. Ойле гуръделл той яп ки, эр кеснинъ акъылында къалсын,— дей.

Баш везир Джиренченинъ ана-бабасыны, сой-сопыны чагъыртып, бугъалар, къююн-къозулар сойдырып, фукъарелерни ашкъа тойдырып, байларны ве бейлерни тааджиплендирип, учъ кунъ-учъ гедже давуллы-зурналы ойле бир той япты ки, достлар бегене, душманлар кунълеп ачувланалар. Куевнен келин муаббет-татлы, гузель яшап башлайлар.

Чокъкъа бармай, Джиренченинъ тесири алтында олса керек, ханнынъ разылыгъынен, баш везир мемлекетнинъ, халкънынъ менфаатына уйгъан ферманлар чыкъара. Буны фукъарелер пек бегенелер. Байлар-бейлер исе, баш везирнинъ бойле фаалиети озъ менфаатларына келишмегени ичюн, онъа къаршы чыкъалар. Кет-кете, хан баш везирнинъ базы тедбирлерине кюл тутта, базыларыны исе ред эте. Лякин бу ал чокъ девам этмей. Бир кунъ хан апансыздан хасталана. Чокъкъа бармай вефат эте. Бири ольмей, дигери кунъ коръмей, дегенлери киби, онынъ ерине ханнынъ тахтына къардашы кече. О исе табиятча агъасынынъ акси — кунъджи, адалетсиз, хаин ве залым адам ола. Агъасынынъ ольгенине чокъ янмай, чюнки онынъ тахтында козю бар. Агъасынынъ идаресини бегенмегени ичюн, онынъ бегенген везирлерини де бегенмей. Базы везирлер ве байлар бу вазияттен файдаланып, баш везир акъкъында чешит ошеклер, ифтиралар уйдура, фитнелер къура башлайлар. Гуя мерум хан онынъ кюлунда бир оюнджакъ эмиш. Мемлекетни хан озю дегиль де, гуя баш везир истегени киби девире эмиш. Бу да, хусусан сонъ вакъытларда онынъ озъ акъылынен дегиль де, анавы ялангъачлар сюлялесинден олгъан къарысынынъ акъылынен япыла эмиш. Олар ахыр-сонъу бу фитнелерге янъы ханны да къандыра ве баш везирнинъ сарайдан къувулмасына наиль олалар.

Баш везир тап сонъу апайы Джиренченен берабер пайтахтны терк этмеге меджбур олалар. Хайли вакъыт анда-мында къанып юрген сонъ, гузель бир шеэрге барып ерлешелер. Сабыкъ баш везир анда алтын тюкяны ача. Джиренченинъ тевсиесинен эльде эткен алтын ишлер зенаатында чалышмагъа башлай. Гузель ве назик юзюклер, билезликлер ве дигер къадын ильванлары ясап, намы та узакъларгъа юкселе. Бойлеликле, олар озьлерине яхшы яшайыш къура ве бахтлы олалар.

Джиренче, бир кунъ саба къаве ичип отургъанда, акъайына:

— Ана, коръдинъми, джанчыгъым, эльде эткен зенаатынъ шимди санъа насыл керек олды!— дей.— Зенаат — алтын билезликтир, дегенлери будыр.

ТИЛИМИЗ САДЕ ВЕ ЗЕНГИН ОЛСУН

Эр бир тиль киби бизим ана тилимиз де, озь инкишафында ильмий кьанун ве кьаиделерге эсасланмак керек. Бизде тиль меселеси акькьында лаф чыкьса, эр кес, догьру-яньлыш озь фикирини теклиф эте. Ойле эсассыз теклифлерге ёл бермек ичюн, тилимизини ильмий эсасларынен мешгьуль тильшнаслардан ве корюмли эдиплерден тертип этильген бир даире керек.

«Йылдыз» журналынын 1981 сенеси 4-нджи санында Гь. Тевфикьов «Ильки муаллим» адлы макьалесинини соньунда эсас фикирден тышка чыкьпы, «Терминология ишлеримизде де буюк чыбарлык сезильмекте» деген сёзлерине кьошулмамак мумкюн дегиль. Оныннен бир сырада, Гь. Тевфикьовнын тевсие эткен «яньы сёзлери» неологизмлер — тапмак, ярарлык, шек, эрек, юз йыл ве дигерлери, тилимизде эвель-эзельден сёз сырасы кьулланылып кельген келимелердир.

«Йылдыз»нын 1981 сенеси 6-нджи санында дердж этильген «Парлак ве акьчыл йылдызлар» макьалесинде Т. Халилев бугуньки эдебиятымызда сечилген хусурларны айта. Лякин, муэллиф бойле назик меселеге токьунган сонь, озь фикирлерини конкрет мисаллернен исбат этмегени яньлыш, эльбет.

Эдиплеримизге белли ки, оларнын окьуйджылары: аякькапчы, инженер, ашчы, эким, дюльгер, агроном, чиленгир, налбанд ве башкьа эмекилерден ибарет. Оларнын эсерлеринини талийи окьуйджынын фикирине багьлы.

Адий эмекилер, язиджыларгьа акьыл огретмек ниетинден узак олсалар керек. Лякин олар зенгин тилимизини инджеликлеринден толусынен файдаланып язылган эсерлер талап этмеге акьлылар. Бу талапларгьа джевап берилгени такьдирде, язиджынын юкьусыз геджелерине, чаларган зюльфлерине, зайыфлаган сагьлыгына кьаршылыкь, биньлернен окьуйджыларнын муаббетини, алгьышларыны кьазана билер.

«Йылдыз»нын 1980 сенеси 3-нджи санында азербайджан шаирлеринини эсерлерини окьуп шад олдым, лякин муэллифлерини адлары деништирилип язылганына бираз кедрлендим. Расул Рза ерине Ресуль Риза, Сулейман Рустам ерине Сулейман Рустем ве иляхри. Фамилия ве исимлерде хата олмай, оларны деништирмеге аджет ёкь. Экинжиде, бир адны эр халкь озьджесине яза, окьуй ве айта. Бизлерде — Осман, Амет, Мемет, озьбеклерде — Усман, Ахмат, Мамат. Русларда — Андрей, полякларда — Анджей, франсызларда — Анри. Русларда — Иван, немселерде — Иоганн, инглизлерде — Джон. Шу себептен исим ве фамилиялар-

ны озь тилинье уйдырып язмакь келишкисиз ве кьолайсыз адисе.

Халкьымызнын мешур кьараманы Амет-Хан Султан акькьында Риза Фазыл-нын Лютфие Софунен бирликте язган «Коклер Султаны» повестине [«Йылдыз» 1980 с. №№ 5—6] биньлернен окьуйджылар юреклери ташып севинди. Лякин Советлер Бирлигинини эки дефа Кьараманы Амет-Хан Султан акькьында эсер язмагьа ниет эткен эдип, шерефнен берабер, устуне буюк месулиет ала, чюнки Улу Ватан дженкинни башындан соньуна кьадар олюмини тик джабында юрьген, бу татар йигити акькьында онларнен муэллифлер кьалем юрьсеттилер.

Бойле шахскьа ант повестьнини эр бир келимеси, нокьтасы, вергули ерли-еринде ве эсернини тизилиши бир минсиз олмак керек. Албу исе, [«Йылдыз» 1980 с. № 5] 105-нджи саифеде, биринджи колонкада, юкьарыдан 4-нджи сатырда анасына «сен» деп мураджаат эте, кене анда 16-нджи сатырда сиз дей. Экинджи колонкада юкьарыдан 27-нджи сатырда «... йылдыз атеш киби сыджакьланды...» деп язылган. Йылдыз атеш киби кьыза биле. Язынын чиллесинде чёльде пичен чалган, арман бастырган адам сыджакьланмасы мумкюн. 107-нджи саифеде, 2-нджи колонкада юкьарыдан 34-нджи сатырда «... кьартал кьанатынын узюлип чьалган кьалемлери» деп язылган. Кьанат кьалемлерден ибарет деп ким тасдыкьлал биле! Бизлерге язы язылган кьалем белли.

109-нджи саифеде биринджи колонкада юкьарыдан 12-13-нджи сатырларда «... салынджакь тепелер...» денильген. Салынджакьта салланалар. Лескер тепелер, топ тепелер, кьоран тепелер. Булар, эбет, меним фикирлерим. Юкьарыда кетирилген мисаллер, окьугьанда козьге чарпкьан яньлышлар, фикиримдже, дикькьатсызлыкь нетиджеси.

Эр кеснини хатиринде олса керек, Шамиль Алядинини «Иблисини зияфетине давет» повести чыкькан сонь, повестьнини тили хусусында чокь лафлар олды. Эсерде сёз юрьсетильген адиселер, тарихнын мульки олгьанына 75-80 йыл тола. Айтылган девир месафесинде, тилимиз шубесиз, инкишаф этти. Ойле де олса, Шамиль Алядин повестьни о вакьытларгьа ант тильнен язганы, муэллифини мувафакьieti демек истейим.

Эльбетте, кечмиште кьалган сёзлерге изаат ве илявелер берильмеси шарт. Замандашымыз Алексей Толстой «Биринджи Пётр» романыны 17-нджи асырнын соньунда, 18-нджи асырнын башларында кьулланылган тильнен язганы роман-нын севиесини, кьадир-кьийметини нас-

ыл юксекликке которгени окъугъанларгъа малюмдир.

Къолуна белли бир ниетнен къалем алгъан адам бильмели ки, онынъ язгъан эсери — икяеми, романмы, шиирми, дестанмы — несильден-несильге кечип, буюк меракънен окъулып, озюне биныйлери мефтиюн этмек, эллерде орьселенмек керек. Газетада басылгъан макъале, онларнен йыллардан сонъ, биревнинъ къолуна тюшсе, адам о макъалени, фактларны эскирген олса биле, сюжет тизилиши, эдебий севиеси ичюн меракънен окъумалы.

Несир эсерлердеки джумлелер узун, тасвирлери кениш, фикирлери кенъ ве маналы олгъан. Шириет тилинде къыска ве аджимли, химик формулалары киби, там ибарелер къулланылып кельген. Бугунъ эр бир нешир этильген газета, журнал ве китап бизге етиштирген хабар ве малюматы мундериджесининъ меракълылыгъындан башкъа, эпимиз ичюн ве, биринджи невбетте, етишип кельген несиль ичюн ана тили дерслиги олып хызмет эте. Шу себептен, муэллифлер эр тизген джумлесини, эр язгъан сатырыны еди ольчеп, бир кесмели. Язылгъан эсернинъ эр бир сёзюнде, муэллифининъ юрек атешининъ бирер учкъуны къалмалы. Эр бир сёзюнинъ манасы там олгъанына, озъ ерине язылгъанына, эдипнинъ иманы къавий олмалы.

Гуръдели асырымызнынъ буюк вакъияларыны акс эттириджи эсерлер эм стилистик, эм мундеридже джеэтинден меракълы, эм юксек бедийй севиюде олып, окъуйджыларны джелъп этерек, эдебий зенгинлигимиз ола билирлер.

1974 сенеси «Ленин байрагъы»нда Усени Куркчининъ «Эдебий тилимизининъ ичкишаф меселелери» серлевалы бир сыра макъалелери басылгъан эди. Меракълангъанларнынъ менфаатлары ичюн, «Йылдыз» журналы шу макъалелерни текрар дердж этмекни лязим тапмазмы экен! Басылгъан такъдирде, макъалелер тувгъан назм ве несирге седжде эткенлерге ве ана тилини унутмагъа истемегенлерге бир дестур олур эди.

Бу сатырларны язмакътан мерамым, арзум шундан ибарет ки, барсын эдиплеримиз, халкъка одемеген борджларыны одеп, халкънынъ гъуруры оладжакъ киби эсерлер язсынлар. Тенкъидчилер язылгъан эсерлерге догъру, ачыкъ, кескин тенкъидлер язып бастырсынлар.

Эдебиятымыз огюнде тургъан алидже-нап вазифени толу беджермек ичюн языджылар дульбер тилимизден буюк севги, незакет ве мукъайтлыкъле файдалансынлар.

СЕЙЯР МУРТАЗАЕВ.
Душанбе.

Борис Громов

СИЗГЕ ЧОКЪ ТЕШЕККЮР, ФАКИДОВ АРКЪАДАШ!

Совет джемаатчылыгы кечкен сене Отто Юльевич Шмидтнинъ 90 йыллыгыны къайд этти. Корюмли совет алими Отто Юльевич Арктиканынъ тедкъикъатчысы, Советлер Бирлигининъ Къараманы, СССР Халкъ Комиссарлары Совети янындаки Шималий денъиз ёллары Баш идаресининъ ёлбашчысы, 1929 сенеси Арктика экспедициясыны тешкиль эткен адам эди.

Бойле экспедицияларда манъа да иштирак этмек насип олды. Шунунъ ичюн Шмидтни якъындан билем. Отто Юльевичнинъ букюльмез челик ирадеси, даима янылыкълар араштырувы, чабиклиги, иште исрарлыгы мени эр вакъыт айретте къалдыра эди. Бизим мунасебетимиз кет-кете акъикый достлыккъа чевирильди.

Бизлер, экспедиция азалары, оны пек севе ве урьмет эте эдик, чюнки о, акъыл-идракли, тертипли, адалетли, ачыкъ гонъюлли инсан эди. Къутуб экспедициялары вакътында кишилер арасында чешит ильмий меселелерден келип чыкъкан бойле даваларны адалетнен, тааджиплендириджи дереджеде енгилликнен чезе тургъан.

Бизим экспедицияларымызда тесадуфий адамлар дегиль, акъикый инсанлар чалыша эдилер. Бу себептен коллективимизде бирлик, достлыкъ, мувафакъиетке ишанч, низам укюмран эди.

О. Ю. Шмидт кунълернинъ биринде, Архангельск скелесинде булунгъанда, Ибраим Гъафарович Факидов иле таныш олды. Отто Юльевич бу адам акъкъында чокъ эйи сёзлер ишиткен, онынъ академик А. Ф. Иоффе ёлбашчылыгы алтында Ленинград физика-техника институтында чалышкъаныны, «Владимир Русанов» бузкъыранынен Шималий Ер адасына баргъаныны, корюмли алим-физик, айтувлы магнитолог олгъаныны чокътан биле эди. Шунунъ ичюн Отто Юльевич бу корюшювге пек къуwandы. Олар баягы субетлештилер. Шмидт кърымлы алимден онынъ шимди насыл ильмий меселе устюнде чалышкъаныны ве бузкъыранда насыл ишлернен мешгъуль олгъаныны сорады. Сонъра Факидовнынъ джесюрлиги хусусында икяелер айтылгъаныны къайд этерек:

— Ибраим Гъафарович, сиз аркъадашынызыны олюмден къуртаргъаныныыз акъкъында чокъ эйи, хош сёзлер ишиттим. Аюв панджасындан оны насыл къуртардыныыз, бу хусуста сёйлесениыз,— деди.

— Онъа не ичюн ойле змиет бериле, бильмейим,— деди И. Факидов, озюни къолайсыз алда дуйуп.— Адий вакъиа. Кунълернинъ биринде экспедициямызгъа «Русский» адасында токъталмакъ сырасы кельди. Анда геологлардан бирининъ пеши-не без аз аюв тюшти. О кишининъ тюфеге ничюндир атмады ве аювдан къачаракъ, меним янымдан чапып кетти. Мен омузымдан тюфегимни алдым, ама онда ялынъыз эки къуршун къалгъан экен. Аттым. Лякин аюв, яраланса да, эп манъа догъру кель-мекте эди. Къыскъасы, энъ сонъуна аювны токъталмагъа ве кери къайтмагъа меджбур эттим.

Отто Юльевич мезкюр корюшювден сонъ, «не япсам, япарым, бу джесур кишини илле озъ экспедицияма джелъп этерим», деп тюшюнди.

Арадан бир къач йыл кечти. 1933 сенеси Шмидт янъы экспедиция тешкиль этип

башлады. О, Ибраим Факидовны кыдырып тапып, онъа экспедиция эркянына кышулмакны теклиф этти. Кыска вакыт ичинде Арктикага кетеджек экспедициянынъ тешкилий ишлери бир тамам битти. Экспедиция гемисине «Семён Челюскин» ады берильди. Шмидт кырымлы физик Факидовкыа чешит алетлер вастасынен геми когертесининъ бузларга косьтерген кыаршылыкъ ляакъаты, кыавийлиги устюнде тедкыкыат ишлери алып бармакны авале этти. Тар форпик одасында (бу ода гемининъ бурунында ерлешкен) алим озю иджат эткен алетлер иле пек кыйметли, зарур малюматлар топлай башлады. Мында, бу одага экспедиция башлыгы Отто Юльевич де сыкъ-сыкъ келип тура эди.

Факидов озюнинъ ярдымджысы А. П. Апокиннен берабер гедже-куньдюз форпикнинъ кыаранлыкъ трюмындан чыкмай, когертеде пейда олган чатлакъларны огренелер. Олар дикъкыатле алетлернинъ бутюн косьтерювлерини огренип, махсус китапка азалар. Бойледже, Ибраим Факидов келеджекте кыуруладжакъ Арктика флоты ичюн гьает муим ильмий тедкыкыат ишлери алып барды.

Бу экспедицияда мен де иштирак эттим. 1934 сенеси февраль 12 куню Ибраим Факидов кыулагыма эгилип яваштан:

— Буз озюнинъ фаджиалы арекетини башлайджакъ, йлышуу сурьаты бир дакыкыада еди метрге етеджек. Гедже башымызга беля чыкмас деп кыоркьам,— деди.

Факидов сонъки дакыкыаларга кьадар ильмий тедкыкыат ишлерини токътатмады, буз «мейдан»ларынынъ арекетлерини огренди. Онынъ айткыаны догъру чыкты. Февраль 13-те саат бир бучукъта Чукотка ярымадасындан 155 миль узакъта мисли корольмез буз акъынтысы «Семён Челюскин» гемисини сыкыштырып, батырды. Адамлар гемиден буз устюне зар-зорнен авушып етиштирдилер...

Улу Ватан дженки йылларында фашист арбий гемилери гизли усул иле, яни магнит миналарынен бизим совет гемилерини ве бузкыранларыны ёкъ этип башлагъанда, Ибраим Факидов ойле алет яратты ки, оны ишлеткенде, душман сув алты кыайыкъларынынъ не ерде ве насыл теренликте булунгъаны, магнит миналарынынъ келип тюшеджек нокътасы билине эди. Алим Узакъ Шаркыа барып, бизим миномётчыларга яны алетлерни насыл ишлетмек кереклигини огретти. Нетиджеде, бир чокъ фашист гемиси ёкъ этильди. Душман командалыгы шашмалады. Бундан сонъ олар магнит миналарыны кыуланмакытан вазгечтилер.

Афатлы о йыллар кечип кетти. Дженктен сонъ Ибраим Факидов иле багъымны узьмедим. Бири-биримизге сыкъ-сыкъ мектюплер язып турамыз. Кеченде мен Факидовдан кене мектюп алдым. Конверт ичинде эки дане эскирген мектюп даа бар. Олар Улу Ватан дженки йылларында арбий досты капитан В. И. Воронинден кельген экен. Бу мектюплерни окъуйджыларнынъ дикъкыатына теклиф этем:

«1943 сенеси. Март 2. Азиз достым Ибраим Гьафарович, мераба! Манъа Москвадан пек аджеке кыайтмакъ сырасы кельди. Шунинъ ичюн сизге мектюп язып етиштирамадым. Анда олгъанда, Узакъ Шаркыа командировка ичюн махсус косьтериш алган эдим. Демек, кыышта догъмуш шеэрим Архангельскте олурым деген фикирдем.

Къорантам сагъ-селямет. Огълум Володя флотта хызмет эте. Сиз иле, азизим, якъын яшамакъ ниетиндем!

Самимий селям иле достыныыз В. И. Воронин».

«1944 сенеси. Январь 4.

Кыйметли достым Ибраим Гьафарович, манъа ёллаган мектюбиниз ве телеграмманыыз ичюн сизге чокъ тешеккур. Сизни пек сагъындым. Мектюп иле сизни кыучакълайым. Сизинъ иле достлыгымыз та Узакъ Шимальнинъ сувукъ диярында башлап, кет-кете кыавийлешкен эди. Ленинградда бахтлы аят кечиргенимиз ич хатиримден чыкмай. Кене шу аджайип шеэрде тез вакытта корюширмиз деген умютем. Докторлыкъ диссертациясыны кыорчаламагъа азырлана экенсиниз. Аферин! Сиз иле гьурурланам, азиз достым. Сизлер, илим хызметчилери, адий денъизджилер ичюн аджайип алетлер тюшюнип таптынъыз ки, оларнен биз душман гемилерини гедже кыаранлыгында да, денъиз тюбюнде сахъланып турган ерлеринде де шу дакыкыасы тапып ёкъ этемиз.

Месея, ноябрь айында шахсен меним бирлешмем сувалты гемилерининъ секиз уджюмини урып кыайтарды. Кечкен сене биз дёрт душман сувалты кыайгыны ёкъ эттик.

Душманны тез вакытта бир тамам ёкъ этип, олардан денъизлеримизни темизлейджегимизге эминим.

Кыйметли Ибраим Гьафарович, сизге ве къорантаныызга достыныыздан самимий селям ве тешеккурлер!

Сизинъ В. Воронин».

Ибраим Гьафарович мектюпке пек кыуанды. Чюнки бу ишлерде шахсен онынъ да иссеси бар эди.

Ибраим Факидов дженктен сонъ да озь ишини мувафакъиетнен девам этти. Чокъ йыллар алий окъув юртларында дерс берди, юзден зияде ильмий макъале язды, техника илимлери докторы олды, профессор рутбесини алды. Буюк совет алими Ибраим Гьафарович Факидов, бутюн омиюрини халкъ хызметине багъышлады. Озю бундан гьает мемнюн.

Москва.

БУЮК КЕДАЙ

Кърым зель-зельден язувлъ эдебияты иле ве халкъ агъыз яратыджылыгы, кедайлары, чынъджылары ве манеджилеринен бутюн джангъа белли эди. Шунъа мисаль оларакъ, ялынъыз Париж, Лозанна, Лейден, Истанбул, Конья, Лондра, Оксфорд ве даа чокътан-чокъ шеэрлерининъ китапханелеринде халкъымызнынъ язувлъ эдебияты ве халкъ агъыз яратыджылыгы нумюнелери сакълъ олганыны къайд этмек мумкюн. 1974 сенеси исе Хельсинкидеки «Провербиум» тюркшнаслыкъ журналынынъ 24-нджи санында «Татар аталар сёзлери» серлевалы макъале дердж этилген эди.

Халкъымызнынъ бедий яратыджылыгы ве язувлъ эдебиятымыз чокъ асылрлар девамында уджсыз-буджакъсыз бир дерья киби олып, ичинде халкъымызнынъ аятинен багълъ тюрлю тарихий вакъиялар: дженклер, зарлы иджретлер ве пек индже ичтимай меселелер сакъланып кельмекте. Онъ единджи асырда язылгъан Эдил эфендининъ «Сефернаме», Джанмухаммеднинъ «Тогъайбей» поэмалары ве дигер эсерлер буннынъ ачыкъ-айдын делилери-дир. Шуннынъ ичюн халкъ агъыз яратыджылыгы ве эскидеки язувлъ эдебиятымызны не къадар дерин огренир исек, халкъ тарихыны ве медениетимизни о къадар яхшы ве догъру биледжекмиз. Ондан да гъайры, буюк алимимиз Осман Акъчокъракълъ къайд эткени киби, «халкъ эдебияты бир чокъ эски ве унутылмыш сёзлери сакълап келен бир лексикондыр» («Илери» журналы, 1926, № 4, саифе 19).

Ялынъыз Эшмырзанынъ бизим кунълеримизге къадар сакъланып къалгъан шиирлерини алсакъ, зельде къулланылгъан чокътан-чокъ алетлерининъ, зыяларнынъ, яхуд левхаларнынъ адлары мейдангъа чыкълъп, асылрлар тозунен къаплагъан вакъияларны ачып косьтереджеклер.

Эшмырза 1803 сенеси Кърымнынъ Ойсул коюнде дюньягъа келе. Балалыкъ ве генчик демиринде чеккен хорлукълары, зиетлери онынъ азатлыкъсевер гонълюни къырып оламайлар. Аксине, истисмарджылар табакъасына дерин нефрет ве ачув догъуралар. Фукъаре къорантасында догъып, омюрининъ сонъ нефесине къадар факъырлыкътан къуртылып олмаса да, ич бир вакъыт помещиклерге, бай ве мырзаларгъа боюн эгмеді.

Эшмырза кедайннынъ уйдырып айткъан бейитлери агъыз-агъыздан юрп, кениш халкъ кутълелери арасында даркъады, атъа чокъусынынъ музллифи унутылъп халкъ агъыз яратыджылыгына чевирильдилер. Халкъ яратыджылыгы арасында Эшмырзанынъ агъызындан чыкълъкан мис-

ралар да бар. Демек ки, Эшмырзанынъ эсерлери озъ башына къалгъан яратыджылыкъ дегиль де, умумен халкъ агъыз яратыджылыгынынъ зенгинлешмесине буюк тесир косьтерген амиллерининъ бирисидир. Шу фикирни та 1939 сенеси шаир ве эдебиятшнас К. Джаманакълъ къайд эткен эди: «...Козълери сокъур Эшмырзанынъ йырлары озюнинъ мундериджеси джеэтинден пек къыйметли ер туткъаны киби, эсерлери де, халкъ яратыджылыгында озюне хас шиир шекили догъургандыр. Бизде онынъ йырлар шекиллерине бенъзетилип айтылгъан бир сыра халкъ йырлары бар. Бу ал «Коккозъ баяр» адлы йырда ачыкъ корюле» («Эдебият ве культура» журналы, 1939, № 9, саифе 36).

Фольклор тарихымызда, Эшмырзадан чокъ сенелер зельси догъгъан яхуд онынъ замандашы олгъан базы кедайларнынъ адлары белли олсалар да, эсерлери нереди булундыкълары беллисиздир. Олардан бириси XVIII асырда Багъчасарайда яшагъан халкъ кедайы Абибулла Керемдир. («Янъы дюнья» газетасы, 1936, июль 16).

Эшмырза къартлыгында, бахтына, Аргъымакъ-Эли коюндеки Бекмамбет Къулмамбет адлы генч иле таныш ола. Шу генч Эшмырза къартнен берабер пек чокъ койлерни долаша, Эшмырзанынъ шиирлерини эзберден огрене ве омюр бою озюнде сакълап келип, 1930-нджи сенелерде институт хадимлерине багъышлай. Эшмырзанынъ шу институтта булунгъан эсерлерининъ бир къысымы 1938 сенеси «Эдебият ве культура» журналында басылып чыкъа. Эки йылдан сонъ исе, 1940 сенеси Абдильбакъий Гъазиев тарафындан «Халкъ кедайы Эшмырза» серлевалы kitapчыкъ да нешир олуна. Бу kitapчыкъта Эшмырза ве онынъ яратыджылыгындан нумюнелер бериле.

В. И. Ленин «Икътисадий романтизмнинъ характеристикасына даир» адлы эсеринде: «Тарихтаки корюнген эрбапларнынъ хызметлерине къыймет кескен вакъытта, оларнынъ шимдики талапларына бинаэн ишлер япалмагъанларына бакъып укюм чыкъармакъ догъру оламаз,— дей.— Укюмни оларнынъ озьлеринден зель келип-кеткен эрбапларгъа, яхуд замандашларына нисбетен насыл янъы хызметлер косьтергенлерине бакъып чыкъармакъ керек» (В. И. Ленин, Эсерлер, 5-нджи нешир, том 2, саифе 178).

Эшмырзанынъ эсерлерини бу фикир нокътаи назарындан таълиль этсек, шубесиз, оларнынъ якъан хызметлери баягъы юксек дереджеде тургъанларыны корермиз. Меселя, Осман Акъчокъракълъ та-

рафындан тапылып чыкыарылган Сеид Халиль эфендининь 1840 сенеси яратылган ичтимай фикирге саип бейитини алайык:

«Кефе» дедиклери — денъизе ялы,
Ичинде дуранлар эп эдна къулы,
Кимсе де бильдирмез девлете алы,
Минареде чаны анда сейир итдим.
(«Енъи дюнья» газетасы, 1925, февраль, 7).
Бу дёртликнинь «Кимсе де бильдирмез девлете алы» мисрасында халкънынь къасеветини чекюв алямети бар, айны заманда, халкъ бу алгъа къаршы ич бир тюрю арехет этмегени де косътериле. Эшмырза исе, халкъкъа мураджаат этип:

Оле къойсакъ бу ерде,
Не болур бизим алымыз?
Устюмизге от битер,
Джоюлыр бизим къабримиз.

дей.

Эшмырза, шубесиз фааль яшайышкъа ве арекетке чагъыра. Лякин Эшмырзанынь бутюн яратыджылыгы оптимистик рухлы десек де, догъру олмаз. Онынъ да базы сатырларында тюшюнлик, талийге бойсунув дуйгъулары корюне. Меселя:

Ат талими пек кыйын,
Эджель къаза башыма.
Не ялайым, язылган
Къара язы башыма,— дей шаир.

Юкъарыда, Эшмырза Кърымнынъ пек чокъ ерлеринде долашкан деген эдик. «Бу долашу онъа бири-бирине акс эки сыныф аятынынъ эсас зыддыетлерини даа зияде терен ве толу тарзда коръмеге ярдым этти. Умумен, Эшмырзанынь яратыджылыгы бу зыддыетлер узерине къурулып, онынъ эсас себебини ачыкъ суретте косътерип бермектедир» (А. Гъазиев «Халкъ кедайы Эшмырза», Симферополь, 1940, саифе 7).

Эшмырзанынь яратыджылыгы мевзу джезтинден гъает чешиттир. Онынъ шиирлери ялынъыз чар акимиегине къаршы олмайып, ерли мырзаларгъа, атыта муфтиге биле къаршы догърултылганлар. Бойле эсерлерден биринде о, зулум чеккен халкъ, вакъыты кельсе, губернатордан, муфтиден ве оларнынъ чанакъларыны ялайыджылардан мытлакъа интикъам аладжагъыны айта.

Дженнеттен даима истеме,
Джезнем ичюн азыр ол!
Халкънынъ джанын джакътынъыз,
Джевабына азыр ол!

«Эшмырза озь эсерлеринен, намуслылыгъынен ве байларгъа, моллаларгъа къаршы догърултылган эсерлеринен халкъкъа яхшы белли эди. Халкъ онъа азыр джеваплыгъы, сёзге усталыгъы, кескин тенкъидий фикирли эсерлери ичюн урмет эте эди.» (Дж. Бекиров «Эдебиат тарихы», 8-нджи сыныфлар ичюн дерслик», Т., 1982, саифе 43).

Эшмырза ве ондан бир къач йыллар зель догъган Исметийнинъ яратыджылыкъларыны кыйас эткенде, базы бейитлеринде фикирдешлик, атыта сатырлар уйгъунлыгъыны коремиз. Меселя, Исметийде:

Кърымнынъ бейлери учь бучукъ
мырза,
Бутюн халкъ адындан этерлер
имза.
Бизни теклиф эте, молла, бей-
мырза,
Фена-мушкуль олды алы
кефенинъ.

(«Эдебиат хрестоматиясы», Т., 1972 с. 32).

Эшмырзада:

Кърым башы коп дегиль,
Олса-олса беш мырза.
Бутюн Кърым адындан
Олар этелер имза.

Юкъарыда ады аныылган халкъ шаири Абибулла Керем киби, Исметийнинъ до терджимеи алына аит малюмат ёкъ дерджеде. Бутюн иджадындан шимдилик ялынъыз В. Радлов тарафындан бастырылган «Кефе дестаны» белли.

Дженкетен зель азиджи Ш. Алядин Эшмырза ве Исметийнинъ иджатлары акъкъында бойле фикир къайд эткен эди ки: «Эшмырза ве Исметийнинъ эсерлери Кърымнынъ XIX-нджи асырда чаризм идаресининъ муستمлеке сиясети алтында чеккен зорлыгъыны ве мушкуль аятыны пек ачыкъ косътермектелер» («Совет эдебиаты» журналы, 1940, № 11, саифе 32).

Эшмырза белли-башлы тасиль коръмесе де, шиирлери терен маналы ве ифаделидир. Онынъ шиирлеринде халкъ лакъырды тилининъ характерли чизгилери сакъланылгъандыр. О, аз сёзнен дерин, толу, ярашыкълы образлар яратмагъа биле.

Эшмырза иле чокъ вакъытлар кечирген Бекмамбет Къулмамбет онынъ акъкъында меракълы ве кыйметли фикирлер сёйлеген эди: «Мен Эшмырза къартнынъ йыргъа, лакъырдыгъа чебер экенине шаша эдим. О, эр ерде, эр шей ичюн йыр, чынъ уйдырып айтмагъа азыр эди. О, керек олгъанда, халкъкъа урмет этмеге бильгени киби, керек олгъан кимсенинъ хатирини коръмей, козюне бакъып догърусыны айтмактан къачынмай эди. Койнинъ байлары, моллалары, мырзалары онынъ къабилиетинден къоркъа эдилер. Чюнки Эшмырза оларнынъ фена адетлери хусусында тюрю эсерлер ярата, тенкъид эте эди. Эшмырзанынь сымасы козюмнинъ огюнден ич кетмейджек. Онынъ чал сачлары, уфакъ, кыйсыкъ козьлери, джылмайыкъ агъызы, икметли ве саде киши экенлигини косътерип турмакъта эди. Мен шимди озюмнинъ сымама бакъаджакъ олсам, онъа ошакъ кеткеними дуям. Онынъ ири, сыджакъ къалпагъы, учкъурлы штаны, чарыкълары, чонтукъ тону бар эди. Буларнынъ эписи козюмнинъ огюнде» (А. Гъазиев «Халкъ кедайы Эшмырза», Симф, 1940).

Эшмырза кедайнынъ эсерлери, саделиги ве анылайышлыгъы саесинде, кениш халкъ кутълелерининъ севгисини къазандылар. Оларнынъ базылары бу замангъа къадар айтылып, базылары исе йырланып кельмектелер.

Эшмырза 1883 сенеси 80 яшында Кърымнынъ Маякъсалын коюнде вефат этти.

ИСМАИЛЬ КЕРИМОВ.

АШЫКЪ УМЭР БИЗИМ

ЗАМАНЫМЫЗДА

Ашыкъ Умэр — медениетимиз тарихында буюк итибаргъа акълы сима. Ашыкъ Умэрнинъ догъгъанына 1983 сенеси 362 йыл тола. Бу эдебиятымыз ичюн тарихий вакъиа.

Ашыкъ Умэрнинъ яратыджылыгы акъкъында ильки хабар 1848 сенеси профессор Ф. Домбровскийнинъ Петербургда дердж этильген «Ашыкъ Умэр — кырым-халкъ риваети» деген макъалесинден биллинди. Бу макъаленинъ дердж этильгенине 135 йыл толды, лякин озъ эмиетини мундеридже къуветини гъайып этмедди. Бу макъале илериде Ашыкъ Умэрнинъ яратыджылыгы хусусында языладжакъ эсерлер ичюн тарихий весикъалардан, библиографик менбаълардан бири оладжакъ.

Ф. Домбровскийнинъ макъалеси дердж этильген сонъ 46 йыл кечкенде, 1894 сенеси Бахчасарайда «Ашыкъ Умэр диваны» басылды. Бу эсернинъ эдебиятымызда асыл олуды — тарихий медениет зенгинлиги олды. Бу эсернинъ нешир этильгенине 89 йыл толды. Бу рухий джевахернинъ яратылувы бизим эдебиятымызны дунъя къадимий эдебиятларынынъ алтын фондывна кетирип къошты. Эсернинъ бу буюк эмиетини анылагъан о вакъытта Бахчасарайдаки белли эдебият усталары Осман Акъчокъракълыгъа бу эдебий эсерни темелли оларакъ тедкъикъ этюв, бу акъта ильмий эсер яратув ишини авале этелер. Бу меселе иле йылларнен мешгъуль олгъан ве буюк шаир акъкъында муим ильмий эсер яраткъан Осман Акъчокъракъдынъ эльязмасы нешир этильмей къалды.

Ашыкъ Умэрнинъ «Диван»ында шойле болюклер бар: Гъазель; Терджибенд — дёрт сатырлыкъ; Бейит — эки сатырлыкъ; Неэт шериф — мукъаддес макътав; Муфрэдат — айры бейитлер; Шаркъый — йырлар, тюркюлер.

Бу болюклердеки шиирлер бири-бирини текрарламайлар. Эр болюктеки шиирлернинъ къурулышында озъ хусусиети бар. Араплардан иранлыларгъа, иранлылардан бизим эдебиятымызгъа келип тюшкен гъазель — диван шиирининъ ве бираз да саз шиирининъ эсасы деп таныла. Ашыкъ Умэрнинъ севги акъкъында бир чокъ шиирлерининъ темелини къойгъан бу шекиль диван шаирлери Фузулий, Бакъий, Недим киби усталарнынъ шиирлерини хатырлата. Гъазель 14—16 эджадан ибарет олмакъле, озъ шекилини ифаде этювде энъ къыйын лирика деп билине. Ашыкъ Умэр Алишер Навои киби, юксек индже-

ликни къачырмай халкъ азнкинен, халкъ музыкасынынъ севинчли макъамынен озъ шиирлерини сазы элинде, халкъ огюнде чалуудан ве шиирлерини окъуудан алгъан севинчини омюрнинъ бахтлы дакъыкъалары эсап эткен. Ашыкъ Умэр истидадында ильхам — догъма бир хасиет олгъанындан, озюнинъ нешели саатлеринде атыта къайгылы, маъзун дакъыкъаларында биле бу юксек, табий хасиет оны терк этмеген. Ашыкъ Умэрнинъ энъ кучълю ильхамы, самимий истидады онынъ севги шиирлеринде ачыкъ корюнемкте. Севги иле ильхамнынъ бирлешювинден асыл олгъан къудрет, азаматлыкъ, мукъаддеслик Ашыкъ Умэрнинъ шиирлерине эбедий шан ве шериф кетирген. Ашыкъ Умэр саз шаирлери арасында, бу джеэттен, акърансыз, мисальсиз шаирдир.

Ашыкъ Умэрнинъ шиирлериндеки кимер сёзлерни асырый окъуйджыларымызгъа аныламакъ къыйын ола. Бу къыйынлыкъ тарихий нокътаи назардан акълы, лякин бу мунасебетле къошма оларакъ бир меселени къайд этмек керекмиз, ёкъса муим меселенинъ ич юзю ачылмай къалувы мумкюн.

Белли ки, XVI ве XVII асыларда татар тили арап ве фарс тиллери алтында инкишаф этти. Бойле бир шараитта инкишаф эткен шиирий тиль, зиядесиле Ашыкъ Умэр шиирлерининъ тили, мана, кучо, къафие инджелиги, везин тамлыгъы джеэтинден денъишти. Бир къач мисаль:

Михнет иле кечти омрюм, бир сефасын суръмедим,
Ашыкъ иле диване олдым бу джиханда кульмедим.

Эльбетте, биз «михнет», «джихан», «диване» сёзлери ерине шимдиги эдебий тилимизде дигер уйгъун сёзлер тапармыз, лякин Ашыкъ Умэрнинъ бейитлерине къувет берген бу сёзлернинъ там манасыны денъиштирип оламамыз. Чюнки денъиштирсек, шу сатырларнынъ манасы, къафие, везини озъ шербетини гъайып этер. Бу себептен, сёзлерни ерлеринде олдыгъы киби къалдырдыкъ. Бунинъле берабер о девирнинъ эдебий тиль къурулышыны сакъладыкъ. Юкъарыда къайд эттигим учы сёз бизим шимдиги тилимизде яшай, биз онынъ фаркъына бармаймыз. Меселя, бир адам дигер адамгъа осал къыймет кесмек истесе, онъа диване адам дей. Демек, адам акъылсыз эмиш. «Михнет» сёзюнинъ бизим тилимиздеки манасы — къыйынлыкъ.

Джехалет кишининъ къаддыны эгер,
Къул гунахсыз олмаз дер исенъ эгер.

«Джехалет», «къаддыны», «къул»... их-
тимал бизим окъуйдыжыгъа бу сёзлер де
анълашылмаз. Лякин олар бизим эдебий
тилимизде чокътан яшайлар. «Джеха-
лет» — джайлик демек. «Къад» адам
бойы. Эки кере «эгер» сёзю къулланыла.
Бу къуллауудан макъсат къафие уйгъун-
лыгыны сакъламакъ. Биринджи «эгер» —
«эгмек» фиилинден, экинджи «эгер» фарс
сёзю, багълайдыжы эдат, шартлы эдат.
Иште, коресинъиз ки, бу сёзлерде къа-
фие уйгъунлыгы бар ве олар сесдашлар.

Ашыкъ Умэрнинъ эдебий тили, бизим
эдебий тилимизнинъ энъ зенгин бир за-
манында оськен, о себептен, ондаки, шим-
дилик анълашылмагъан сёзлерден ред
этмейип, оларны анъламакъ ёлларыны
къыдырмакъ керекмиз, чюнки бу эдебий
тилынъ озюнде классик шаирлернинъ
чокътан-чокъ нефис тиль сырлары сакълы.

Ашыкъ Умэр арап ве фарс тиллерини
ана тили киби бильген. Онынъ ширий
истидады, шу заманнынъ эдебий тилинде
эсер яратув зарурети бу учъ тильни тама-
миле огренмеге ве бильмеге ярдым эт-
кен. О, шиирдеки маирлиги себебинден
бу учъ тильнинъ де сарфындан кереги
къадар файдалангъан.

Ашыкъ Умэр озъ шиирлерини низам ве
интизам даиресинде юксек бедие, эсте-
тика тертибинде яратмагъа ве буны эр
шиирде дегиль, эр мысрада, сатырда
къорчаламагъа бильген шаир. О, кенди
ана тилиндеки лексеманы, яни сёз, кели-
ме теркибини даима талильден кечирген
ве бу талиль нетиджесинде, насыл арап,
яхут фарс сёзюни къулламакъ керекли-
гини шиир яратыджылыгы эснасында, бир
анъ ичинде таин этиов къабилиетине ма-
лик олгъан.

Бир гузеле гонъюль верип, кендинъи
къурбан эйлеме,
Эр коръдигинъ достынъ санып, гизли
сырын сёйлеме.

Бу бейит, гуя бугунъ язылгъан. Бу са-
тырларда окъуйдыжы ичюн анълашылма-
гъан сёз ёкъ. Лякин фонетика нокътаи
назарындан, ифаде олунгъан сёзлерде
козьге чарпкъан турк тили шекиллери се-

зиле. Бунъа эсасланып да, Ашыкъ Умэр
турк тилинде язгъан демек мумкюн де-
гиль. Шаир яшагъан девирде эдебий тиль,
фонетика ве морфология джезтинден
турк эдебий тилинде ве татар эдебий
тилинде мевджуд олгъан умумий шекил-
лер, сесдашлыкъ бизим бу тиллер хусу-
сындаки тасавурымызда янълыш фикир
догъура. Экинджи бир шейни унутмамалы
ки, о заманнынъ эдебий тиль хусусиети
бизим тилимиздеки ялы бою шивесинде
ала бугунъ яшамакъта. Демек, бизде бу
эдебий тильнинъ земини шимди биле
бар.

Ашыкъ Умер докъуз бинъ сатырдан
зияде шиир яраткъан. Бу шиирлернинъ
эр бейити, бу бейитлернинъ эр мысрасы,
шу мысралардаки эр келименинъ айры
манасы олып, эписи ильмий тедкъикъат-
тан кечюани беклей. Бу себептен биз
Ашыкъ Умэрнинъ тили агъыр, кучъ деп
отурмай, онынъ тилини терендже огре-
нип, поэзиясына кениш ёл ачмакъ керек-
миз.

Гонъюль мунтазырдыр, назлы ярине,
Такъдир Худанынъдыр, тедбири киме?
Гонъюль интизарда, назлы ярына
Муессер олурмы аджеп, горъ, не!

Шаир бу эки бейитте насыл бир уста-
лыкънен эки сёзге бир мана беререк, эр
экисини айры мысраларда къуллаунаракъ
шиир сатырларына кениш мана берген.
Меселя, «мунтазыр» ве «интизар» сёзлери
манаджа-догъмушлар. Лякин шекильде
озъ хасиетлерини сакълайлар, бу исе сёз-
лерге айры ренк бере. Бу инджеликлер
Ашыкъ Умэр шиир яратыджылыкъ къаби-
лиетининъ юксек seviеде экенлигини
косътере. Бейитлердеки эр бир мысра-
нынъ манасы умумий фикирге бирлик,
эмниет кетире. Сёзлернинъ озьлерине аит
кинаесинде, миджазында, мукъаесте мев-
джют гузеллик ве шевкъат окъуйдыжыгъа
ниаетсиз севинчлер багъышлайлар.

Ашыкъ Умэрнинъ яратыджылыгында
юксек бедие, гъает терен фельсефе бар.
Онынъ эсерлерини темелли анъламакъ,
бильмек ичюн буюк ильмий тедкъикъий
ишлерни кенишлетмек керекмиз.

Москва, 1983 с.

ИЛЬКИ КОРЮШЮВ

Акъшам сокъакъта къаранлыкъ эди. Умэр Ипчи таш басамакълардан тюшкенде токъталды:

— Джемаат, мукъайт олунъыз!— деди бизлерге,— устуне басып, эзип ташламанъыз!

— Нени?!— деп сорады Джелял агъа.

— Козьлюгим тюшип кетти,— деди Ипчи. Эр кес шакъылдап кулды.

— Сенинъ козьлюгинъе эр кунъ бир шей ола,— деди Абдулла Ляtif-заде, эгильди... о эгильген сонъ, дигерлер де ерде козьлюк кыдыра башладылар. Бу эснада ёлдан кечекткъан трамвайнынъ пенджерелеринден тюшкен электрик зиялары къалдырымны ярыкъландырды, ерде яткъан козьлюк Осман Акъчоъракълынынъ козюне чалынды, оны узанып алды.

— Умэр къардашым, мына оюнчагъынъ тапылды, мудждесини бер!

— Мудждеси къолай. Якъубнынъ ашханесинде аджайип долма ола. Барып къарынларымызны тойдырамыз... бите, кетел!

— Бойле кеч вакъытта ашхана оламы?

— Саат аля докъуз бучукъ. Якъубнынъ ашханеси он экиге къадар ачыкъ...

— Ёкъ, Умэр! Манъа эвге кетмек керек,— деди Ляtif-заде.

— Мен исе ярын ёлджым,— деди Баданинский,— эвге барып азырлыкъ кормек кереким.

— Огъурлар ола, Усеин агъа, узакъкъабы?

— Багъчасарайгъа... кене шу музей меселеси.

— Ойле олса, шу ерде анылашайыкъ,— деди Ипчи.— Озьбекстангъа гастрольге кетюв киби джиддий меселени биз, беш киши, кереги киби аль этип оламамыз. Шеэр зиялыларынынъ умумий меджлисини чагъырып, фикирлешмек керекмиз.

— Догъру, лякин не вакъытта? Базы адамлар истраатта. Бир талай яш языджылар Днепроегестелер. Бельки бираз сабыр этмек керектир?

— Меджлисини оларсыз да япмакъ мумкюн.

— Тешкилятий ишлерге къач кунъ керек? Бу хусуста тюшюнмек керек.

Область совети бинасындан чыкъкъан медениет, санъат эрбаплары бу лакъырдыдан сонъ эвлерине даркъаштылар.

Бизим татар девлет театримиз 1923 сенеси тешкиль этильсе де, там манасы иле 1925 сенеси ишлеп башлагъан ве юкъарыда аныылгъан субет вакъытында, яни 1934 сенеси, он бир яшында эди. Область халкъ депутатлары совети буюк му-

техассыслардан беш адам давет этип, театрининъ къардаш республикагъа гастроль хусусында лакъырды этти. Лакъырды бойле кеч битти.

Меселе шунда ки, 1923 санесинден башлап, театримиз он бир сене девамында гъаевий, бедний ве иджадий джеэттен эппи бекишти, осьти, инкишаф этти. Темашаджыларнынъ севги-итибарыны къазанды. Коллективимизде махсус орта ве алий театр окъув юртларыны битирип кельген ихтисаслы артистлер чоълашты. Репертуарымыз зенгинлешти, ерли драматургларынынъ, рус, къардаш миллий ве Европа классик драматургларынынъ гъает зенгин эсерлеринен сонъ дередже зенгинлешти. Бу он сенелик семерели инкишаф нетиджесинде, там манасында профессиональ театрге энди озъ диварлары тарлыкъ эте башлады. Коллективни къардаш республикалардан бирине гастрольге алып чыкъмакъ театр ичюн ава ве сув киби зарур эди. Бизлер башкъа театр коллективлеринен корюшмек, озюмизни де башкъаларгъа косътермек истей эдик. Эр бедний совет топлашувында бу фикир акъкъында сёз ачыла эди. Бойле кунълернинъ биринде Москвадаки УЗПден, яни СССР театрлер баш идаресинден (о вакъыт медениет министрлиги ёкъ эди) «Бурят Девлет театри коллективи иджадий достлыкъ, къардашлыкъ корюшюви ичюн сизинъ коллективге бараджакъ, къаршылап алмагъа азырланынъыз» деген телеграмма кельди. Бу хабер муневверлер арасында йылдырым тезлигинен таркъалды, къуванчымыз ичимизге сыгъмай, сенелер бойы арз этип юрьген истегимизге ёл ачылды. Ниает, арадан эки афта кечер-кечмез, Бурят Девлет театри артистлери кельдилер. Оларны къардашларджа самимий суретте чалгъычагъананен къаршылап алдыкъ. Эки миллий театр коллективи ичюн иджадий субет, озъ яратыджылыкъ теджрибелери иле бири-бирини таныштырув, бири-биринден огренюв кунълери башланды. Бурят театри коллективи «Будданынъ векили» адлы спектаклини, бизим театр исе Ильяс Тарханнынъ «Уджюм» эсерини косътердилер. Сонъундан анылашылгъанына коре, Бурят театрининъ бизге келювининъ эки макъсады бар экен. Эсас макъсад—эки миллий театрининъ достлыкъ, къардашлыкъ, яратыджылыкъ корюшюви олса, экинджи макъсады—Бурят театрининъ репертуарындаки «Будданынъ векили» спектакли Мосфильм тарафындан киногъа алынаджакъи себебинден, анда бизим татар театри коллективинден файдаланмакъ экен. Чюнки бизлерни бурятларгъа къар-

Даш типик халкъ эсаплап, киноны Ялта кинофабрикасында чыкьармакъ кьарарлаштырылган. Буны ишиткен артистлеримизни кьуванчы ичлерине сыгмады. Якин бизим кьуванчымыз чокькъа бармады. Баш роллеринин бир такьымыны бизим артистлерге бермеге ниетленген баш режиссёр Бассалыгъа келип, коллективнен корюшкен сонъ, бу мерамындан вазгечти. Ялынъыз Али Теминдарнын типини келишикли танып, эсас рольге оны алды, кьалган роллерге исе Башкьырды, яки Кьазах театрлеринден артистлер чагьырмакьны кьарарлаштырды. Бир кьач кунъ девам эткен кьардашлык корюшювлеринден сонъ, Бурят театринин коллективи Ялта кинофабрикасына кетти.

1934 сенеси февраль айынын орталарында бизим театринин баш режиссёры Умэр Девিশев Италия классик драматургы Карло Гольдонинин «Эки эфендинин хызметчиси» адлы комедиясына санагъа кьойды. Спектакль энди азыр олып, баягы пишкинлешип, комиссиягъа теслим этюв куньлери якьышлашкьанда, театринин директоры Умэр Ипчини ве муавини Джекназаровны Москвагъа, СССР театрлери баш идаресине чагьырдылар. Олар Москвадан кьайтып кельген сонъ, экинжи куню саба саат онда, репетиция башламаздан эвель, бутюн коллективни темаша залына чагьырып, Москва хаберлери айттылар. Бу хаберлернин энъ муими, СССР театрлери баш идареси анындаки гастроль эйэти бизим театрни Озбекстангъа гасрольге ёлламакьны планлаштыргъаны олды. Бу хаберни артистлеримиз юксек самиметле такьдирледилер. «Бир афтадан сонъ, Москва комиссиясы келип, гастроль репертуарымызны бакьаджакъ... яхшы азырланайыкъ, комиссия оюнде айыплы олмайыкъ»,— деди Умэр Ипчи ве репертуаргъа Ильяс Тарханнын «Уджюм», Умэр Ипчинин «Душман», К. Гольдонинин «Эки эфендинин хызметчиси», Ж. Б. Мольернин «Тёренин задекянлыгы», А. Корнейчукнын «Эскадранын эляки» спектакллери таинленгенини айтты.

Гастрольге кетмек ичюн учъ ай девамьнда джиддий азырлык корюльди.

Ниает, кетиледжек кунъ етип кельди. Июнь 1. Симферополь демирёл вокзалы. Артистлер ве дигер театр хадимлеринин якьын кишилери театр техникумы талебелеринин бир кьысымы, юзлеринде тебессюм иле татар театрини ёлгъа озгьармагъа кельдилер. О вакьытларда поездлерде тёшек-ястыкъ олмай эди. Узакъ ёлгъа кететкьан ёлджулар буларны озьлеринен алып келе эдилер. Шунинчюн артистлер вокзалгъа юфкъа миндерчиклер, енгиль юргъан, кьабартма резина ястыклары алып кельдилер. Буюк котеринкилик. гонъюль кьуванчы, джошкьунлык иле укъ плацкарт вагонгъа толукътыкъ. Перрондакилер бизге сеферде буюк мувафакьнетлер, огьурлы ёллар тилеп кьалдылар.

О девирде кьуветли эсап этилген «Серго Орджоникидзъ» локомотиви кишнеген-пышнаган, копожленген атны андырып бухар пускюрди ве поездни турган еринден зорнен кочюрди. Кеткен сайын сурьатыны тезлештирди. Вагонларда исе шеньлик, кулыкю, кьуванч, зий-чув. Поезд ири ве уфакъ станцияларнын эр

биринде токътай, эр токътавында 15-20 дакъикъа тура. Бизнен кететкьан театр техникумы талебелери ве бизлер, яш артистлер, шамата-гурюльтинен перронгъа тёкюлемиз. Перронда концерт башлай. Вокзалдаки адамлар ве поездимизнин бутюн ёлджылары этрафымызны сарып алалар, оюнларгъа кьол туталар, эль чырпа, зевкъланалар. Бойлеликле, шаматалы поездимиз Москвагъа етип кельгендже учъ кунъ ве эки гедже ёл юрди.

Москвада Курск вокзалындан Кьазан вокзалына бармакъ да кьалабалыкьлы, мешакьатлы иш олды. О вакьытта Курск вокзалынен Кьазан вокзалы арасында, сийрек юрген трамвайдан гъайры автобус ве башкъа асталар ёкъ, метро да кьурулмагъан эди. Къара могедекли эски таксилер исе учъ адамдан зияде алмайлар. Бойлеликле, бир вокзалдан дигер вокзалгъа бармакъ ичюн ярым кунъ сарф эттик.

Кьазан вокзалындан Ташкент поездинде гедже джонедик. Москвадан та Ташкентке кьадаг демирёл тек ёлакьлы эди, эр бир дуракьта поездимиз, кьаршыдан келеджек поездни беклей, эки поезд бири-бирлерине ёл берип, озъ ёлларыны девам этелер.

Кунъ-куньден вагонларда шеньлик, шамата эксылды, ёл ёргьунлыгы эр кеске озюни дуйдырды. Оренбургдан кечкен сонъ Кьазахстан сахралары ичинде джюльган кучюк станцияларда сувнын дреми «бинъ алтын» эди. Чайниклеримизни шалтыратып, кьайнагъан сув кьыдырып станцияларны дёрт-баш долансакъ да, сув ёкъ (поездларда чай олмай эди). Москвадан сонъ алты кунъ, алты гедже юрип, июнь докъузда Ташкентке келип еттик.

Ташкент вокзалы мейданында карнай-сурнай садалары алтында юзлернен зиялылар, санават хадимлери шень ве кулер юзьнен, кьучакъ-кьучакъ гуллернен бизлерни кьаршылап алдылар. Кьаршылаганлар арасында Озбекстан театр саньатынын мешур эрбаплары Уйгьур Маннон Маджидий, Етим Бабаджанов, Зия Саид, Басит Къариев, Маъсума ханум Къариева ве Озбек Девлет академик драма театринин бутюн коллективи, Озбек Девлет музыкалы драма ве комедия театринин белли эрбаплары Музаффар Мухамедов, Мухтар Ашрафи, Талыбджан Садыкьов. Тохтасын Джалилов, Мукаррама Тургьунбаева ве шу театринин бутюн коллективи, языджылардан Хамид Алимджан, Гьафур Гьулам, Миртемир ве дигерлер бар эди. Вокзал мейданында интернациональ рухта достлык, кьардашлык, бирдемлик митинги олды. Медениет хадимлери адындан бизни драматург, театр эрбабы, Девлет драма театринин директоры Зия Саид ве шу театринин режиссёры Етим Бабаджанов селямладылар. Мусафирлер адындан «Янъы дюня» газетасы редакторынын муавини Абибулла Бакькьал (о да бизнен кельген эди) ве театримизнин директоры, драматург Умэр Ипчи сёзге чыкьтылар. Митинг ве ондан сонъки муит буюк байрам шекилини алды, танышлыкъ-билишлик, субет, оюн-кулыкю чокъ вакьыт девам этти. Сонъра кьонакьбайлар иле бутюн джемаат бизни ортагъа алып, Свездлов адына театр бинасынадже озъ

гъардылар. Бу ерде де самимий лакъырдылар, субетлер баягы вакыткъа сюрди. Яваш-яваш къонакъбайларнын сайысы эскильди ве, ниает, озюмиз ялынъыз къалгъан сонъ директорымызнын муавини он дакъыкъалыкъ мушавере ялып, узакъ ёлдан ёрулгъан коллективимизге учъ кунълик истраат илян этти. Июнь 12-ден гастроллер огюнден репетициялар кечирилип июнь 15-де гастроль башланаджагыны айтты.

Экинджи куню шеэрни доланып, кино-театрлер ве багъ-багъчаларны, гъает ярашыкълы, там манасынен шаматалы шаркъ базарлары адынен аныылгъан Ташкент тиджарет меркезлерини, о вакытта «Джангъап» денильген, шимдики Пушкин адлы шеэр багъчасыны зиярет эттик. Бу багъчанын ортасындан шувулдап акъкъан кучюк каналнынъ эр эки саилиндеки зинетли макъатлар, сюзанелер ве эр тюрюлю шиарларнен яраштырылгъан чайханелерининъ эр биринде дёрт-беш адамлыкъ миллий чалгъы такъымлары ве йырджылар чала ве йырлайлар. Эр ерде миллий ашлар: пиляв, кебаб, самса пиширилип сатыла. Озь гастроль темашаларымызны биз, иште, бу «Джангъап» багъчасындаки Мирмухсин адына язлыкъ театр бинасында косьтереджегимизни, шеэр джадделерине япыштырылгъан афишалардан бильдик.

Лякин июнь 12 куню бизге, декорацияларымыз ве кийимлеримиз юкю вагонлар даа етип кельмегинден себеп, гастроллер июнь 20-ге авуштырылгъаныны бильдирдилер. Вагонлар къайсы станциянынъ чыкъылмаз ёлунда къалгъаныны кимсе бильмей, театримизнинъ административ хадимлери оларны къыдырып кеткенлер. Бу меджбурий истраат кунълеринде Чырчыкъ къуруджылыкъы ишчилерине концерт бермеге кетеджегимиз илян этильди. О вакытта Чырчыкъ къуруджылыкъы даа азырлыкъ девиринде эди, демирёл ёкъ, автобуслар къатнамай. Биз учъ саат машина беклеген сонъ, баягы къулананылып солагъы бошагъан бир бучукъ тонналыкъ юк машинасы кельди. Саат акъшам энди еди олгъан эди. Машинагъа, метидеки балыкълар киби сыкълашып 28 киши миндик. Бу джарты машина тырылдап-фыркылдап саат онда бизни Чырчыкъ адыны ташыгъан къуруджылыкъ мейданына алып кельди. Юксек къырлар арасында кийик вади боюнда акъкъан озеннинъ сагъ саилинде къалын къаба тахталарнен къурулгъан гъает узун баракънынъ диварына япыштырылгъан кягыт устюне ири арифлер иле «Буюк концерт. Татар театри артистлери муджизели оюнлар ве темашалар косьтереджеклер. Концерт бу бинада акъшам саат секизде башлайджакъ» деп язылгъан. Орталыкъ чымчырт, кимсе корюнмей. Халид Гурджи этрафкъа назар ташлап: «Чырчыкъ бунынъ нереси? Бу бир джефа дереси!» деп бизлерни кульдирди. О вакытта бу ерлер инсан эли тиймеген кийик вадий эди.

— Я бу Чырчыкънынъ адамлары къайда?— деди Джетере.

Бу арада, барактан эркек бичимли, кенъ омузлы, лякин дюльбер черели рус къадыны чыкъты.

— Биз бу ердемиз, сиз къайда къалдынынъиз? Концерт саат секизде тайинлен-

ген эди, эки саат кеч къалдынынъиз. Адамлар агъыр иштен сонъ ёрулгъанлар, баягы бекледи, сонъ юкъламагъа яттылар,— деди о.— Кирынъиз ичерил!

Адамлар тургъан сонъ тешек-ястыкълар джыйыштырылды, артистлер кийинип азырлангъангъа къадар, ярым саатте баракъ рыкъма-рыкъ толды. Энъ аздан учъ юз киши кельди. Концертни алып баруш иши манъа авале этилгени ичюн, темашаджыларнынъ кимлерден ибарет экенини бильмек макъсадынен оларнынъ арасына кирдим, субетлештим, Самара, Сызрань, Рязань, Оренбург ве атыта Москвадан кельгенлер де бар, эскериси мемлекетнинъ чешит къуруджылыкъларында чалышып, къурулуш мутехассислары олып къалгъанлар. Темашаджылар арасында руслар да бар экенини артистлерге айттым ве деръал программаны денъиштирмеге меджбур олдыкъ. Программа бутюнлей спектаклдерден парча, дуэт ве триолардан ибарет олып, татар тилинде эди. Халид Гурджи ярым саат вакытны озъ устюне алды. О Озенбашлы Ахмет ахай, Насреддин оджа лятифелерини, Тартарен ве денъиз айдуты акъкъында икяелерни русча иджра этти. Русчаны яхшы бильмегинден, икяелери сонъ дередже кулюнчли чыкъа, темашаджылар токътамай кулелер, эль чырпалар. Халид даа зияде ильхамлана... О вакытта русчаны эпимиз зайыф биле эдик. Шунунъчюн пьесалардан парчаларны русча косьтергенде, фаджиалар комедия олып чыкъалар. Темашаджылар эр бир номерге ичеклери узюльген дереджеде кулелер, оларгъа къошулып биз де кулемиз. Тувакъ хораны пек буюк мувафакьет къазанды, залдаки базы ишчи йигитлер де рухланып санагъа чыкъаракъ, хорангъа къошулдылар. Кыскасы, концерт башланмаздан эвелики къоркъумыз къуванчнен екюнленди. Театрде эр вакыт бойле ола, санада косьтерилеяткъан темашаны, темашаджыларанълап, ондан рухлансалар темашаны джангонъюльден къабул этип, ондан зеджанлансалар, бу артистлер ичюн буюк къуванч. Иште, шимди де ойле олды... Ёлунъыз тюшип, шимдики Чырчыкъ шеэринде барсанъыз, дюльбер, юксек земане биналарыны, медениет сарайлары, театр бинасы, буюк шеэр багъчасы, бульварлар, шырылдап акъкъан шадырванлар, дюньяджа нам къазангъан мешур истисал оджакълары, завод-фабрикаларны корерсинъиз. Акъшамлары электрик зияларынен айдынлангъан дюльбер шеэр козьлерни къамаштыра. Ама о вакытта шеэрнинъ ильки темель ташлары къойылмакъта эди.

Кунълер отъти, биз къач ерлерге даа барып концертлер бердик, декорация ве урбалардан аля хабар ёкъ. Ниает, директор муавининден телеграмма кельди «Кийимлер юкю эки вагон Актюбинск станциясында экенлер. Июль учъке биринджи спектакльни илян этинъиз, эки кунъден етип барырым!»

Бойледже, июнь он бешке планлаштырылгъан гастролимиз июль учъте Ильяс Тарханнынъ «Уджюм» пьесасынен башланды. Кунъдюзюки къыркъ дередже сыджакъ нетиджесинде шу куню акъшам сонъ дередже тунчыкъ эди. Гастролимиз Свердлов адына къышлыкъ театр бинасында

башланганындан: «Бу тунчык бинагъа темашаджылар кельмез!» деген эдик, лякин зал рыкъма-рыкъ олды. Огдеки он-он эки сырада бутюнлей зиялылар отурдылар. «Уджюм» спектакли буюк мувафакъиет къазанды. Июль 4-те У. Ипчининь «Душман» эсери, сонъра кене «Уджюм», июль 6-да Карло Гольдонининь «Эки эфендининь хызметчиси» спектакллери косьтердик. Июль 7-ден башлап, спектакллер эски шеэрдеки «Мирмухсин» адлы язлык театр бинасына авуштырылды. Ниает, июль докъуз куню чыкъкъан «Къызыл Озбекистан» газетасында бизим «Уджюм» спектаклимиз хусусында Гафур Гуламнынъ гъает мусбет фикирли рецензиясы басылды.

Сеферимизнинъ энъ къызгын кунлеринде Ташкентке, Азербайджан Девлет драма театри гастрольге кельди. Бизим гастроллеримиз гъает кечикип башлаганындан себеп, эки миллий театрлери бир гастроль нокътасында — Ташкент шеэринде расткельдилер. Азербайджан озь гастроллерини там тайин этильген куню, Шекспирнинъ «Отелло» эсеринен башлады. Отелло ролюни, о вакъытта шаркъ алейминде мешур азербайджан трагик артисти Ульвий Раджаб, Дездемонаны Азербайджан халкъ артисти Мерзие ханум, Яго ролюни Аббас Мырза буюк меаретнен иджра этилер. Эки миллий республика театрлери, ер деньишти-

рип, бир кунь эски шеэр, бир кунь янъы шеэр саналарында буюк мувафакъиетле чыкъышларымызны девам эттик. Эр эки театр де Ташкент темашаджыларынынъ алгъышларыны къазандылар.

Коллективимизнинъ чокътан бери хаялланып кельген арзусы, ерине кельди. Бурят, Озбек ве Азербайджан Девлет драма театрлери коллективлери иле гъает файдалы, меракълы, самимий корюшювлер откердик.

Куньлер кечти, гастроллеримиз ниаетине етти, Озь юртымызгъа къайтув арфесинде, шу куньлерде Ташкентте булунгъан озбек, рус, татар, азербайджан театрлерининъ иджадий коллективлерине офицерлер округ медениет багъчасында достлык зияфети берильди. Зияфетте Компартия Меркезий Комитети Орта Асия бюросынынъ секретары Акмаль Икрамов, Халкъ комиссарлары советининъ рекиси Файзулла Ходжаев иштирак этилер. Файзулла Ходжаев халкълар достлыгъы, къардаш халкъларынынъ бирдемлиги акъкъында гъает муим нуткъ сейледи.

Бойлеликле учь къардаш халкъларынынъ эдебият ве санъат эрбапларынынъ къардашларджа корюшюви буюк бир байрам шекилинде олып кечти. Озбекистаннынъ медениет эрбаплары бир къач куньден сонъ бизлерни тантаналы суретте, урьмет ве итирамле озгъардылар.

На татарском языке. «ЙЫЛДЫЗ» № 4 («Звезда» № 4).
Орган Союза писателей Узбекистана.

Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства ЦК КП Узбекистана.
Ташкент — 1983

Техникий редактор А. Сеногулов.

Корректор З. Эреджепова.

Рессам Зарема Трасинова.

Бир матбаа табагъы колеминден эсик эльязмалар муэллифине къайтарылмаз.

Басылувгъа 21.06.83 с. берильди. Басылувгъа 1.08.83 с. рухсет этильди. Р-01388. Къагъытнынъ форматы 70×108,1/16. Юксек басма, Шартлы матбаа табагъы 12,6. Нешрият-эсап табагъы 13,5. Тиражы 5000. Сымарыш 1136. Фияты 80 к.

Адресимиз: 700000, Ташкент шеэри, Обсерваторская сокъагъы. 5-нджи эв.
Телефон: 33-41-91.

17-й лист в. 10
Бан.
Фляты 80 напик.

Индекс 75298.

ВМ. 20-й л. - Бан. у. 6 р. 10 к. 10 п.